

249301

ком

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

Видавництво наук. товариства ім. Шевченка

під редакцією

ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО.

ТОМ XVI.

ІСТОРИЧНІ

МОНОГРАФІЇ

МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

ТОМ IX.

РУІНА

III. ГЕТЬМАНОВАННЄ САМІЙЛОВИЧА.

Ціна 1 р. 50 кр.

У ЛЬВОВІ 1894.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.

Головний склад в книгарні наукового товариства ім. Шевченка і Ставропигійського Інститута у Львові.

Просимо переглянути інші сторони обкладинки.

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

ВИДАВНИЦТВО НАУК. ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

під редакцією

ОЛЕКСАНДРА БАРВІНЬСЬКОГО.

ТОМ XVI.

ІСТОРИЧНІ МОНОГРАФІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА.

ТОМ IX.

РУІНА

III. ГЕТЬМАНОВАННЄ САМІЙЛОВИЧА.

Ціна 1 зр. 50 кр.

У ЛЬВОВІ 1894.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.

Головний склад в книгарні Наукового товариства ім. Шевченка
і Ставропигийского Інститута у Львові.

НБ ПНУС

249301

БІБЛІОТЕКА

Івано-Франківського
педагогічного Інституту

Інв.

249301

Зміст XVI. т. Рускої Історичної Бібліотеки.

Гетьманованне Самійловича.

Глава I. стор. 1—10

Вступні народи в Батурині старшин козацького стану про виборчу раду. Чолобитна їх послана в приказ з Лисенком. Сірко пійманий в Полтавщині. Розпорядження в Москві про надходячу раду. Ворохобня на Україні 26 мая. Ромодановський іде на Україну. Поговорки про місце зібрання ради. Виборча рада в Козачій-Діброві. Звістка про родини Петра Олексівича. Вибір гетьманом Івана Самійловича. Вирядженє Сірка в Москву. Вибір деяких нових старшин.

Глава II. 11—27

Султан Мугамет IV. і польський король Михайло. Коронний гетьман Собіський. Грамота султана до польського короля і приготування Турків до походу. Відповідь польського короля. Письмо візира до польського підканцлера. Вхід турецьких військ в польські межі. Побіда Дорошенка над Ханенком і Поляками. Переправа Турків через Дністер. Краківський єпископ Тшембіцький. Сполучення хана і Дорошенка з турецьким війском. Дорошенко у турецького султана. Капітуляція Каменця. Переміна християнських храмів в мечети. Хан і Дорошенко під Львовом. Поляки просять мира. Бучацька умова. Уступлення Турків. Татарські знищення. Остання зустріч Дорошенка з турецьким султаном і з візіром.

Глава III. 27—38

Політика московського уряду. Небезпечна розлада з Туреччиною. Царські грамоти до християнських європейських держав. Проект сходин з Дорошенком. Визволення Сірка. Рада

у Дорошенка весною 1673 р. Народне невдоволення турецькою владою. Канівський полковник Лизогуб. Їго зносини з московським урядом. Зносини Дорошенка з Польщею. Рада на Расові і в Чигирині. Невдачне посольство Шумлянського. Остання боротьба Дорошенка з Ханенком. Ханенко під Києвом. Убийство Пиво-Запольского. Ханенко утікає на Запороже. Хотинська перемога Собієського над Турками. Викрут Дорошенка.

Глава IV. стор. 38—50

Палії. Посольство ченця Серапіона до Дорошенка. Умови подані Дорошенком і відповідь на них московського уряду. Відозви Самійловича. Похід московських військ на правий берег Дніпра. Здача міст. Оповідання Лизогуба про раду у Дорошенка. Поворот Самійловича і Ромодановського на лівий бік Дніпра. Рада в Переяславі. Вибір Самійловича гетьманом обидвох боків Дніпра. Мазепа.

Глава V. 50—64

Викрути Дорошенка. Неприязні події з Дорошенком. Посольство Терпигорева. Дорошенко посилає Мазепу до хана. Мазепа попадає в полон. Мазепа в Москві. Їго визнання. Напад Турків. Заняте Ладжино і Умани. Невдалий похід боярина і гетьмана на Чигирин. Переляк на Україні. Громадні переселення народу.

Глава VI. 64—80

Король відвідує Україну. Переполох в народі. Похід Ромодановського і Самійловича. Полеміка Самійловича з Дорошенком. Смерть митрополіти Тукальського. Кочубей. Їго вість про Дорошенка. Дорошенко і Сірко. Дорошенко віддає запорожцям клейноти. Невдоволення Москви і Самійловича проти Сірка. Привіз в Москву турецьких санджаків і турецьких грамот. Нові викрути Дорошенка. Примусові способи. Останній похід проти Дорошенка. Дорошенко піддасться цареві.

Глава VII. 80—91

Справа стародубського полковника Петра Рославця і ніжинського протопопа Семена Адамовича.

Глава VIII. 92—104

Перехід Дорошенка на лівий бік. Цар взиває його до Москви. Представлення Самійловича проти висилки Дорошенка в Москву, Побут Дорошенка в Москві. Їго остання доля.

Глава IX. стор. 104—110

Перша чигиринська війна. Вхід Юраська Хмельницького на Україну. Ёго наказний гетьман Астаматій. Універсали. Тривога при появі Хмельницького, Приготовлення до оборони Чигирина. Вісти подавані Самійловичу про Хмельницького. Суперечки Самійловича з Сірком. Приступ Юраська Хмельницького і Турків до Чигирина. Прихід московського і українського війська. Війско Турків. Відступлення московських війск.

Глава X. 111 - 127

Друга чигиринська війна. Гадка зруйновання Чигирина. Самійлович своїми представленнями здержує уряд. Самійлович і Сірко. Посольство Поросукова в Туреччину. Вісти про новий наїзд. Приготовлення до захисту Чигирина. Релігійне значінне війни. Вовода Ржевський і енерал Гордон в Чигирині. Прихід турецького полку. Переправа московських війск через Дніпро. Перший бій. Побіда московського війська. Смерть Ржевського. Бездійність Ромодановського. Спаленне Чигирина. Відступлення війск. Останпій бій над Дніпром.

Глава XI. 127—147

Заходи Юраська Хмельницького. Ёго універсали. Похід на лівий берег Дніпра. Переселенне люднй на правий бік. Прогнанне Хмельницького з лівого боку. Напади Татар і Турків на Січ. Останпій подвиги Сірка під Кримом. Похід Семена Самійловича. Знищенне місточок. Згін останних мешканців на лівий берег Дніпра. Володінне Хмельницького в ґемірові. Невдачні заходи склонити ёго до покірности цареві. Поселенне переселенців. Смерть Сірка. Зносини з Кримом і Туреччиною. Бахчисарайський мир.

Глава XII. 147—152

Заходи Туреччини про заселенне правобережної України. Дука і Драгинич. Письма і універсали їх. Жалоби Самійловича. Обяснення з московських. Приказом через Мазепу. Назначенне місць для поселення прочан. Польскі інтриги. Вороги Самійловича. Смерть царя Хведора. Затвердження мирної умови з Туреччиною в Царгороді. Критика сеї умови, зложена Самійловичем.

Глава XIII. 152—172

Заходи Поляків склонити Москву до спілки проти Туреччини. Робота Самійловича против того. Козацькі гетьмани на правім боці, настановлені Поляками: Куницький, Могиленко. Палій. Розмова Самійловича з думним дяком Українцевим про

спілку з Польщею. Родинні втрати Самійловича. Вибір київського митрополита. Їго підчинення московському патріярсі. Посольство Неплюєва до гетьмана про мир з Польщею. Мир Росії з Польщею і спілка проти невірних. Письмо Самійловича до польського короля і до білоцерківського коменданта.

Епілог стор. 172—191

Приготовлення до війни з Кримом. Царські грамоти. Похід в Крим. Степовий пожар. Поворот військ. Донос на Самійловича. Невдоволення Українців гетьманом. Арештування гетьмана. Скинення з гетьманського уряду. Григорій Самійлович. Заслання гетьмана Самійловича і покарання його сина смертю.

ГЕТЬМАНОВАННЯ ІВАНА САМІЙЛОВИЧА.

I.

Як вернув ся з Москви в квітні 1672 р. Карпо Мокри-вич, в Батурині зібрались значні люди козацького стану: генеральна старшина, полковники, полкова старшина, отаманне та військові товариші. Вони поклали прохати царя, щоб раду для вибору складено без козаків простих та поспільства з тої причини, щоб, як вони казали в прозьбі, „від великого скуплення поспільства не повстало якої небудь ворохобнї“. Від сеї батуринської попередньої ради виряджений був до Москви від усього війська запорожського колишній чернігівський полковник Іван Лисенко зі статтями, що мали вагу умов, на яких бажали вибирати нового гетьмана. Чимало було в тих умовах такого, що повинно було подобатись Москві. Прохала старшина, щоб без царської волї, без ради зі старшиною, гетьман і не писав до чужоземних володарів і не зсилав ся з ними через посланців. До сего часу московський уряд забороняв місцевій власті козацькій зсилатись з чужими державами, що даремно вимагали Українці; тепер вони самі прохали сего і само по собі без усякої потреби, а щоб тільки догодити Москві. В своїй прозьбі старшина висловила бажання, щоб гетьман не мав права інакше карати козаків та посполитих, як тільки з присуду військового суду і се повинно було робитись через те наперед, щоб не чинилось раз-у-раз того, що дозволяв собі чинити самохить ски-

нений гетьман. На останку старшина прохала: як би навіть і на тій радї, на якій вже заздалегідь для здержання ворохобні не допущено простого козацтва та поспільства, та скоївся який небудь непорядок, то щоб царські ратні люди, які прибудуть з царськими боярами, щоб вони оберегали старшину.

Лисенко вкупі з прозьбою привіз до Москви ще й звістку про Сїрка. Сей останній в останньому часї, служачи польському королеві та признаючи за гетьмана Ханенка, що постановила Річ Посполита, на річці Куяльнику, між Дніпром та Бугом, розбив купу білгородських Татар, що залишив Дорошенко на зимівлю на Україні, захопив мурузу та віз его у Курск до Ромодановського. В містечку полтавського полку Новому Санжарові, Сїрка затримав полтавський полковник Хведор Жученко, мурузу відіслав до Полтави у острог, а Сїрка закував, та сам повіз до Батурина. Жученко казав, що він сам чув, як Сїрко прилюдно в Новому Санжарові казав, що прибув на лівий берег Дніпра, щоб переманити міста полтавського та гадяцького полків до короля польського та до Ханенка, маючи надїю; що тутечки у него знайдеться чимало прихильників. А як доводить дещо з життя его потім, то Сїрко, почувши, що на лівому березі України не було гетьмана, поспішавсь туди, маючи надїю, що его оберуть за гетьмана.

З самого початку мая в Москві почалися розпорядки, як на Україні скласти раду для вибору гетьмана. Відповідно прозьбі української старшини при виборі велено бути притомними бояринови князю Ромодановському, та думному дворянинови Іванови Івановичу Ржевському з дяком, осьмома дворянами, товмачем та чотирма піддячими, зведено було налаштувати для ради царський намет та вози під царський скарб для подарунків вибраному гетьманові та старшині: 18-го мая Ромодановського відпущено з наказом ось-яким: насамперед Ромодановський повинен був оголосити царську милость старшині за те, що вона не пристала до зрадливих замірів Демкових, а потім вже сповістити, що ті статті, які були покладені при виборі Многогрішного в Глухові, можуть зістатись і тепер, як були. До архиєрея Лазаря Барановича послано царську грамоту, в якій ему казано приймати участь в радї для вибору гетьмана. 26 мая Ромодановський рушив в дорогу.

А тимчасом до Батурина прийшло багато Українців, як казали чоловіка з 400. Вони вирядили в місто до обозного та до суддів від себе чоловіка, щоб він оказав :

„Нам невідомо, де Ви поділи гетьмана, що був, а тепереньки у нас немає гетьмана. Ми прийшли до Батурина та й стоїмо в полі, щоб вибирати гетьмана, — виходи-ж до нас на раду.

Обозний відповів :

„Без царського дозволу ми не сьміємо виходити до вас у поле на раду, а ось прибуде з Москви царський боярин, тоді і збереться рада та й виберуть нового гетьмана.“

Післанці ходили і до Григорія Невлова, яко до начальника московського війська в Батурині й казали ему :

„Виходи до нас та приводи генеральну старшину, нехай несуть і війскові клейноди.“

Й Невлов також як і обозний відповіли ні се, ні те, але зауваживши, що в Батурині почали змавляти ся дехто з чужих, звелів зачинити батуринський замок та не впускали туди нікого чужого. Сама старшина вирядила до Ромодановського післанців прохати его, щоб він поспішав ся з царським війском, а то народ повбиває її, сердячись за те, що не виїхали в поле на раду. Тоді Ромодановський писав до Москви, що, як доходили до него відомости, і проміж старшиною стало безсовістно.“ А в Москві пішла поголошка, що на Україні бажають вибрати на гетьмана Сірка, що найбільше сего намагаєть ся чернь, але не від того дехто й між старшиною. Але Москва зовсім не хотіла вибору на гетьмана Сірка : ему не няли віри стілько, що й на думку не ставало нікому постановити его на чолі усею козацтва, підвладного московському цареві. В Москві відали й розуміли Сірка : справжній запорожець, він не відзначав ся встійністю і легко збочував за всяким потягом і се доводило усе его минуле життя; колись укупі з усею Україною був заклятий ворог Поляків й вірно служив московському цареві, як сей воював з Польщею, опісля пристав до Дорошенка, знов від него відчахнувь, тримав ся Суховієнка з Ханенком, а те знов вкупі з Ханенком пристав до Поляків, тепер-же розлічуючи, що про него склала ся в народі добра слава, почав гадати про гетьманство під царською рукою. З московського боку чудно-б було

потурати бажанням такого чоловіка, на якого не можна було покладати надії, а через те 9-го червця до старшини, що часо вела лад на Україні, послано указ, вирядити до Москви Сірка за караулом.

Ромодановський, як тільки завитав до Путивля 9-го червця, так зараз же дав звістку старшині через харківського полковника Захаряшевича, що вступає на Україну. 12-го червця старшина виїхала з Батурина до Конотопа а звідти вже вирядила до боярина київського полковника Солонину оповістити, що раді ніяково буде зібрати ся у Конотопі через те, що навкруги міста козацьке військо випасло увесь степ, а царське військо, не маючи навкруги верстов на десять харчів, по черзі випасе збіже, через що Конотопцям скоїть ся велике лихо. Через те ліпше буде, коли раду складуть де небудь між Конотопом і Путивлем. На се Ромодановський відповів ось-як:

„Нам звелів цар, щоб рада була в Конотопі. Ми рушимо до Конотопу.“

Відіславши Солонину, Ромодановський перевіз ся через Сейм, і зупинив ся між Конотопом і Путивлем біля містечка Козачої Діброви за 15 верств від Конотопу понад річкою Красеню, в кінці давнього закопу. Сюди прибув до него прилуцький полковник Лазар Горленко й сказав:

„Уся генеральна старшина та полковники бажать, щоб рада була біля Козачої Діброви; вони прибудуть до тебе, боярина, на „схід“.“

Ромодановський відповів:

„Цар звелів мені скласти раду і вибирати нового гетьмана, вибирати в Конотопі, а не в Козачій Діброві.“

Видно з усього, що боярин хотів дословно триматись царського приказу, бо відправивши Горленка, він рушив далій, але нараз, ледве він відійшов за три верстви від Козачої Діброви, его зустріла генеральна старшина та стала прохати, щоб раду вчинити на місті і не доходячи до Конотопу.

Боярин промовив до них:

„Хоть цар повелів бути раді в Конотопі, та нехай вже буде по вашому: вчинимо раду і в Козачій Діброві.“

Намагання старшини, щоб рада була не в Конотопі через брак харчів, було тільки приклячкою, бо, здаєть ся, стар-

шині бажало ся тільки запобігти, щоб не було натовпу людей, а сего не можна було вчинити, як би вона була в Конотопі, як би тільки народ довідав ся про раду. Старшині подобалося вибрати нового гетьмана, щоб сего не відала велика громада. Вона скористувала з того, що вибір можна було вчинити не на українській землі, де вона зустріла боярина. Певно й Ромодановський згоджував ся на таке міркування, щоб не було такої ворохобні, яку вчинила ніженська чорна рада в часи вибору на гетьмана Бруховецького. Старшині було так ніколи з вибором, що вона умовила боярина вчинити раду, не чекаючи архиєрея Лазаря Барановича. Ромодановський згодив ся і на се, бо з початку треба було балакати про статті, а потім вже на другий день вибирати гетьмана, а за тим надійде і архиєрей. Очевидячки старшина лякалась натовпу людей, а для того з усеї сили намагала ся довести справу до вчинку як найшвидче. Ромодановський звелів розкласти царський намет і запросив туди старшину та полковників; поли намету були відслонені; поза наметом стояло козацтво, що прибуло з старшиною в лічбі від 3 до 4 тисячів: ему було видно, що дієть ся в наметі, а з дозволу боярина та старшини і собі приймати участь у виборі, скільки треба було. Насамперед боярин від царя запитав старшину та усе військо про здоровле. Старшина подякувала за таку милість і зі свого боку запитала про царське здоровле. Ромодановський промовив до них, як було звелено і скінчив так:

„Великий цар дарує Вам попередні глухівські статті; права ваші та вільности до віку зламани не будуть, а ви маєте право затвердити попередні статті, та ще додати й нові до старих, які вам потрібні.“

Тут боярин звелів прочитати голосно попередні глухівські статті і нові, що були додані.

Тоді обозний Забіла промовив:

„Ми задоволені глухівськими статтями і вони всі потрібні нам, опріч 22-ої, де прописано, щоб настановити полковника, а при нему тисячу чоловіка компанії, щоб утихомирювати свавольців, коли деякі з'являть ся та почнуть коїти неподобне та чинити зраду. Але такі компанії коять велике лихо мешканцям міст та сіл, то ми прохаємо: нехай великий цар

зглянуть ся на нас та зведить, щоб ні у гетьмана ні у полковників не було компаній.“

І справді, за Многогрішного, користуючи з дозволу малого компанійського полку, українські полковники позапроваджували у себе окрімні компанії і таким робом доходило до того, що по Україні складене буде інше військо опріч козацького і хоть воно-б залежало від тих самих полковників, одначе-б складало ся де збільше з охотників, а в тій лічбі з чужоземців. Навряд, чи вигідна була-б для уряду така проява в прилученому до держави краї.

„Буде так, як прохаєте“, промовив Ромодановський і з свого боку визначив зміни, які треба було вчинити в глухівській умові. Він казав:

„В 17 артикулі глухівської умови казано, що в часі з'їздів царських післанців з післанцями польського короля, щоб і з вашого боку були післанці і чули про ваші українські справи. Але коли в Москві з'їжджали ся польські післанці з царськими боярами, а з вашого боку прислано Костянтина Солонину, тоді польські післанці оповістили, що вони не мають від свого короля дозволу приймати на з'їзд вашого післанця. Нехай на далій ви не посилати мете на з'їзд своїх післанців, щоб не мати собі трат, а посольській справі перепон, а коли на з'їзді припаде яка небудь ваша справа, або складати меть ся умова, тоді великий цар зведить оповіщати вас про се листами.

„Покладаємо ся на волю великого царя“, відвітувала старшина. Тоді нараз прилетів з Москви післанець і доручив бояринови царський лист. Як прочитав его боярин, то голосно промовив:

„Велика радість склала ся его царському величеству. В 30 день мая сего року, по молитвах сьв. отців, Бог дав нашому цареві сина, а нам царевича та великого князя Петра Олексівича, усеї Великої, Малої і Білої Росії. Йменини сьвяткувати муть ся 29 червця.“

Старшина промовила поздоровленне. Тоді Ромодановський знов вернув ся до справи й запитав:

„Які-ж нові артикули бажаєте постановляти — оповістїть.“
За всіх відвітував обозний:

„У нас не буде ніяких нових артикулів.“

„Тоді приходьте, мовив Ромодановський, завтра, 17-го червця до царського намету вибирати гетьмана. До вас прислали указ, щоб ви вирядили в Москву Сірка а вкупі з ним мурау Дігмамета, але й досі сего не зроблено.“

„Ми чекали твого боярського прибуття“, відповів обозний.

„Сьогодні, промовив Ромодановський, виражу їх за сто-рожею“.

А Сірка вже задалегідь привезено сюди і тепер его віддали Ромодановському, а сей зараз же вирядив его до столиці.

17-го червця, о третій годині в день (як тепер лічити, то се було-б о десятій з рана) прибув до боярського табору архиерей Лазар Баранович, з архимандритою Новгород-Сіверського монастиря Михайлом Лежайським. З шаню зустрів архиерея боярин з товаришами. За архиереєм прибув і Григорій Неєлов з своїма стрільцями.

Старшина й полковники прибули до намету. Попереду несли клейноди (ознаки гетьманського уряду): булаву, корогву, бунчук та литаври. Лавою за старшиною та полковниками рушали козаки, яким належало бути на раді. Після привитання, як було звичайно, Ромодановський звелів перед наметом царським обладнати майдан (просторе місце). Там постановили стілець з іконою Христа Спасителя, а біля него другий, на сей останній поклали гетьманську булаву, а біля столу постановили корогву й бунчук. З намету виступили боярин та архиерей. Архиерей промовив молитву. Боярин уклонив ся на всі чотири боки й промовив:

„Великий цар послав мене свого боярина й звелів мені бути притомним на раді для вибору гетьмана, а вибір гетьмана належить до вашого військового права і залежить від вашої волі, кого побажає вибрати усе військо: ви обозний та вся старшина й усе військо запорожське з сего боку Дніпра — вибирайте собі гетьмана.“

Се промовивши, боярин відійшов на бік.

Не довго гаялись з вибором, бо вже задалегідь умовились і самого боярина оповістили, як кажуть, на чому все скінчить ся. Виборці оголосили за гетьмана генерального суддю Івана Самійловича. Дмитрашко Райча та Костянтин Солонина підхопили его попід руки тай постановили на стіл.

Обозний Забіла подав йому булаву, а інші полковники окрили его короугою та бунчуком.

Самійлович промовив:

„Я не бажаю гетьманського уряду; але ви по царському приказу та маючи на те військове право й вільности, вибрали мене, — через що я не повинен сперечатись й повинен затримати царське надання — булаву й корогву. Тільки вам я ось-що скажу: треба нам бути з усім війском запорожським в підданстві великого царя. Я вірно служити му царському величеству та его нащадкам без усякої зради й колихання і зроду не схочу подіяти того, що діяли колишні гетьмани. Вкупі зо мною і Ви служіть вірно, певно, не ймучи віри ніякому непевному слову та улещуванням, а тримаючись за статті умови міцно та встійно.“

„Ми вві згожуємось служити великому цареві в довічному підданстві; прийми на тому від нас корогву, булаву та бунчук та й стань гетьманом над нами“, промовив від себе та від усіх обозний.

За вибором гетьмана вибрано ще на раді декілько з нової старшини. На місце Самійловича на посаду першого генерального військового судді поставили другого суддю Домонтовича, а на місце сего останнього — Павла Животовського; замість засланих вкупі з Многогрішним генеральних осаулів Гвинтівки та Грибовича вибрали Івана Лисенка та Леська Черняка. Тоді скинено з місця генерального писаря Карпа Мокриєвича й вибрано нового писаря Саву Прокоповича, на генерального хоружого вибрали Григорія Карповича, за генерального бунчужного Леонтия Полуботка, а гадяцьким полковником Семена Острєнка. Рославцеви звернено стародубеське полковництво. Се все счинило ся зараз же за вибором Самійловича на гетьманство. Нам невідомо, що там діялось потай тоді в подробицях, а через те не можна виявити зовсім певно, через що гетьманом вибрано Самійловича, якими стежками дійти до сего вибору, чи міцно він сам намагав ся, щоб вибрали іменно его й скільки йому допомогла згода на его вибір Ромодановського. Єсть офіціальна відомість й літописний переказ, що вибір вчинив ся по згоді: „вільними та не суперечними голосами“. Вибір само по собі пособило ще й те, що воно вчинило ся тільки на раді самої старшини, полковників та ко-

зацтва, що було підбрано на раду, що вибір вчинив ся раптом на московській, а не на українській землі, вчинив ся, так мовлячи, на дорозі, куди ніяк було прибути натовпу простих козаків, а ще й то допомогло спокійному вибору, що московський уряд звелівши вирядити Сірка на Москву, відсторонив через те небезпечного Самійловичеву суперечника. Чоловіком найбільше значним і що мав найбільше впливу поміж генеральною старшиною, був тоді обозний Петро Забіла; але ему було якось ніяково перед московським урядом намагатись гетьманської булави для себе самого після того, коли він, підлещуючись Москві, вимовив думку, що добре було-б гетьманський уряд доручити московському бояринові. Однакже й новий гетьман спостеріг швидко, що обозний Петро Забіла, що подолів Многогрішного, був небезпечний й для него: ледве тільки новий гетьман Самійлович міцно осів на гетьманському уряді Забіла зник. Нам не відомо, через що склало ся, що Карпо Мокриевич відцурав ся від писарського уряду. Трошки спізнена, але дочасна звістка звіщає, що Самійлович спекавсь его та змусив вибрати за писаря іншого, а Мокриевича з того часу почали усі нехтувати. Лазар Баранович називав его Юдою-зрадником, а коли роздавав після служби антидор, і підходив брати его Мокриевич, то вимовив: „Юді Христос дав хліба, а після хліба увійшов сатана“. Мокриевич був змушений піти на вигнання. Новий гетьман був сином попа, а через те в протязі его гетьмановання прозивали его гетьманом-поповичем. З батьком вкупі він з правого берегу Дніпра перейшов на лівий, бо его батько одержав парафію у Красному Колядині. Іван Самійлович, як для того часу, одержав замолду чималу освіту й виявив чималу до всего вдатність, практичний добрий розум і дотеп. Він почав служити в козацькому війську. За Бруховецького мав велику вагу генеральний писар Гречаний. Самійлович придбав собі его прихильність і через него був вибраний сотником в місті Веприку, гадяцького полку, а потім також, завдяки Гречаному, став чернігівським наказним полковником, займаючи посаду військового товариша. Самійлович яко мога пособляв Бруховецькому в его намаганню, зробити зміну супроти московської влади, і як вже ми бачили, виявив велике ворогованне до Москалів, в часі, як в чернігівському замку обложений був воевода Толстой. Але Бруховець-

кого не стало, Дорошенко несподівано перейшов на правий беріг; ото Самійлович, спостерігши, що справа не йде на лад, пристав до Многогрішного, запряг московському цареві і вкупі з іншими Українцями московський цар вибачив і ему, як батько. На раді в Глухові его вибрали генеральним суддею, певно завдяки его освіті. Ми вже бачили, що вкупі з Забілою та Мокриєвичем він довів Деяна Многогрішного до замку, але не маємо ніякої указки на те, що вже в той час він загадував одержати гетьманство.

По скінченім виборі Самійловича Лазар Баранович з архимандритою Лежайським та ніженським протопопом Семеном Адамовичем відправив молебен, а після сего, перед хрестом та євангелиєю, гетьман та вибрана старшина запрягли цареві на вірність. Ромодановський промовив до них промову з наукою, звелів гетьманові та всій старшині підписатись під умовами, на яких вибраний був гетьман, і запитував, які старства бажать вони одержати на гетьманську булаву та війскову гармату. Гетьман та старшина сказали, що на булаву бажать мати Гадяч, а на гармату Короп та Вороніж. Боярин звелів записати назви отих міст на грамоті царській, де пропущено було місце, і тоді віддав грамоту гетьманові.

Вже після сего Ромодановський запросив архиєрея з духовенством та гетьмана з усею старшиною до себе на бенкет. Другого дня, 18-го червця, вже гетьман з старшиною покликав боярина з товариством на обід. Ромодановський віддав подарки, які привіз від царя і гетьманові два сорока соболів — оден в сто рублів, а другий в пятьдесят, та крім того дві пари соболів вже коштовнійших, по 20 р. за пару; генеральній старшині по одному сороку соболів по 60 р., а опріч того по білому оксаміту та по кармазиновій камці; полковникам по сороку соболів в 60 рублів, а декотрим по парі соболів по 10 рублів ср. та по оксаміту, полковим осаулам, писарям, канцеляристам та духовним особам роздав відповідні подарунки соболями.

На другий день, 19-го червця, гетьман з старшиною рушив до Конотопу, а звідтіль до Батурина.

II.

Самійловичеви довело ся саме тоді одержати гетьманський уряд, як з правого боку на лівий Дніпра почали доходити недобрі поголоски. Вже давно, як ми то бачили, Дорошенко віддав себе під милість Туреччини і вже не оден рік Турки збирались зробити напад на Польщу та інше що небудь перебивало. Тодішній султан Мугамед IV. завоював славно острів Кандію від Венеціян і тоді вже гадав звернути зброю на Польщу, а становище Польщі було таке, що вороги повинні були мати вдачу. З боку Турків вже прокидали ся позначки, що наближуєть ся війна, але Поляки не хотіли звертати на се уваги; вони, підбадьоруючи себе, все гадали, що султан турецький не дуже воєвничий, а тільки великий бабій і при звичаїв ся забавлять ся в гаремі, або тішити себе ловами по лісах та ланах; вони мали надію, що польський посол Висоцький, що був вираджений до Адриянополя ладити справи, швидко привезе умови на користь Польщі. На польському престолі, після того, як зрік ся Ян Казимир, сидів король Михайло, хоть і добрий чоловік, але зовсім нікчемний; шляхта его не слухала, а між маґнатами було чимало ворогів, перший був примає Пражмовський. По всій Польщі не було ні ладу, ні пошани до закону та до властей, ні згоди обопільної між горожанами. З того часу, як Михайло закороловав, сойми не кінчали ся, а раз-у-раз їх зривано; те-ж саме було і з соймами, що збирались по воєводствах, нічого не можно було зробити по закону. На той час найрозумнішим чоловіком, значним між усіма Поляками був коронний гетьман та маршал Собеский; він оден відав і розумів стан речі і не одного разу доводив соймови потребу, швидче поладити справи оборони краю, побільшити лічбу війська, поладити артилерію та згодитись що до оборони з християнськими державами. Він радив навіть спішити уступками, схилити на свій бік Дорошенка і відтягти его від Туреччини. Але усі ті ради та заходи були даремні, бо сойм, що зібрав ся в січні 1672 р., так як і перше зірвано.

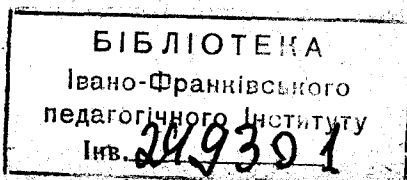
Остання війна Дорошенка з Ханенком на Поділлю викликала те, що Туреччина обявила війну Польщі. Дорошенко через свого резидента благав султана вступитись за Україну, вка-

зуючи, що тепер самий час подоліти Поляків та захопити польські міста. Через се в лютому, чи в березолі 1672 р. султан післав до короля Михайла лист, де промовляв: „Ми бажали зазимувати в Анатолії, але нас змушено повернути нашу силу до Адриянополя, бо прочули, що ваше військо не дає спокою володінням гетьмана Дорошенка, що з своїм козацьким народом вступив до лічби невільників нашого високого порога. Ми бажємо сею грамотою остерегти Вас: стримайте себе від зневаги та насилувань гетьманови; дайте спокій та безпечність землі та житлам козацьким і викликайте ваше військо в межі своєї держави. Коли ні, тоді усякий неприязний ступінь з вашого боку та вашого війська ми вважати мемо за зломанне сумирної умови й весною рушимо супроти вас зі всею пишністю та силою нашого халіфату, з війском, якого не можна подоліти, що численнійше від зір, а мужнійше від львів. Вибірайте, що хочете: або супокій, або готуйтеся до бою“. Не чекаючи відповіді на ту грамоту, султан звелів усему анатолійському та румелійському війську збиратись біля Адриянополя на 23 квітня, а до кримського хана Селім-Гирея, післав 5000 червінців на чоботи, як се діяло ся звичайно, коли хана закликали з усею ордою на війну помагати турецькому війську.

Доручивши султанський лист польському королеви, Чауш-Амет вернув ся з Польщі 4 дня місяця Мухарем по турецькому (по пашому 4 мая) і привіз відповідь польського короля. В сій відповіді король нагадував, що Річ Посполита довго намагала ся ветримувати козаків від нападів на турецькі чорноморські побережа, а се викликало багато лиха на Річ Посполиту, бо козаки, не маючи змоги грабувати по музулманських країнах для здобичи, почали бунтувати супроти Польщі, та злучаючись то з Татарами, то з Москвою, пљундрували польські околиці. Королівська відповідь таке виголошувала: „Ваша милість взиваєте Україну своєю власністю, але Україна з-родувіку належала до наших попередників та й сам Дорошенко не хто інший, як наш підданець. Чи годить ся та відповідає се змістови сумирної умови, землю, що належить до нас і з волі Божої і по праву спадчини відбирати від нас та доручати найгідшому між рабами нашої Порти. Поступатись нею нікчемнику, розбишаці, тому що варт тільки нехтовання, що стративши сором та звичайність попереду пристав на бік

московського царя; але швидко его прогнали, як довідалися про его непостійність, брехливість та зрадливе серце. Московський цар за лїпше визнав, мати нас своїм другом, ніж підданство сего зрадника. Тепереньки, щоб знищити непорозуміння між нами і вами, ми не загаємось вирядити нашого післанця до стремена вашої милости, а Дорошенка з козаками покинемо так, як вони тепер, поки не поладнаємо через сумирні засоби ті незадоволення, які тепер існують. Тїшимо себе надїєю, що й з вашого боку не буде приключок вчинити розмир, бо Господь, найвисший суддя державцїв, суворо карає тих, хто вчиняє несправедні вчинки.“

Відповідно східному закону ввічливости не треба було вдруге про теж саме посилати листу від лица султана. Через се визір вже післав лист в відповідь на королївський до коронного підканцлера Ольшевського, а в нїм дивувався, що в листї королївському Україну називають спадчиною польскою. „Тїлько одного Бога, казав він, можна називати володарем земель; сей довїчний правитель свїту поклав такий закон, що країни, де раз-у-раз тїльки й є самі усобиці та безправя, мусять вдатись під захист бїльше могучих володарїв: Оттак то й козацький народ такою-ж стежкою з волї Божої опинив ся під владою Османїв. Сей народ здавна був вільний та самостїйний, покладаючись на кріпость складених з ним умов та обовязків, він з доброї волї підляг під зверхність вашу і довго перебував вірним, поки на останку не стало вже сили терпїти від ваших утискїв, беззаконства та ваготи; тоді вбачаючи, що складені з вами умови поламані вами, він, щоб оборонити свою країну та своє ім'я, узброїв ся супроти вас. Скинувши з себе вашу власть, козаки почали хилитись до кримських ханїв, що завсїди були підручниками дому Османїв і через них стали шукати захисту у високої Порти. Ворота блаженства преславного великого султана раз-у-раз відчинені для усякого, хто шукає оборони під захистом его власти, а через те покїрливі прохання козакїв вчув султан й проводир сего народу опинив ся на високому посадї. Через що-ж ви важитесь називати своїми підданими народ, що вже давно скинув з себе вашу власть та довго воював з вами? Хїба могутний султан, мій милостивий пан, нехай Господь ему помагає й змїцнить его, не має права вжити усїх засобїв та всилувань, щоб визволити при-

гнічений козацький народ, що бажає заступитись за него. Проте мій пан могутний завсіди зглянеть ся з утіхою, коли перш, ніж его неодолиме військо з'явить ся біля ваших меж, ви через післанців своїх забажаєте обмислити засоби, щоб загасити все, що повинно викликати війну; а коли вже суперечка між нами повинна дійти до стички, тоді кінець війни залежати ме від волі Того, хто сотворив з нічого й землю й небо, хто вже більше над тисячі років вивисшає міць ісламу та сприяє оточувати корогву пророка непотемняємим блиском побіди. Відомо вам буде, що великий, ніколи неодолимий султан, мій милостивий верховодник, безпремінно виступає з Адриянополя дня 8-го сего місяця сефера (26 березоля) та на чолі війська незліченого над зорі небесні просто прямувати ме до ваших меж: шл'ть як найшвидче відповідь на наш лист та відайте, що кожен день наближування нашого до ваших границь становити ме перепону нашого помиренья."

Зараз же Дорошенкови дано знати, що поклав собі султан, а на початку червця з'явила ся вже в Чигирині перша турецька ватага, а після сего почали прибувати й Татари. І ті, і інші по Україні яко люті звірі обезчещували жінок, захоплювали дітий, через що супроти Дорошенка постало ремство і про него пішла слава, що він, як та вівця, що зблудила, сам не відав, що ему вдіяти з такими прихильниками. Великий острах пішов по лівому березі, щоб Дорошенкові спільники не перекинулись на другий берег Дніпра, але Дорошенко дав знати туди, що він воює з Поляками, та свого ворога Ханенка й ніяким робом не попустить Татарам та Туркам увійти в царські околиці.

Турецьке військо укупі з султаном 25 березоля переправилось через Дунай біля Ісакчи через міст, що спорудив Осман-паша на 58 байдаках, й прямувало до Дністра довго по поганій дорозі, тут була польська границя. Понад Дністром воно опинилось дня 29 місяця ребіул-евелла, а се вже випадало на місяць липень року 1672. Тутечки Турки одержали звістку, що Дорошенко вкупі з кримським ханом подоліли Поляків та Ханенка недалеко від Ладизина.

А се сталось от як: Собеский на Поділлю доручив команду над війском Лужицькому, чоловікови палкому, що не здолів придбати собі прихильности війська; сучасники кажуть,

що військо йшло під його команду, як під обух.

Мав він з собою 6.000 жовнівів. Він злучився в Ладжині з Ханенком, що мав тисяч з чотири козаків. Поляки розташувались в Ладжині, а козаки крім того по околицях. 11-го липця Поляки прочули, що біля Бершаду брат Дорошенків Грицько притис козацького полковника Перебийноса, що йшов злучитись з Ханенком. Лужицький і Ханенко рушили виручати. Вони визволили Перебийноса та вкупі пішли до Ладжина і отут Поляків побито на Батогському полі, біля Четвертинівки, що вславилось розгромом Калиновського за Богдана Хмельницького. Сучасні люди оповідають про сю подію неоднаково: оден каже, що Лужицький відбивши Татар, почав їх гнати і так далеко зайшов, не дивлячись на остерігання Ханенка, що перейшов через річку Бог, а там його оточила міцніша татарська орда, і він ледве спромігся сам уткати з невеличкою лічбою, а останки повбивано або потоплено в Бозі. Другі оповідають, що Ханенко з козаками пішов попереду, а Поляки йшли позаду, а Татаре тут напали на них, відбили від козаків тай побили їх. Відомість про таку перемогу звеселила увесь табір султанський, бо між музульманами було таке вірування, що вдача або невдача першого бою з ворогом повинна віщувати щасливе або нещасливе покінчення війни. Захоплених під Батогом польських бранців прислали до турецького табору і їм зараз відтяли голови. Сьлідом за сим до табору султанового прийшла друга радісна звістка: що польська залога Жванця, прочувши, що Турки наближаються, уткнули, а на місце її з замку прийшла турецька залога. Турки переправились через Дністер низше Каменця в місці, що було в відлеглости від него годин на пять або шість. Полякам задалегідь не впало на думку оберегати оту значну фортецу. Краківський єпископ пожертвував для оборони Каменця 6.000 піших на свій кошт, але се було більш на словах, ніж на ділі; другий єпископ, місцевий каменецький, каже, що краківський єпископ прислав всего на всего 500 чоловіка, та окрім того був ще полк 400 чоловіка та 200 чоловіка каменецької піхоти, — отсе і все, що складало тоді каменецьку залогу, як не лічити міщан та мужицтва, що позбігалися з околиць, а сих було в Каменці близько 10.000.

Тим часом 4-го серпня з султаном злучили ся хан з ордою та Дорошенко з козаками. На сам перед кримський хан Селим-Гирей з великою шаною допущений був поцілувати у полу одежи султанової і одержав від него подарунок — діамантове перо на чалму; а на другий день, 5-го серпня, до намету султанового вирядили Дорошенка; а вчинив се Чауш-Баши-Ага. Дорошенко вклонив ся до землі султанови, промовив йому запевнення своєї вдячності та безмежного послуху волі султана. Турецький державець звелів ему дати багатий халат, булаву та коня з гарною зброєю.

На другий день після приєму Дорошенка післано до Каменця вимагання, покорити ся з доброї волі і за се обіцяли пустити усіх, хто куди схоче; а коли на се не буде згоди, то загрожували понищити всіх без усякого жалю. Обложенці чекали ще на заемоги, а для того не згодились на турецьке вимагання.

7-го серпня Турки почали облогу. В війську, що розташувалось навкруги Каменця, по середині був великий визір з яничарами та з румелійським війском, праворуч від него був другий визір — близький до султана, Мустафа-Паша, з анатолійським війском та з полком Загараджи-Паши; ліворуч від великого визіря стояв его помічник Кара-Мустафа-Паша з війском Сиваса й Карамана та з ротами Самсонджу-Баши. Жовнірам роздали лопати, копати землю та споруджати навкруги Каменця шанці — „земляний город“, як тоді звали.

8-го серпня Турки почали стріляти в місто. Обложенці викинули білу корогву та прислали просьбу не стріляти, обіцяючи у ночі скласти раду, а тоді вже вранці почати розмову про здачу.

„Мені не треба порожних обіцянок“, сказав визір, „і я не почну умовлятися, поки до мене не пришлють запоручників, а від нас не візьмуть теж.“

Білу корогву викинено по раді каменецького єпископа, маючи на меті змусити ворога залишити на якийсь час стріляння і сим часом обложенці встигли поміркувати, як і що діяти з обороною. Турки помітили, до чого ведеть ся річ і не згодились.

Після сего проходили дні за днями, — з обох боків паляли безуговно. Турецькі гармати були і більші і ліпші від польських, — гармаші зручніші, і турецькі ядра входили аршинів на два в земляний вал. У Поляків гармати були так собі, а невеличка лічба жовнірів, беручи на увагу безуговну працю, швидко знемоглась, бо не мала часу ні з'їсти, ні відпочити. Не маючи чим оборонятись, Поляків опанував великий ляк, як вони зуздріли велику силу війська, що як команшня ворушились аж до Жванця. Що дня в місто падало 400 стрілів та близько півтораєта гранат, — а тут ще одна впала на німецьку церкву протестанську та й запалила її. Окрім стрілів у Турків ще чинила ся друга робота: вони вели підкопи й на них покладали велику надію.

12-го серпня до турецького табору приїхали польські післанці Беншовський та Гуляницький з скаргою від польського короля, що султан потай та без упередження вступив до володіння Речи Посполитої. Султан відповів королеви, що він прийшов не потай, а наперед оголосивши, що йде війною і тепер запрошував польського короля виходити у поле. Давши відповідь післанцям, султан того-ж дня звелів кримському ханови та Дорошенкови рушити до Львова супроти королівського війська, а сам лишив ся кінчати з Каменцем.

14-го серпня Турки захопили окільні батериї, на які Поляки покладали велику надію і зараз-же почали підступати до Каменця; з обидвох боків побито багато народу і Туркам сего таки дня довелось на стїні Каменця поставити короєву іслама, але се, як вони самі казали, був ще не кінець.

16-го серпня Турки у підкоп повкочували бочки з порохом таї запалили. З великим тріском полетіли у гору бербена та каміннє, що складали стїну, а одна башта зовсім упала. Через пролом Турки зуздріли ще другу стїну і от довелось підкопуватись ще й під неї.

Однакже обложенці не дочекавшись запоєги, зміркували, що далій їм оборонятись ніяк, особливо, вважаючи, що шанці вороєв наблизилась до міста, та вже, що можна через стїну перекинути каміння. 17-го серпня коєндант звелів викинути білу короєву. На початку визір не нєв віри, підозріваючи, що се такі-ж самі хитроєці, як були й спершу, але з Каменця прийшли заступники, прохаючи, щоб почали умовлятись

про здачу; вони привели з собою і заступників. Визір дав знати про се султанови і одержав дозвіл его величества прийняти Каменець на капітуляцію.

Умовляли ся не довго: Поляки стратили притомність і згоджувались на все, чого тільки не вимагав визір. Умова була складена і того-ж таки дня її написали ось на яких услівях:

1) Усе військо польське, що було в Каменці, виступить звідтіль зі зброєю та забере з собою свої семі й своє майно без жадної перепони з турецького боку, фортецу-ж Поляки лишать Туркам.

2) Укупі з війском мають право виступити з міста й мешканці й усі, хто не прибув у місто те-ж з семьями та майном, і Турки не то, що не перешкожати муть робити се, але й додадуть ще й провідників туди, куди вони забажають.

3) Тим мешканцям міста Каменця та волостий, що належать до него, які-б побажали лишити ся на місцях, Турки не робити муть жадної зневаги, ні семьям їх, ні майну. Таке-ж саме надасть ся й шляхті і духовенству з додатком ще, що особі їх стану, коли зістануть ся на місці, то вони визволені будуть від постою.

4) Усеї християне, якої-б віри не були, чи то латинської, чи грецької, чи вірменської вільні по своїй волі визнавати ту віру; їм залишають декілько церков для відправи „їх порожних та забобонних обрядів, а їх сьвященикам та прислужникам не чинити муть ніяких утисків.“ Післанці випрохали собі декільки копій з сеї умови на латинській мові.

Того-ж дня, як складала ся ота умова, вже на заході сонця в Каменці загоріло ся 120 барил пороху, як кажуть з причини майора Генінга, що порядкував гарматами, а при сему згнуло по одній вказці 500 чоловіка людей, а по другій вісім сот. Інші казали, що Генінг вчинив се з розпуки, інші, що се накоїли п'яні жовніри, а оден український літописець каже, ніби то Німець, попередку підкуплений від Турків, потім злякавсь, щоб его вина не виявилась, поклав собі оттак закінчити життє.

19-го серпня каменецький комендат доручив визірови ключі міські і на ознаку дяки одержав в дарунок халат. Польські пани, що були тоді в Каменці: каменецький єпископ,

каменецький староста (він же і генерал подільський) Ревуцький та підкоморий Лянскоронський, одягшись в халати, надані їм заздалегідь, також ходили поклонитись великому визірови. Здаючись на їх прозбу визір звелів вирядити 300 підвод, а інші кажуть 400 з Каменця, щоб вивезти з Каменця тих мешканців з їх майном, які забажають виїхати звідтіль. Три тисячі Турків проводили їх з міста, а визір назначив для них 600 провідників до Ягольниці; в віддяку визірови за таку ввічливість. Поляки відіслали для него 2000 червінців.

Оттак-то Поляки, як казав Турок, з соромом покинули Каменець, а Турки святкували побіду їх з великою пихою. Другого дня 20 серпня до намету падишахового посходились усі турецькі проводирі поздоровити его, а падишах усім подарував золотоголові халати та футра. На ознаку великої радості стріляли з гармат та рушниць, запалили огнища; по всій імперії звелено в протязі трех днів святкувати здобутте Каменця. Падишах вирядив до здобутого міста яничар-агу, щоб він обернув 6 костелів на мечети. Перша між семи мечетами, що перероблено з фари, була присвячена падишахови, друга его матери, третя султанші Хазеки, жінці, яку він найбільше кохав, а три останні значнійшим вельможам: великому визірови, его товаришови (каім-мекемови) і визірови, падишаховому любимцеві. З підземних склепів, що були під костелами, як обертали їх на мечети, повикидали домовини мерців та повивозили за місто, а ікони те-ж повикидали з церков та замостили ними улиці по тих місцях, де було грязько. По такій мостовій Мугамед IV. в'їздив до Каменця. Фанатизовані Турки знущались над іконами перед християнами, кололи їх, рубали, палили, топтали ногами, роблячи се через те, щоб дратувати подоланих, а сі мусили, дивлячись на се, мовчати, почувуючи свою несилу. Дививсь на се й Дорошенко і не вболівало его серце, вбачаючи таку зневагу Божих образів, все він терпів ради свого часового гетьмановання; так промовляє про него український літописець. В переробленій головній мечеті відслужена була в п'ятницю відправа музульманська в притомности падишаха та его достойників, і ото вперше розляг ся в Каменці замість гуку дзвонів любий для музульманського уха голос „мудзанського ізана.“ Дзвони поспускали з дзвіниць; падишах звелів або порозбивати їх та пе-

реробити на гармати, а деякі подарував Дорошенкови. Тоді піймали хлопчика 8-ми років на імя Петра Ястржембського, привели до головної мечети та в притомности султана й обрізали. Шільга, що оповістили між мешканцями, не перешкодила для деяких між ними вчинити виїмку: султан звелів відобрати 700 дівчор в яничари, а пань та дівчат шляхотського роду забирали на гареми, дивлячись на красу—одних падишахови, — інших для великого визіра, а ще інших пашам. Губернатором Каменця султан настановив Алі-Пашу з залогою, як кажуть одні, в лічбі 20.000, а інші — 15.000.

Падишах оповістив по війську, що піде далій по ворожій країні. Але Турки не дуже поспішали ся, певні в своїй перевазі над ворогом; вони нехтували Поляками, називаючи їх нікчемними і справді з польских місточок, не обороняючи їх, тїкали польскі залоги. Ягольницю, до якої з Каменця відвели мешканців, віддав Туркам сам властитель її Ляндкоронський, а Турки, загарбавши оте місточко, порядкували мешканцями, мов своїми невільниками і гонили їх робити міст на річці. Чимало було тих, що волїли лишитись під Турком, ніж йти до Польщі, аби не чути там докорів та лайки від своїх за те, що так не соромлячись втратили Каменець.

Деякий час падишах перебував в таборі біля Жванця, куди перейшло військо зпід Каменця. Там він забавляв ся ловами. 17-го вересня Турки вирушили, а 19-го зупинились під Бучачем, місточком, що належало вдові Тересї Потоцькій. Жовніри, що були там, на початку пиндючились, але як побачили, що ворогів сила не аби яка, то й замовкли. Гусейн-Паша подолів Язловець, а інші паша забрали інші місточка. Дезбільша отих місточок забрано без оборони; сучасний чоловік налічує їх навкруги Каменця більше над тридцять; Турки нікого не вбивали й обертали в неволю самих тих, хто був узбровний, але й сих потім визволяли. Тільки місто на Червоній Русі, — Буджани над Серетом, поводились не так, як усі. Там замкнув ся Хома Лужицький, брат того, що вкупі з Ханенком був побитий на Батозі; до него в Буджани збіглось багато людей, що були спроможні обороняти ся. Турки здобули Буджани силою і Лужицького вбили, поклавши ему за провину его упір, яко зневагу султанського величества.

Вкупі з ним повбивано і багато інших, що були більше знамі, а усіх останніх завдали Татарам у неволю.

Вже були згадки про те, що хана, вкупі з Дорошенком виряджено до Львова. По дорозі, біля Оринини хан зустрів післанців від коронного гетьмана Собеського, що з війском був під Красноставом, біля Крупе. Собеський припрошував хана, щоб він взяв ся помирити польского короля з турецьким султаном. За післанців були Вінявський та Золотницький, що обидва вже були відомі кримському верховодникови. Не трудно було натякнути ханови, що для кримських верховодників не буде вигідною дальша зневага Польщі та зміцненне Туреччини, бо хоть Татаре й були підручниками Туреччини, але раз-у-раз дрижали за свою самостійність. Хан повитав польских послів яко друзів і, після зносин з верховним визирем, відповів Собеському, що згоджуєть ся взятись за справу, коли попередю відати ме, що Поляки віддадуть Туркам Поділле та піймуть ся виплачувати надшахови що року данину. Без сего хан не тільки цурав ся всего, але загрожував плюндрованнем польских областей. Таку відповідь привіз гетьманови Золотницький, а Вінявський зостав ся біля хана.

Хан з ордами та Дорошенко з козаками наближали ся до Львова; з ними було і турецьке військо під проводом Каплан-Паши. По дорозі вони забирали місточка, а татарські загони розходили ся по боках, палючи оселі та забираючи мешканців в неволю. 20-го вересня ворог опинив ся біля Львова. До его приходу Собеський звелів повивозити зі Львова усі суспільні та приватні майна, жінок, дітей та старців, а дозволив зоставатись тільки тим, що зділили обороняти ся збройно; комендантом у Львові був поставлений Ілля Лонський, маючи 4 корогви пішого, з двома відділами кінних.

Вороги від разу оточили Львів з усіх боків: зі сходу розташувались Турки, з полудня молдавське та семигородське військо, з заходу Татаре, а з півночи Дорошенкові козаки. 28-го вересня Львовяне послали до Каплан-Паши польський гостинець, але він не взяв его, а вимагав дістати міські ключі.

„Сего ми не вільні зробити без дозволу короля“, відповідали післанці — „бо ми королівські піддані. Ми чекаємо королівських послів і маємо надію, що вони покладуть з вами замирення.“

Каплаи-Паша прогнав міських післанців. До міста почали стріляти з гармат, а вкуші з тим Турки почали підкопуватись під місто. 28-го вересня Турки захопили замок, що панував над містом. В ночі з 28-го на 29-го вересня приїхали бажані послі польського короля: каштелян волинський Францішек Любовицький та коронний підскарбій Шумівський. Перші їх заходи були в тому, щоб за допомогою хана зупинити стріляння з гармат. Другого дня, 30-го вересня почали умовляти. Відразу салтани або аги счинили такий івалт, що ні до чого не домовились й відклали справу на ранок у хана. Турки наважувались умисне зневажати послів, не даючи їм на чому сісти, змушували слухати та говорити стоячи, без шапок.

На другий день, 1-го жовтня, Поляки повели річ про Дорошенка та про Україну, але Турки та хан зупинили їх, кажучи, що се вже скінчена справа, бо Україна вже віддала себе під власть султана. Польські послі уперто сперечались про виплату що року данини, намагаючись, щоб данину сю називали не х а р а ч (так називали данину, що виплачували християне султану), а „упоминками.“ Се згодились покласти на волю султанову. Музульмане вимагали, щоб не тільки Поділле прилучено було до Туреччини, але й Львів з воеводством руським, але після вже згодились, щоб Львів оплатив за себе 20.000 червінців. Тоді комісарі вирядили до Львова кликати делегатів. Зі Львова післали 4-ох членів магістрату, а з ними одного каноніка. Сі делегати, як самі казали, наче старці відирошувались від такої виплати, кажучи, що місто не спроможне заплатити. „Візьміть Львів“, казали вони, — „рознесіть по одній цеглі усі костели та муровані будинки, і тоді не зберете стільки гроший; заможні люди та маїнати усі повиїжджали і забрали з костелів усе срібло.“ Турки анічогісенько не спустили. Коли у Львові зробили розклад, ледве зібрали 5.000 червінців, а через те, щоб запевнити виплату зі Львова, дано закладників декого з значнійших осіб між горожанами, і їх 5-го жовтня послі віддали Туркам і вислали до Каменця.

По всіх краях навкруги від Львова лютували татарські загони; Татаре гонили в неволю десятки тисяч і старих і малих, палили їх оселі, плондрували збіжжя. Комісарі благали Каплана-Пашу, щоб звелів зупинити ся, але він відповів:

„На те війна, дякуйте Богови ще й дуже, що військо наше та Татаре не рушили за Вислу! А чому Річ Посполита не няла віри, як її остерігали.“

Вертаючись з останньої збірки, посли побачили Дорошенка та его товаришів на конях. Вороги обопільно уклонились оден-одному. Був тутечки Петранівський, відомий панам яко післанець від Дорошенка. „Як ся маєте, панове?“, мовили козаки глузуючи. — „Ет панове, панове!“ відмовив Любовицький, „візьміть ся за розум та погадайте, який кінець для вас постане з сего.“

Того-ж дня, 5-го жовтня, посли від Речи Посполитої з умовою рушили до султана під Бучач. Не встигли нічого Поляки виторгувати від тих, кому доручено було взяти від них умову. 7-го жовтня (20-го дня музульманського місяця Джумазиль-Ахила), верховний визір, схилившись ниць перед стременем падишаховим, підніс ему умову за для потвердження.

Польща поняла ся оплачувати турецькому султанови що року ніби то подарунок в 22 тисячі червінців 26-го жовтня, а падишах обіцяв заборонити своїм підданкам та підручникам, вчиняти набіги та плюндровання по польських околицях, а як би скоїлось що небудь таке, а турецький султан не ублаговорив польского короля, тоді польський король не повинен був того року оплачувати свого подарунку за рік. Польща поступала ся Туреччині Поділлем в стародавніх її межах, а якби склались які небудь непорозуміння що до мира, то з обидвох боків повинні вислати мирових суддів, а сі обпірати муть ся на свідчання старих людей; музульманські власти мусять поучуватись та покладатись на таке свідчання. Польські вовні люди мають право повиходити з подільських міст та фортець з семьями та майном, а також з власною зброєю, не беручи гармат, що належать до фортець. Шляхта, що зостанеть ся на Поділлю (бейзадé), перебуваючи зі своїми маєтностями під Турком, вживати ме пільг тих, що й попереду. Селяне, шляхетські піддані, платити муть харáč так само як і музульмане (20–50% річно зиску), або десятину, а володарі повинні через султанських комісарів прислати до скарбу усі зиски з своїх маєтків, укупі з податками, які збирати муть ся з селян, а вже з того володарям лишати меть ся відома частина. Через се вже зі шляхти не буде накладати ся ніякого особи-

стого податку. — За виметом мечетів, що будуть по містах та замках, музульманські власти не мають права втручатись в останні землі та оселі шляхти, що лишать ся в турецькому володінні а всі подільські мешканці з синами й потомками, так само як і інші мешканці суміжних околиць турецької держави, не підлегати муть ніяким утискам що до виконання своїх нерозумних релігійних обрядів. Подільська шляхта не мати не заборони виїжджати в польські краї для своїх справ на два місяці, але з селян нікому не можна ні з якої речі їздити до Лехистану. Уся Україна надавалась козакам в її давних межах, а якби настали що-до меж непорозуміння, то з ними чинити меть ся так само, як з подільськими межами. Польське військо повинно було виступати з Білої Церкви та зо всіх фортець і замків України, покинувши на місці гармати та боеві припаси. Усі козаки, які були з Ханенком, мають право вернутись до дому на Україну, а самому Ханенкови не вільно їхати у ту сторону. Поляки не повинні поміщатись на польських жовнірах, так званих липках за те, що вони в часі війни пристали до Турків; Поляки повинні не перечити їм виселятись до „дому Іслама.“ Кримський хан повинен не тільки зупиняти Татар, щоб не чинили нападів на королівські землі, але навіть мусить допомагати королеви супроти его ворогів, а король повинен не допомагати ворогам султановим, та не дозволяти кому небудь по польських краях вербувати вояків-охотників, щоб воввати з Турками. Отака-то була бучацька умова, що польська істория залічує до таких, які більше над усі принизили Річ Посполиту; але се був акт, яких вже не було, в якому Польща змушена була відректись льояльно від власти над правобережною Україною, що так довго вимагала незалежності від Польщі.

Склавши умову, Турки посунулись до Жванця. Падишах по містах в що й по забраному Поділлю казав лишити залоги розмаїтої кількості.*) До Львова вирядили приказ зупинити війну. Але татарва, розбігшись залогами, ще близько місяця

*) В Каменці після одних — 20.000 чоловіка, після інших 15.000, а після знов інших 10.000, в Межибожі, Барі, Язлівці по 1.000 чоловіка, а в інших менше значних по 300. Всіляко оповідали про те різні виходці, що в тих часах мали ролю часописей.

робила, що хотіла. Польське військо купами ганялось за татарвою, та нічого не здолало їм вчинити, хоть чимало сим чванилось. Сам тільки Собеський вдачно воював з ними. Козацький гетьман Ханенко також з козаками своїми доволі доладно поводивсь біля татарських загонів. Після того, як его побито під Четвертинівкою, він стояв біля Дубна і там відбив напад турецького під'їзду, а після, 5-го жовтня побив татарський загон біля Красноброду й визволив близько 2.000 невольників. Зараз після сего біля Томашова побив Татар та так, що козаки не лишили живим ні одного Татарина. Але не самі тільки козаки та польські жовніри Собеського тоді побивали Татар; навіть селяне Червоної Руси злучались між собою в купи, розгоняли татарські загани та визволяли християнських невольників.*)

По приказу султана, хан з Дорошенком, відійшовши від Львова, прибули до жванецького обозу і там знов з'явились до султана. Козацький гетьман дякував падишахови за те, що він зглянув ся над козаками. Падишах поздоровляв его, що він збув ся Поляків і звелів одягти его в гаптований золотом халат. В своєму наметі верховний визір провадив з Дорошенком от яку розмову :

„З якої речі“, запитав він у гетьмана : „Ваше славне запорожське військо так поменьшало та ослабло, як порівняти з тим, що було колись?“

„Розділилось воно“, відповів Дорошенко : „більша частина зісталась на лівому боці у царя, і на правому місто Київ у его-ж.“

„А ти-б, — промовив визір : — попрохав собі у царя задніпрянську Русь та Київ.“

„Цар не віддасть“ — відповів Дорошенко.

„Як-же так склалось, що цар придбав собі оті країни?“
Дорошенко відповів :

*) Польські історики визначають тодішні перемоги своїх земляків, іменно же Собеського, як щось незвичайно лицарського і вказують на перевагу татарських сил в прикладі до польських. Однак як глянути на се безпристрасно, тоді ці перемоги покажуть ся не такими славними, як їх прославляють Поляки : татарські загани не держались ніякого ладу; вони мали з собою великі ватаги полонених невольників і тому не трудно було троха уладженому війську розганяти їх і визволяти з їх рук ясир.

„На початку самі піддалися, а потім відчахнулись від царя; тоді цар прислав велике військо — отоді вже не з доброї волі підлегли цареві і перебувають у него в підданстві.“

„Ото потривайте та моліть ся Богови. — відповів визір; ото як подоліємо польського короля та змусимо платити данину, тоді й Київ й задніпрянська Україна будуть наші.“

При дворі надишаховому Дорошенкооставив яко резидентів Петранівського та писаря Воеховича з чотирма товаришами. Султан з війском рушив за Дністер до своїх земель, а Дорошенко за ханом на Україну. Без великих заходів Дорошенко вернув собі городки між Дністром та Бугом, що підлягли Ханенкови; польські жовніри, що були по замках, відійшли собі без суперечки.

Недалеко Умани, хан з ордою рушив до Криму, а Дорошенко зупинив ся у Христинівці. Се місто до приходу турецького тримало ся Ханенка, що попередю був уманським полковником і з усього видати, що й родом був з Умани, бодай семя его зіставалась там. Тепер від своєї руки Ханенко постановив там за полковника Білогруда. Прочувши, що Дорошенко в Христинівці, Уманці зібрались на раду й розміркували, що Дорошенко тепер страшний і треба ему уклонитись. І духовні і сьвітські повезли ему на гостинець, як каже літописець, „скоромного й постного провіянту“ та розмаїтих напйтків. Дорошенко ласкаво взяв гостинці, але не похвалив Уманців за те, що підлегли Ханенкови та Полякам. „Поляки“, казав він, „наші стародавні вороги; відчахнітєсь від них, прийміть турецьку протекцію та не йміть віри тим, що лякають нарушенням православної віри та старих порядків.“ На останку він запросив депутатів на обід, ввічливо попрощав ся з ними і рушив до Чигирина, а через 1½ тижня викликував з Умані до себе декого між значними козаками і звелів декого завісити, а декого розстріляти, Ханенкову-ж жінку прислати до Чигирину. Але в Умані перебували запорожці, прихильні до Ханенка, — як каже оден, їх було півтора тисячи, а другі — пять сотень. Вони рушили до Білої Церкви та забрали з собою декого з Уманців, що лякались Дорошенкової дяки. Тоді Дорошенко вврядив до Лобеля, білоцерківського коменданта, вимаганне, щоб він вийшов звідгіль з жовнірами польськими, відповідно умові, що складена була з Турками.

На се Лобель відповів, що він не покине Білої Церкви, поки не відбере приказу від свого короля. Після сего Лобель почав дратувати Дорошенка : він звелів своїм жовнірам спалити козацькі місточка Семенівку та Хвастів. Таким робом Дорошенко ще до кінця півроку з часу буцацької умови, мав уже право дорікати Поляків в зрадї та зломаню умови.

III.

Московська держава майже не втручала ся до війни Поляків з Турками. Коли падишах ішов на Каменець, король Михайло післав до Москви, прохати заповоги відповідно усливам андрусівської умови. Москва відповіла, що андрусівські статті попусвали самі Поляки, а про те цар, з християнського обовязку, наказав вже підвладним Калмикам, Татарам та донським козакам напасти на кримські улуси, щоб відвернути Кримців, що воювали вкупі з Турками супроти Поляків ; що окрім того не заборонено охочим з підданих московського царя брати участь вкупі з Поляками у війні проти бусурмена. Тим і обмежувала ся московська прихильність до Польщі в сей тяжкий за для неї час. Каменець здобуто. Польща утратила Поділле та Україну. Тоді небезпечний вітер став віяти і на Москву. Ромодановський та Самійлович відбирали та засилали до Москви зловістні чутки про те, ніби-то Турки збирають ся набігти на царські володіння, а київський воевода Козловський давав звістку, що на лівобережній Україні почали ходити „прелестні“ листи Дорошенка. Навпаки, сам Дорошенко до московського уряду виказував приязнь і листовне прохав московського воеводу у Києві, бути до них в любови „совістно.“ У Москві мало няли віри братерству Дорошковому і з опаски післали у кінці грудня до українських міст потугу під головним проводом Трубецького, якого було назначено воеводою у Києві. Сам цар оголосив, що має на думці йти походом і на те наказано будувати царський двір у Путивлі. Дожидаючи війни з могутною отоманською державою, московський уряд мусив шукати заповоги у європейських державців ; тим-то було розіслано гонців з царськими грамотами до цїсаря, до папи, до курфїрств саксонського та бранден-

буреського, до венеціанської республіки, у Францію, Іспанію, Англію, Голяндію, Швецію і Данію. Се вперше московська держава про війну з Турками обернулась до європейських держав. Досі з заходу такі запросини засилялись до московської держави, але марно.

Але, сподіваючись від Дороженка, яко турецького підручника, ворожих вчинків, Москва вважала можливим, більше ніж перше, погодити ся з Дорошенком. Не раз вже він виявляв бажання вступити під високодержавну руку благочестивого царя, з тим одначе, щоб збереглась єдність України, яку розірвано андрусівською умовою. Московський уряд, маючи Дороженка за польського підданого, не наважувався прийняти его, щоб не зламати мирної умови з Польщею. Тепер ся трудність улагоджувала ся. Дорошенко перестав бути польським підданим, скоро сама Польща умовою з Туреччиною зрекла ся України, що належала до Дорошенка. І прийняття правобережного гетьмана у підданство цареві, здавалось, не повинно було викликати розмиру з Польщею. За чого скоріш можна було сподіватись ворожих відносин з Туреччиною, але в Москві тоді сподівали ся, що тепер, після царських запросин, проти ворогів сьвятого хреста повстануть християнські держави, які раніш часто-густо підмовляли до війни московську державу. Спроектовано було відхилити Дороженка від спілки з Туреччиною і привернути до підданства московському цареві. Сей замір, що переказано післанцєви до Москви від Самійловича протопопови Адамовичу разом з синами гетьмана, доручено для виконання бояринови Ромодановському та гетьману Самійловичу. Була гадка поводитись з Дорошенком так, щоб его і лащити, і страхати. Спочатку гетьман та боярин повинні були вирядити до Дорошенка двох дотепних людей з царським усовіщаннем, а самі вони далі, щоб злякати Дорошенка, повинні були всім війском рушити до берегів Дніпра. Як що Дорошенко прийме грамоту, нехай приїде до боярина та гетьмана і їм при тому будучим запрягне на вірність цареві; як що стане змагати ся, похвалятись єму походом проти него. Тоді вже гадали, що правобережні полковники з своїми полками мимохіть свого гетьмана могли відцурати ся Туреччини і вступити у підданство цареві; — тому-же то заздалегідь наказано їх прийняти. Саме тоді визволили

з Сібіру і пустили на Запорожжя Сірка. За него прохали польський король та запорожський кошовий, не вважаючи на гетьманське прохання не пускати його. Сірко, як їхав на волю, вислухав від московського патріярха напучування, щоб був певним цареві, постановленому від Бога. Але він затаїв на серці на довго, як що не до-віку, неприязнь до Москви.

Скоро Дорошенко почув, що у царській державі з чимсь проти него захожують ся, він скликав у Чигирині на раду полковників і старшину і питав, що їм чинити. Всі, знаючи прихильність свого гетьмана до Туреччини, одностайне поклали: „Турка нам відцурати ся не можна. Цар після умови з Польщею нас не прийме. З-поконвіку наша Україна не була поділена, а бути під королівською рукою ні-за-що не хочемо. Коли тепер нам Турка відцурати ся, то Турок нас до-останку зруйнує!“ Таким побитом перше ніж почути від московського царя голос, що звав їх відцуратись Турка, правобережні козаки поклали міцно, триматись турецької влади, але так казали вони, на те тільки, щоб догодити Дорошенкови і се не був загальний голос народу. Навпаки, на Україні нарід нарікав на свого гетьмана за підданство Туреччині. З українського Поділля, яким поступила ся Польща Туреччині, приходили страшенні звістки про жорстокости, що чинили бусурмени над християнами: церкви Божі повернено на мечети або на комори, забороняли благовістити до церкви, малих дітей брали від батьків, не дозволяли брати ся, хрестити немовляток, ховати мерців, — перше ніж заплатиш за се положений податок. Карали з самої призири, завели громадську поруку, невинний відповідав за винуватого: утік якийсь міщанин самовільно, а замість него закинено у тюрму іншого та примушено заплатити чималу суму. Християнам заборонено вільно шинкувати горілкою і пивом. „Заковують християн у кайдани, так що вже на Поділлі від потреби кайданів і залізо подорожчало.“ Такі чутки кружляли тоді поміж громадою і відвертали народ від Дорошенка. Поміж самою старшиною, що догожаючи Дорошенкови, на раді подавала голос на користь Туреччині, відразу виявили ся такі, що були ладні служити московському цареві. Найближше за всіх до Дорошенка був тоді канівський полковник Яків Лизогуб. Гетьманівна одружилася тоді з його сином. Лизогуб заходивсь рити під свого

свата. Він почав з того, що післав до переяславського полковника Дмитрашка-Райча одного Грека, переяславського мешканця, потай переказати, що канівський полковник зо всім полком бажає бути у підданстві великого царя. Дмитрашко-Райча вирядив післанця-Грека до Самійловича.

— А ну лишень повідай, як у вас ся справа складала ся? — питав Грека Самійлович.

Грек сказав :

— Лизогуб покликав мене до себе і казав : лихі часи настають на нас, роздеруть Турки всіх нас нарізно. Бажав-би я з містом Каневом і зо всім моїм полком відцурати ся Дорошенка ; та не наважусь прохати ласки у великого царя.

Самійлович післав про се вістку до Москви, а з Москви 16-го січня 1675 року вирядили у Батурин піддячого Семена Щоголева з наказом гетьмана. Як що справді Лизогуб хоче бути у підданстві царя, то поручити єму вмовляти і інших полковників, відцуратись Дорошенка. Разом з тим треба довідатись від Лизогуба, чи не хоче часом сам Дорошенко відцуратись султана. Самійлович мусив був післати для сего до Лизогуба певну і тямущу людину з наказом устним, але нічого не довіряти паперу.

Самійлович зараз післав до Дмитрашка-Райча того-же таки Грека, що до него приїздив. Але в розмовах з Щоголевым гетьман не виявляв охоти провадити з Дорошенком про мирову. Самійлович стеріг ся, щоб Дорошенко опісля як небудь не запобіг ласки у царя і не випрохав для себе гетьманства над обома берегами на Україні. Самійлович казав московському післанцеві, що волить воювати Дорошенка. 30-го січня він виправив самого Щоголева до Дмитрашка-Райча.

Щоголів бачив ся з Дмитрашкою-Райчем 14-го лютого у Києві. Дмитрашко-Райча казав єму : „Лизогуб з давних-давен в згоді живе, а тепер зробивсь сватом Дорошенкови мимохіть. Лизогуб засилав сватів, щоб я віддав свою пасербицю за єго сина. Я-б і згодив ся так зробити, бажаючи Лизогуба на сей бік перетягти ; але потім через свого зятя, Івана Гладченка, Лизогуб переказав мені ось що : їздив він, Лизогуб, до Дорошенка спитати про свого сина, що хотів побрати ся. Але Дорошенко і каже єму : даремно бажавш бути кривним з Дми-

трашкою; вони люди заможні та пидючні, на-що тобі до їх у родичі лізти? Може Дорошенка не наважись ся прохати, бо він гетьман, а Дорошенко не погордує з Якова Лизогуба его сином; а Дорошенко має дочку! По сій мові Яків Лизогуб перелякав ся Дорошенка і, не відмовляючись, зараз одружив свого сина з гетьманівною. А тепер Яків Лизогуб каже: таке зо мною стало ся, чого душа моя ніколи не бажала.“

Щоголів наділив Дмитрашці-Райчі соболів, а Дмитрашко-Райча поїхав у Баришівку,*) умовившись покликати туди Щоголева, як побачить ся з Лизогубом.

28-го лютого Щоголева покликано у Баришівку, і він тоді мав розмову з Греком, що повернув ся з Канева, куди его послав Дмитрашко-Райча. Грек казав:

— Лизогуб казав мені: цілим полком ладен служити цареві, тільки відчахнути ся від Дорошенка нам неможливо, доки сюди не зашлють царського війська. Він зо всіма поту-гами оточить мене і мучити ме паче других людей за те, що ми з ним свати. Радий би я зо всею своєю родиною і добром перебрати ся у царську сторону, так славу свою загублю. Тут я значна старшина і всі люди нашої країни мене слухають, і краще буде мені показати свою службу великому цареві, мешкаючи на правому боці. Вже і тепер люди нашої країни проклинають Дорошенка, бачучи утиски від Турків. Тай самий Дорошенко жалкує, що перейшов під турецького султана, та не тямить, що ему діяти. Не дай Боже, коли польський король зовсім стане під данину до турецького султана. Тоді він му-сити ме чинити усе, що накаже султан, і Поляки підуть вій-ною на царську державу.“

Подали пиття. Лизогуб першу чарку випив за царя, другу за гетьмана Самійловича тай додав: „Нехай би великий цар прислав численне військо, поки Турки ще не прийшли. Не одно місто, окрім Чигирина, не стояти ме за Дорошенка. Всі здадуть ся, і сам Дорошенко, як побачить близько себе царське військо, не міркувати ме, як тепера. На правому боці всі наші охоче віддадуть ся під високодержавну царську руку, нехай тільки великий цар нас пошанує: наших полковників та іншу старшину закаже грабувати, руйнувати і на Сібір

*) Село переяславського повіту, в Полтавщині.

засилати. Сего у нас вельми жахають ся. Тай ще й того вельми жахають ся: — як піддадуть ся під високу царську руку, а великий цар зволить королівській величності їх вернути, як вже було за Брюховецького. Які міста було забрано, а потім знову вернули Польщі! Тоді вже не буде в нас спокою, бо під королівською рукою нам ні за що не бути!“ Прощаючись зі мною Лизогуб сказав: „Нехай царський піддячий приїде до мене в Канів побачитись!“

Щоголів без волі гетьмана не висловлював багато дечого і не наваживсь їхати до самого Лизогуба на зобачення, бо він не відав гаразд щирости Лизогуба, і повернув до Батурина. Дмитрашко-Райча, завсідни прихильний коверзувати, силкував ся на прощання удавати з себе найбільш прихильного до царя і здатного зробити послуги, а всіх взагалі своїх земляків-Українців ганьбив на всі боки, не називаючи нікого особисто, і тільки одного Лизогуба похваляв.

Повернувши до Батурина, піддячий почув від Самійловича таку думку про Лизогуба :

— Ная віри я Лизогубу доти, поки не був він сватом з Дорошенком, а тепер не йому віри. Гадаю, що все, що Лизогуб казав Греку Павлови, се навчив его так казати сам Дорошенко. Ось коли підемо з князем Ромодановським на той бік з війском, тоді відразу почнуть нам піддаватись, тямлючи добре, що інакше Турки прийдуть та усіх розволочуть. Ось Хмельницький знав ся з бусурманом, тай залетів у Царгород. Тай Дорошенко зпід Каменця на силу утік від бусурмена. Не линути ему і на далі. До Лизогуба засилати не треба. Лизогуб наші слова стане Дорошенкови переказувати, а Дорошенко переказувати ме про се султану і тим стане его проти нас підбивати.

Слова сі показували, яке обошільне зневіреннє панувало в українській громаді: оден одного хотів підвести, оден одного стеріг ся Самійлович, як навчив его минулий досвід, озирав ся на всі боки, щоб его не провели і не підбурили проти него уряду в Москві.

Щоголів поїхав 13-го березоля.

По умові з Турками Поляки повинні були дати Дорошенкови Білу Церкву, але білоцерківський комендант Лобель не віддавав її, а Ханенко все титулював ся гетьманом всего

правого боку, і те, що на Україні незадоволені підлеглостю Туреччині, давало йому надію. Умань одійшла від Дорошенка. Літопась Величка повідає, що Братство у воскресенській церкві в понеділок, на великдень, давало обід. Там було багато значних городян та старшини компанійців і серденят; що післав до Умані Дорошенко. По всему місту багато тоді пили ради сьвята Господня. Коли полковники компанійський Силич і серденяцький Жеребило верхи вертались з бенкету, на улиці п'яниці почали задирати їх лайками. Ті стали від них боронити ся канчуками, а вони метнули ся на них з дрючками. Жеребило утік з міста з кінними компанійцями, а Силич з пішими серденятами, зачинившись в якійсь хаті, відбивавсь від Уманців, поки, на останку, здобули єго зо всіма серденятами і всіх забили. Гродзенко, поставлений від Дорошенка полковником, утік до свого гетьмана, а Уманці обрали собі полковником Яворського, колишнього військового товариша, і післали до Ханенка оповістити, що хотять бути під єго управою. Тоді Ханенко розпочав отверте ворогованне з Дорошенком. Ігнат Макуха, назначений ним білоцерковським полковником, почав турбувати наїздами українські міста, що признавали Дорошенка, а білоцерківський комендант прохав заемоги у киевського воєводи. Дорошенко вдявсь за підмогою до Криму через військового товариша Івана Мазепу, але розміркував, що, поки прийдуть єму на підмогу спільники, заводити ся з Польщею не сьлїд. Він післав до короля Михайла лист, де подавав думку про з'єднанне України з Польщею відповідно услівям гадяцької умови, одначе з невідмінною умовою — щоб Поляки зараз вийшли з українських міст. Дорошенкового післанця на дорозі схопили Турки, і незабаром до Чигирина прибув турецький чауш з запитаннем, на що отся посилка до польського короля. Дорошенко відмовлявсь, що се були хитрощі: довідавсь він, що Поляки мають на думці напасти на Україну, хотїв одурити їх і затримати, поки не приїде до него підмога з Туреччини. Випроважуючи сєго чауша, Дорошенко післав султану на подарунок польских бранців, що перебували у чигиринському замку. Дорошенко казав тоді правду Туркам. Він зсилає ся з Поляками, справді не гадаючи брататись з ними. Король вирядив до него львівського благочестивого єпископа Шумлянського, людину щиро приязну Полякам

і прихильну до унії, яку опісля й прийняв. Дожидаючи приїзду сего владика, Дорошенко назначив генеральну раду на річці Росаві, щоб порадитись, що чинити з Поляками, але сам туди не поїхав, наперед знаючи, що у великім народнім зібранні стріне проти себе незадоволення, а післав туди замість себе наказним Лизогуба, який на радї вислухав від козаків велике реметвованне до турецького пановання, непримирене ворогованне до Поляків та прихильність до московського царя. Якже приїхав Шумлянський, Дорошенко знову, вже при собі, зібрав раду у Чигирині, але замість того, щоб лагодити козаків до з'єднання з Польщею, нагадував всякі кривди, що вчинили Українцям Поляки, та вихваляв турецького султана. Шумлянський зрозумів, що Дорошенко хитрує, і поїхав з Чигирина ні в тих, ні в сих, а Дорошенко виправив до турецького султана листи, які одержав від польського короля. З сих листів султан міг дізнатись, що поміж християнських державців повстала думка скласти між себе спілку, щоб іти воювати бусурмена.

Перше ніж до Дорошенка надійшла з Криму жадана підмога, він почув, що Ханенко, який стояв на Волині біля Корця, рушив на него в Україну з своїми козаками та Поляками, щоб спинити прихід орди до Дорошенка. Оден український літописець повідає, що Ханенко дійшов до Стеблева*) і тут султан з Дорошенком напали на Ханенка і побили его в пень. Багато повтікало з Ханенкового війська, якого, як показують сучасники, було у него близько до 10 тисяч. З недобитками Ханенко пішов до Києва і став табором під печерським монастирем. Сучасні звістки про сю подію не згадують, але повідають, що Ханенко бив ся з загоном Дорошенкового війська, над яким отаманував наказний Яків Лизогуб, на річці Либеді, біля Києва. На чому закінчила ся баталія — не відомо, але Ханенко після сего наблизив ся до Києва і заслав до київського воеводи князя Трубецького вістку, що его з его козаками притис Дорошенко і що він не спроможе перемогти свого ворога, що не хоче більше служити польському королеви, незадоволений коронним гетьманом Яном Собеським, і прохає прийняти его у підданство цареви. Воевода проганяв его від

*) Містечко канівського повіту в Київщині.

Киева до Димеру, але Ханенко не пішов туди, а перейшов на острів, що витворив Дніпро з Чарторисю*) і обернувся до Самійловича з проханням, пропустити его на Запороже. Самійлович післав у Приказ прохати на се дозволу і не відбирав відповіді декілька тижнів, а Ханенкові козаки одинцем втікали шукати мешкання у царській стороні. Ханенко, не діждавши дозволу, з значно поменшеною ватагою своєю рушив на Поліссє до міста Димеру, маючи замір пімстити ся на своїм особистім ворозі — польським полковнику Пиво-Запольським.

Пиво-Запольский був типічна людина — Поляк свого часу. Его було післано у польську країну по сусідству з Києвом. Він набрав собі самовільну ватагу, так що Українці раз-у-раз скаржили ся на злочинства та насильства сеї ватаги. Року 1678, в літку, він напав на Київ і накоїв там руїни. Кілька часу в Києві лякались, що сей польський полковник знову нападе на Київ та приверне его під польського короля. Але раптом Пиво-Запольский оголосив, що з охотою перейде до служби московському цареві. Ему відмовили, щоб не вступати в суперечки з польським королем. Тоді Пиво-Запольский подав ся до служби Дорошенка і вже в Паволочі перед Дорошенковим генеральним осавулою Шулікою запрягнув українському гетьману — турецькому підручникові. Такі зради у Поляків того віку биправдували шляхоцькою волею. Ось з отсим-то добродієм Ханенко ворогував. Торік Ханенко відбив на дорозі бранку, Черкешенку чудової краси, яку Дорошенко посилав на дарунок падишаху. Ханенко віддав її приберегти у Білу-Церкву комендантови Лобелю, доки він потребує. Дізнавши ся про неї, Пиво-Запольский сфалшував лист від Ханенка і так зручно підписавсь під его руку, що Лобель видав дівчину післанцеві. Пиво-Запольский жив з нею чверть року, потім, як кажуть, одружив ся з нею. Ханенко, поки служив Польщі, затаїв в собі жадубу пімести, але як побив его Дорошенко, незадоволений до того-же Поляками, що его мало нагородили, зважив ся віднурати ся Польщі і на останку поквітувати свого ворога. Не кажучи нікому про свою думку, він прибув до Димеру, отаборив ся перед замком, запросив до себе на бенкет

*) Тепер Труханів острів, що проти Києва.

Пиво-Запольского, забив на смерть його в своєму шатрі, потім рушив з Димера у Брагин і відтіля післав нове прохання до Самійловича про дозвіл пройти на Запороже. Самійлович тоді вже одержав дозвіл від московського уряду. Царська грамота з 23-го жовтня дозволяла Самійловичу пропустити Ханенка на Запороже, а його розбіглих козаків, що блукали на лівому боці, осадити на життя в лівобережній Україні, але наказати полковій старшині доглядати за ними, щоб вони не накоїли лиха. Скоро Ханенко рушив на Запороже, сила полчан уманського полку, що признали Ханенка, не хотіли корити ся Дорошенкови і турецькій владі, покинули, як каже літописець, свої красні оселі і угоди, перейшли на лівий берег Дніпра і оселили ся на різних місцях полтавського полку по Дніпровому побережю. Жадання переселяти ся у царські володіння охопило і тих Українців, що мешкали по країнах, які просто належали до Польщі. Поляки почали не пускати нарід до таких переходів. Року 1673, на весні, під Любаром вони переняли велику ватагу „прочан“ (так прозивали тоді переселенців). Дорошенко ремствував, що „Поляки не пропускають наших“, але заступаючись за прочан, бажав, щоб вони оселяли ся в его обезлюднених володіннях, а перевозитись через Дніпро забороняв їм не менш, як і Поляки.

Про те осеню у Поляків розпочавсь розмир з Туреччиною. На перекір буцацькій умові Поляки не платили постановленої данини, не виводили своїх залог з подільських місточок і навіть почали виганяти турецькі та татарські залоги, що перебували на Поділлію. Падишах похвалявся покарати Поляків за зраду військовою потугою. Але Поляки з свого боку сподівали ся на зраду Туреччині господарів: молдавського Гіки та волозького Петриченка. Коронний гетьман Собеський з початку осени рушив до Хотину. Прочувши про сей рух, турецький сердар з невеликою ватагою виправив Гуссейна-Пашу і ему на підмогу наказав іти другому турецькому енералови — Каплан-Паші з 20 тисячами війська. Але перше ніж Каплан-Паша поспів надійти, Поляки вдарили на Гуссейна-Пашу. Сили ворогів були не рівні: Поляки мали 30.000 чоловіка та й ще 4.000 Волохів, а у Турків — тільки 10.000. Гуссейн і з ним его паші покинули свої становища, добігли до мосту, який споруджено через Дністер, і уткнули до Каменця. За ними

тою-ж стежкою до мосту кинулась більшість турецького війська, але від натовпу міст заломивсь, багато Турків потопилося, ті, що вміли плисти, виратувались, а Поляки з берега падали на них. Решту турецьких вояків натиснуто було на глибоке та вузьке провалля межі двох скель і там вони загинули з своїми кіннями. Того-ж вечера Хотин піддався Полякам.

Поляки, як часто з ними трапляло ся, не скористували ся з своєї побіди. Підходила зима. Жовніри нарікали та вимагали, щоб їх відпустили на зимні квартири. Окрім сего у самий день побіди у Львові умер король Михайло. Починалось безкоролів'я. Пани пильнували брати участь в виборі нового короля. І султан з свого боку не хотів далі тягти війну під зимний час.

По хотинській побіді Собеський вирядив до Дорошенка козацького сотника Саву Туптала, що був у него в бранцях (батька сьв. Дмитрія Ростовського) — вмовляти гетьмана відступитись від бусурмена і вкуні з християнами йти проти невірних, щоб визволити християнські народи з неволі. Дорошенко та митрополіта Тукальський, обидва перед Тупталом удавали з себе щирих прихильників християнства. Але зараз за сим до Дорошенка прибули післанці від турецького султана з наказом, на весну лаштувати ся на підмогу султанови. Не міг Дорошенко зобачити, хто візьме тепер гору у боротьбі, що знову починаєть ся межі Туреччиною та Польщею, особливо коли Поляки пильнували запобігти підмоги у християнських держав. І на той час Дорошенко вважав за краще велюгати і з тими і з другими. Він виправив на підмогу до Гуссейна-Паші два полки: брацлавський та могилівський з наказним полковником Шумським, а до Собеського написав, що виряжені до Турків козаки не шкодити муть польському війську. Таким робом Дорошенко, справляючи ніби то обовязки турецького васала, через те, що Поляки вже взяли гору над Турками, лагодив собі інший шлях — про случай, як що і далі щастя зрадить Туреччині.

IV.

Думку прихилити Дорошенка до підданства московському цареві спинили заходи Самійловича. Він вважав, що замість згоди найкраще просто вжити військової сили. Самійлович силкував ся підохотити московський уряд, щоб не ням віри в щирість Лизогуба, а про Дорошенка листував, що він підсилає потайних паліїв у лівобережну Україну.*) Після сего московський уряд з обережності наказав воеводам на Україні мати пильний догляд за всіма приїзжими з правого берега Дніпра, але не кидав думки злагодно погодити ся з Дорошенком. Сам Дорошенко, бачучи, що народ правобережної України дуже тягне до Москви і гадаючи, що, може бути, рано або пізно йому прийдесть ся віддатись їй у руки, знову робив братерські кроки. Він листував до київського воеводи князя Трубецького, що вважає для себе за вище щастє ласку православного царя, і обіцяв не пускати у царську країну своїх спільників-Татар. У Києві думку про згоду з Дорошенком щиро підпірав печерський митрополіта Інокентий Гізель. Він порадив київському воеводі вирядити 10-го серпня до Чигирин розумного еромонаха печерського монастиря Серапіона Палчовського.

Серапіон пробув у Чигирині до 4-го вересня. Дорошенко дав йому статті, на яких він згожував ся пристати до московської протекції. Він вимагав, щоб Київ вернено козакам, щоб гетьман був оден над обома боками України, щоб Україна складалась у межах давних польських воеводств: київського, чернігівського і брацлавського; щоб Запороже корило ся гетьману і щоб московський цар дав обовязок боронити Україну від Турків, як що турецький султан захоче помстити ся над козаками.

*) Року 1673 у червні, в Конотопі (в Чернігівщині) піймали паліїв. Під мукою признали ся, що їх нанято за 3½ карбованців запалити місто, і що Дорошенко розіслав по лівобережній Україні паліїв — сьлічих старців з поведаторями і головним отаманом над ними поставив Хведора Ольшанського. Він ходить у червоному жупані та в жовтих сапанцях. Сю звістку ледве чи можна признати вповні певною: вона йде від ворога Дорошенкового — Самійловича, що позичив її з народної поголоски.

Серапіон завважив єму, що Самійловича вже козаки вибрали на радї гетьманом і що цар затвердив єго на сему. Дорошенко відповів :

— Нехай Самійлович не хвалить ся, щоб він був такий козак, як я. Я з пращурів козак! Хіба він бачив запорожеські річки та море? Де він бував? До чого придивляв ся? З якими державцями про війну та про згоду добрим звичаєм зєслав ся? А чи зуміє він же вчинити що для царя? А нехай лишень покаже! Коли все тямить гаразд і може добре діло провадити, я єму поступлюсь і низенько вклонюсь за те, що зніме з мене тягар гетьманського уряду. Про те знає Бог і люди: не давний він козак. Хіба переходив він усї військові уряди, від малого до великого? Кілько то разів я бував і полковником, і на всякому старшинському урядї бував. Най цар сам розміркує, що се буде, коли під царською рукою стояти муть разом нас два гетьмана. Я єго не люблю, і він мене не любить — і заведеть ся у нас на Україні теж, що коїть ся у Польщі, де два гетьмана і раз-у-раз поміж себе гризуть ся. Ти кажеш, що Самійловича вибрано вільними голосами. Гаразд знаємо, який се вільний вибір! Інший не хтів би голосувати на него, так мусив був голосувати — тому, що за него тягнув руку боярин!

— Єго цар затвердив, — знову казав чернець. — Як тепер єго скинути?

— Я не бажаю сєго, — сказав Дорошенко. — Пана Самійловича можна інчим способом нагородити від царського величества. За віру Христову і за єдність держави єго царського величества я бажаю в поганських землях полягти, а він нехай собі спокійно й безжурботно живе. А зичив я звсїди і тепер зичу — добра єго царському величеству і землі московській. Тільки не можна нам з одного кінця боронити Україну від Турків та Татар. Тому-ж то ми і мусили були піддати ся турецькому цареві: як-що се зробив, то зробив задля віри християнської. Сам про себе я менш завсе піклував ся. Адже-ж синів у мене нема! Менї іде діло про людий: не хочу, щоб хто через мене загинув!

Був потім Серапіон у Тукальського. Митрополїта вихваляв побожність Дорошенка і величав єго за те, що давно вже хоче

віддати Україну царській владі. Як був Серапіон у Тукальського, прибув туди і Дорошенко.

— Дай Боже, — сказав Дорошенко, — щоб я, недостойний, того діждав, коли-б его царське пресьвітле величество забрав під свою владу стільне місто грецьке, де єсть свята святих! Нехай тільки великий цар зволить відвернути своє пересерде від християн і оберне его на невірних. Най би цар тільки почав, а то багато помічників у него знайдесть ся. Почати треба-б раніш і не гаятись, поки Турки Поляків під свою владу не підбили. А то як підібють, то і Поляки до царської держави не добром дихати муть.

Ще й не попрацавсь Серапіон з Дорошенком, як прибули до гетьмана післанці від кримського хана прохати козацької заповоги проти непокірних ногайських мурз; а зараз за ними приїхали Ногайці прохати, щоб Дорошенко не пособляв проти них кримському ханови. Дорошенко, розповівши про се Серапіону, мовив: „Дай Боже, щоб отсі бусурмени самі себе розривали, і щоб ненависть, яка була досі межі християнськими народами, обернула ся на невірних.“

Серапіон від Дорошенка не відібрав нічого писаного і тільки сам записав промови, які сам чув.*)

Коли у Москві довідали ся про бесіду з Серапіоном, післали до Дорошенка царську грамоту, де похваляли его за те, що бажає відпурати ся Агарян і пристати під царську руку; але на умови, що він подавав, не згодились. Московський уряд впевняв, що не вернуть Полякам Києва та України, бо вони самі зрекли ся України умовою з Туреччиною; але на єдине

*) В якій мірі щиро було те, що Дорошенко казав про себе — про се ледве чи можна бути певним. Але про Турків він дійсно казав правду. З однакових доказів ріжних людей, що навідували ся годі у турецькій краї, ясно знати, що московська держава морально була дужча, ніж сама себе почувала. Не тільки народ в правобережній Україні бажав з'єднання з московською державою більше ніж якого іншого талану, — але і в християн балканського півострова зростала надія, що Москві судило ся визволити їх з музультманської неволі. Прибували вістки, що Греки, Волохи, Болгари, Серби, всі християнські народи, скоро почули, що царське військо укуні з Поляками мають йти на Турків, зраділи і благають Бога, щоб се швидче стало ся. Вони хотять злучити ся з царськими людьми і разом з ними піти війною на Турків, бо всі вони „у турецького султана в тяжкій неволі, раз-у-раз чинить ся їм від Турків велика налога.“

гетьманство не згожували ся. Казали Дорошенкови бути тільки гетьманом на правому боці Дніпра, а лівий лишить ся під рукою Самійловича. Панотець Серапіон Палчовський знову поїхав до Дорошенка з такою відповіддю. Дорошенко, прочитавши відповідь, сказав: „Не скажу, що тепер і мовити — усе тут супротивне. Я з моїм бажанням про підданство обізвав ся і тепер не відмовляюсь; обіцяю, доки Біг дасть здорова, служити, що сили, великому цареві.“

Самійлович був ще більше незадоволений сими зносинами з Дорошенком. Коли царський гонець передав йому відповідь, що посилали Дорошенкови, задля перечитання, Самійлович сказав:

„І перше я листував до царського величества і тепер теж казатиму: і Дорошенко, і Тукальський тільки баламутять. Замишляють вони, як би піддурити царя, щоб царське військо виступило з Києва, а щоб Київ тоді Туркам віддати! Дорошенко разом посилає і до царя, і до польського короля — і обох дурить, а братаєть ся з одним Турком. Як би він щиро хотів піддатись, так не вигадував би того, то іншого, а просто — прохав би тільки прийняти его під царську руку — тай годі.“

Гетьманови не подобало ся, що цар згожував ся лишити Дорошенка за гетьмана навіть і на одному правому боці. „Як що Дорошенко лишить ся за гетьмана, казав він, — то почне і під мене рити.“

Гетьман Самійлович так налягав, що після невдалих розмов панотця Серапіона з Дорошенком, у кінці листопаду вийшов царський наказ, князеві Ромодановському та гетьманови Самійловичу йти з війском за Дніпро на Дорошенка. Як що Дорошенко сам заздальгидь висловить бажання пристати до царя, так нехай вони запросять его до свого табору та без марного гаєння приймуть від него присягу у підданство, давши обіцянку, боронити его від Турків. Дозволяло ся ватажкам, як що сам Дорошенко почне змагати ся, прийняти у підданство правобережні полки і без Дорошенка, і дати їм, щоб вибрали собі іншого гетьмана, хоча-б і самого Самійловича.

Року 1674, у кінці січня, розпочавсь похід злученого війська московського під проводом Ромодановського, і україн-

ського з гетьманом Самійловичем на чолі. Дійшли до Дніпра проти Крилова.*) Спалили Воронівку,**) Боровицю,**) Бужин.**) З Бужина виправили ватагу до Чигирина, боярин — свого товариша Скуратова, гетьман — Дмитрашка-Райча. Дорошенко вирядив проти них 2.000 на половину кінних, на половину піших. Дорошенківці не встояли в січі і втікли. Скуратів та Дмитрашко-Райча спалили передню частину чигиринського замку і повернули до Бужина.

Московське військо по кризі рушило в гору по Дніпру — і лютого 2-го дійшло до Черкас. Там пробував Дорошенків обозний Гулак з черкаським полковником Григоровичем. Коли до них було післано у Черкаси заклик піддатись — вони відмовили. Почалась січа і стояла вона два дні. Було узято два міста; з яких друге було в середині першого; далі було ще третє місто — в середині другого. Скоро заходили ся коло сего третього, обложенці замахали шапками і загукали, що піддають ся. Виїхали обозний Гулак, полковник Григорович, протопоп Семен Лукянович та значний товариш Левко Потапенко з декотрими іншими: вони заприсягли на вічне підданство цареві. В Черкасах, окрім черкаського полку, пробували тоді до-часу дві сотні корсунського полку, — і ті заприсягли разом з Черкасцями. Черкасці підчас нападу на місто не великої зазнали шкоди, бо сиділи по хатах позачинявшись. Ватажки наказали Гулаку і Григоровичеві з черкаськими козаками йти з собою на інші міста, а в Черкасах лишили: Самійлович — прилуцького полковника Лазаря Горленка, а Ромодановський — острогожського полковника Герасима Карбута з їх полчанами.

Лютого 8-го військо прибуло до Мошен.***) Се містечко, — певно тоді нелюдне, бо відтіль багато мешканців перебрало ся на лівий берег, — піддало ся і заприсягнуло цареві не змагаючись. Відсеіль ватажки вирядили виділ запрошувати Канїв до здачи, а самі зараз за ними рушили з обозом по кризі до того-же пак міста. У Каневі перебував генеральний осавула Лизогуб, постановлений від Дорошенка наказним: для запо-

*) Тепер м. Новогорілівськ, олександрійського повіту, в Херсонщині.

***) Села чигиринського повіту, в Київщині.

****) Містечко черкаського повіту, в Київщині.

моги йому Дорошенко післав 300 серденят з полковником Щуренком. Лизогуб, що зарання обіцяв робити на користь царської справи, тепер справдив свою обіцянку, схилив до сего-ж канівського полковника Івана Гурського та Щуренка, укупі з ними виїхав до табору боярина і прохав, щоб прийняли Канів зо всім канівським полком у підданство. Ватажки післали, щоб привести до присяги всіх, що згодилися з бажанням Лизогуба. Всі у Каневі — і козакі, і поспільство — заприсягли неодмовно. З канівськими козаками там були і присягнули дві сотні уманського полку і одна сотня корсунського. Після присяги ватажки послали старшину сих сотень з листами до полковників уманського і корсунського, щоб впевняли піти за Каневом, не допускаючи над собою силування. Канівські козаки теж мусили іти далі за гетьманом Самійловичем в похід.

Лютого 11-го Лизогуб запросив до себе на обід ватажків. Там був генеральний обозний Гулак. Він повідав, що у Дорошенка недавно була рада у Чигирині. Дорошенко вмовляв, що козакам та поспільству слід сподіватись тільки на ласку турецького державця, могутійшого межі земних державців, потім запитав у ради: кого нам тримати ся — Турків чи Поляків, а про московського царя не питав. „На користь Поляків не мало почутись жадного голосу, — завважав Гулак, — а на московський бік всі схилились би, тільки самим вязнути з сим йменням було-б небезпешно. Не раз трапляло ся, що Дорошенко навмисне вивідує, щоб тримати ся лихої думки про того, хто сунеть ся з супротивними ему думками, а потім, при нагоді, причепить ся до него нібито за що небудь інше. Тому-ж то усі на раді заголосили, що краще тримати ся протекції турецького султана і Дорошенко оповістив, що такий військовий присуд.“

Одначе рідко хто згожував ся з підданством бусурменському державцеві, і се очевидячки могли бачити Ромадановський та Самійлович. До їх табору валом валили мешканці правобережної України з жінками та дітьми, благаючи прийняти їх і переправити на лівий берег Дніпра, на думці в них було, знайти собі нові селитьби у царських краях, а землю своїх батьків, що переходила під владу Турка, лишити на-віки. Лютого 12-го Самійлович вирядив весь лубенський полк з полковником Сербином на чолі у різні українські правобережні

міста, щоб залучати їх у підданство цареви. Самі ватажки вже не пішли далі від Канева, бо сподівалися негоди, а переправились через Дніпро разом з валкою правобережних прочан і отаборилися на лівому боці проти Канева, а потім 15-го лютого задля нестачі харчів рушили до Переяславу.

У Москві не задоволилися, коли одержали вістку, що відділ, виправлений до Чигирину, повернувся раніше і не обложив Дорошенка. Боярин та гетьман виправдувалися, що відділи ходили до Чигирину не без користі: спалили посади, знівечили все добро і наробили чимало клопоту Чигирину; а в Дорошенка тисяч на 6 козаків і незабаром могла до нього надійти татарська потуга.

За Каневом і Черкасами пішли й інші містечка правобережної України. Зараз-же, як прибули отамани до Переяслава, до них прибули козацька старшина і виборні від поспільства містечок: Стайок*) та Триполля**) — і прохали прийняти їх у підданство цареви. Гетьман вирядив полковника Солонину відбирати присягу від усіх тубольців, а разом з тим, після прохання Лизогуба, послав на залогу до Канева переяславського полковника Дмитрашка-Райчу та ніженського — Пилипа Уманця. Боярин додав до них слобідських полковників ахтирського та сумського.

Лютого 17-го Ханенко прибув до Переяслава, щоб зректися своєї будави: з ним було тисяч зо 2 козаків та польських зо 3 корогви. Ромодановський та Самійлович випровадили їх до Ржищева, яко варту залогу від ворогів укупі з доданими до них царськими козаками та війском. Тим часом містечка, близькі до Києва: Мотовилівка,**) Хвастів,**) Черногородка, Бишівка, — піддалися без змагання киевському воеводі, що вислав до них відділ.

Місто Корсунь на умову посланця Кияшки не пристав, але корсунського полку містечка Стеблів, Кам'яний Брод та інші прихилилися до підданства, а білоцерківський полковник Степан Бутенко піддався з городком й містечками свого полку під царську руку, особисто прибув до Богуслава і запрягнув перед Самійловичем та генеральним військовим осавулою Ли-

*) Київського повіту.

***) Васильківського повіту.

сенком. До ватажків дійшла вістка, що у Корсуні збирають ся сили гетьмана Дорошенка: брат его Андрій та полковники — корсунський, торговищівський, уманський, паволоцький, брацлавський, кальницький і могилівський, та піші серденяцькі полки; а другий брат Дорошенків, Грицько — пробуває у Лисянці. Одержавши таку звістку, Самійлович лютого 20-го вивидив декілька десятків тисяч козаків до Корсуня. З ними були Лизогуб та Ханенко з своїм мішаним натовпом, що складавсь на половину з Запорожців, на половину з Поляків. Боярин додав до них відділ царського війська, а чернігівський полковник Борковський пішов до Лисянки на Грицька Дорошенка. Грицькови Дорошенкови з серденятами спочатку пощастило відбити ся від Борковського і він пішов до Корсуня, щоб пристати до свого брата Андрія та до семох его полковників. Але біля міста Медвина*) на Грицька Дорошенка і на Татар, що були при нему, напали козаки, що Самійлович післав до Корсуня, розбили та гнали їх 15 верстов. Грицько з одною часткою Татар запер ся у Лисянці,**) інші его Татаре втікли до Тарасівки. І в Лисянці, і в Тарасівці мешканці повстали на Татар, багато перебили, 90 чоловіка взяли живцем у полон, звязали Грицька Дорошенка і оголосили себе підданими московського царя. Зараз за сим у Корсуні вчинила ся ворхобня. Полковники, що там зібрали ся і старшина загомоніли проти Дорошенка. Уперті прихильники гетьмана Петра: брат его Андрій, шурак гетьманів Яненченко та паволоцький полковник Гамалія, бачучи, що супротивники беруть гору, утікли до Чигирину, а останні полковники і вся полкова старшина, як їх полків, так і паволоцького полку, що покинув Гамалія, заприсягнули московському цареві перед генеральним осавулою Самійловича — Лисенком, і післали до гетьмана Дорошенка заклик, зректи ся бунчука та булави. Марця 4-го до отаманів в Переяслав привезено бранців татарських і Грицька Дорошенка, а 5-го марця прибули полковники: брацлавський Павло Лисяця, та подільський Остап Гоголь з вісткою, що під царя поприставали корсунські полковники. Отамани наказали всім полковникам, що заприсягнули,

*) Канівського повіту.

**) Звенигородського повіту

не гаючись, доки поспеєть ся путь, з'їхати ся до Переяслава на раду задля вибору собі нового гетьмана по своїм правам та вольностям. Тоді-ж таки Самійлович пустив універсали по всіх правобережних полках, щоб вся старшина, не барившись, поспішала на ту-ж саму раду. Дорошенкові прихильники, що втікли з Корсуня до Чигирина, виявляли не дуже бадьорий дух. Проїзжаючи через Ведмедівку,*) Андрій Дорошенко голосно казав: „Радити му братови, щоб не губив людей, не сподівавсь більше ні на які турецькі та татарські підмоги, та приставав би до царя.“ Мешканці тих місць, якими вони про-стували, не показували охоти стояти за Дорошенкову справу.

Марця 15-го до Переяслава з'їхали ся правобережні старшини, полковники, полкова старшина, війскові товариші та багато значних козаків. Марця 17-го назначено раду задля вибору. Вона відбувала ся у великому місті на майдані, де був і Ромодановський.

Перш за все, після заклику боярина і Самійловича, при-був Ханенко, що носив гетьманський уряд. Поперед него не-сли булаву і бунчук — ознаки его поваги, що надано ему польським королем. Уклонившись на всі боки, він промовив:

— Всім вам відомо, що не своєю волею, а по королів-ському наказу зробив ся гетьманом і чинив все по королів-ській волі. Як-що кому з старшини, або якому простому ко-закови вчинив чим небудь досаду — в тім ви мені вибачте!

З сими словами він поклав булаву на стіл.

— Ми всі, і старшина і військо, — за все тобі вибачаємо виголосили козаки.

Ханенко відійшов, а козак, що нїс его бунчук, стояв далі тримаючи сю ознаку гетьманства, щоб передати тому, кого обере рада.

Князь Ромодановський оповістив: „Великий цар, его цар-ська величність, якому всі заприсягнули на вічне і щире під-данство, зволить наказати вам вибрати собі нового гетьмана, замість Ханенка та Дорошенка, по ваших правах і вольностях.“

Проказавши се, князь Ромодановський відійшов. Не довго прийшлося козакам радитись про вибір. Рада відразу виголо-сила імя Самійловича, і обозний Гулак за всіх проказав:

*) Чигиринського повіту

-- Всі бажаємо, щоб цар пожалував нас, старшину та поспільство, наказав би вчинити в нас гетьмана Івана Самійловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім військом запорожським, і бути-б нам в підданстві у царя по наших давніх правах не на інших статтях, а на таких, якими він, великий цар, пожалував гетьмана і старшину, і все поспільство.

Всі почали кланятись Самійловичу. Козацьким звичаєм єму треба було відмовлятись від поваги, яку єму надавали. І він промовив:

— Оберіть собі іншого гетьмана з свого боку — такого, що краще мене знав би вашу країну.

— Ми, — казали правобережні, — за багатьох гетьманів вже й так дійшли до руїни. Не треба нам багатьох гетьманів. Нехай цар пожалує нас, накаже на лівому і на правому боці бути у нас за гетьмана — Івану Самійловичу.

— Великий цар, — сказав боярин, — жалує вас: дозволяє вам вибрати гетьмана, як ви бажаєте; і будете ви на давніх правах і вольностях ваших у вічному підданстві великому цареві.

Старшина і полковники знову прийняли ся благати Самійловича. Той все не згожував ся. На останку, проти єго волі, єго схопили під плечі так міцно, що роздерли єму одєжу і гукнули: „Ти нам любий! ти нам любий!“ — постановили на ослоні, накрили тим бунчуком, який тримав Ханенків козак, і дали єму в руки Ханенкову булаву. Чути було обіцянки, що будуть слухняними до єго, почувались прохання, щоб він залишив на своїх урядах всю старшину, яка була за Дорошенка. Далі читано статті, які складено у московському приказі, що привіз гонець Колобов. Зміст їх був такий: правобережна Україна приставала на віки у підданство; цар берегти ме її від Турків та Татар і оповіщати ме про всякі зносини з іншими державами, наскільки вони дотикати муть ся України. На случай війни межі Туреччиною та Польщею, Українці не запомагати муть ні тим, ні другим. Якби гетьман задумав яку ворохобно, кожний повинен звістити про се царя; але гетьмана може судити тільки оден цар. Після смерти гетьмана — новий вибираєть ся вільними голосами. Усяких утікачів московських не єслід приймати і переховувати на Укра-

їні, але українських бранців, яких узято перше і оселено в Московщині, коли вони не вчинили якого злочинства, дозволяло ся не видавати. Українцям — не привозити до Московщини тютюну і горілки. Гетьман і на правому боці, як і на лівому, без ради старшини не міг нікого карати на горло і відбирати ні в кого маєтності. Далі прохали ласки про такі статті, які вже раніш прийнято було задля лівого боку московським урядом, і тепер без жадного змагання і без запитання в Москві — стверджали ся задля правого боку боярином Ромодановським. Головніші були: козацьке добро лишають ся за козацькими удовами і дітьми, козаки вільні від підвідного і постоялого; в козацький реєстр записати 20.000 козаків з правобережа, а коли треба — міщанських і селянських дітей; збирати податки з маєтностей задля прожитку козацького війська, окрім маєтностей архієрейських та монастирських; право козацьких урядників, що володіли маєтками, судити своїх селян.

Після всего того записали по записи генеральна старшина, обозний Гулак, осавула Лизогуб, суддя Петренко, полковники, сотники і всяка старшина війська запорожського правого берега Дніпра. Всі прикладали руки до статей, що прохали.

Хто з полковників сказав:

— Просимо, щоб гетьман мешкав у Чигирині або у Каневі; а як що неможливо — нехай у Переяславі, що ближче до нашого правобережа.

— Радий я жити там, де мені великий цар накаже, — сказав Самійлович.

Старшина, полковники та прості козаки лівого боку, що були на раді, стояли осторонь і не брали жадної участі у всему, що чинило ся перед їхніми очима..

Як рада закінчила ся, прибув від Дорошенка генеральний писар Мазепа. Дорошенко по приятельски листував до свого супротивника, що ладен вчинити по царському наказу, аби тільки нічим не було зрушено стародавні права і вольности.

Боярин та гетьман стали розпитувати у Мазепа. Мазепа сказав:

— Коли гетьман Дорошенко виправляв мене, то присягнув, що хоче сам йти до Переяслава прохати ласки, щоб цар прийняв его у підданство і провини ему вибачив. Тебе-ж, бо-

ярине, гетьман Дорошенко наказав прохати, щоб ти післав до него значних та певних людей, з якими можна було-б ему сюди прибути.

— Я пішлю, — сказав боярин, — тільки тебе треба привести до присяги, що післанцям від мене не буде „порухи і задержання“.

Мазепа заприсягнув. Боярин вирядив з ним шляхтича Василя Гринева, а гетьман — стародубського полкового суддю Андрія Авраменка.

Зараз після ради правобережна старшина післала від себе до Москви канівського та уманського полковників з листом, де висловлювали ся так: „Не віддай нас, вірних підданих твоїх, перевертням та давним ворогам нашим, Полякам, на наругу! Зволь, ваше царське пресвітле величество, писати до польського короля, щоб Поляки вийшли з міста Білої-Церкви“. Московський цар наказав розіслати всім правобережним полковникам грамоти з отвертою печаттю.

„Вас, — було казано від царського ймення, — прийнято під нашу високодержавну руку спід турецького, а не спід польського підданьства, а тому-то і тепер, і надалі короні польській ніколи вами не поступлю ся!“

Запевнення, щоб заспокоїти московського, царя не відповідали одначе вісткам, які одержав Самійлович з Побожа. Нольський ватажок Мондживевський вступив з війском привертати Україну до Польщі. Довідавшись, що Дорошенкова влада хитаєть ся, Поляки покванили ся скоріш захопити знову его володіння. Жовніри знуцали ся над людьми у полках брацлавському і кальницькому, забрали у мешканців останнє добро і самих людей палили вогнем, а тимчасом країну вже так було знесилено, що люди їли полу. Мондживевський зайняв Винницю, і брацлавський полковник Лисиця писав до гетьмана: „Як що на добре не забезпечиш, то нарід розбредеть ся. Скоро в Забужжі та Подністрянщині не лишить ся людей: тут що часу Татар з степу чекаємо, а зверху Поляки підступають!“ — Польський-же ватажок листував до Самійловича, що він вступив на Україну, маючи на меті йти спільно проти Турків та Татар, і прохав постачати прожиток польському війську. На звістку про се, яку заслав Самійлович до Москви, прийшов царський наказ — вимагати, щоб Мондживевський вивів польське

війско з тих полків, які вже з доброї волі вступили у підданство цареві, а до всіх взагалі мешканців правого боку гетьман мусить пустити універсал, щоб вони не приймали жадних писань від польських людей і в міста до себе не впускали Поляків.

Тим часом з правобережних полковників — подністрянський полковник Гоголь, що недавно запрягнув з іншими цареві, перейшов на польський бік і по містах свого полку став вводити Поляків. Але як не певний був такий перехід Українців на польський бік, показує приклад Шаргорода: ледве Гоголь ввів туди на королівське ім'я залого, як прийшов Самійловичів охочий полковник Мурашка — і усе шаргородське ополчення знову запрягнуло цареві.

V.

Дорошенко хоч обіцяв, але не поїхав до Переяслава, а почав різне вигадувати, щоб прогаяти часу. У своєму листі до Самійловича він запрягнувсь справдити слово, але раніш прохав надіслати певних людей до Переяслава, які-б відібрали у него присягу в Чигирині. Гетьман і боярин вирадили до него: перший — чернігівського полкового осавулу Калиника Ничипоренка, а другий — стрілецького голову Романа Ефимєва. Отсі посланці, прибувши до Черкас, вимагали, щоб з Чигирини теж прислали заручників, дочекали 6 день, не діждали ні заручників, ні листи від Дорошенка і повернули назад ні з чим, а привезли тільки вістки з Черкас, що Дорошенко післав за допомогою до турецького султана та до кримського хана.

Цілий квітень після сего не відгукав ся вже Дорошенко до боярина і до гетьмана, а проте до него прибуло 4.000 Татар. Він вибравши частину сеї орди, доручив своєму братови Андрію здобути міста, що від него відпали. Місточка Балаклея і Орлівка піддали ся без бою, здавшись на обіцянку, що помилують, але гетьман Дорошенко наказав всіх мешканців сих місточок віддати у неволю Татарам. Казали навіть, що, як заняли отсі місточка, тамшній старшині вертіли очи. Після таких звісток боярин та гетьман вирадили на правий бік відділ

— боярин-полковника Беклемишева, а гетьман яко наказного Дмитрашку-Райча з переяславським, полтавським, миргородським, гадяцьким та лубенським полками. Він наказав їм ще зійти ся з правобережними полками — черкаським канівським, уманським і торговицьким та з охочими полками і стояти, дожидуючи, куди далше справа повернеть ся. Але цар Олексій Михайлович і тепер все ще не губив надії, погодити ся з Дорошенком. По царському наказу боярин і гетьман за-слали ще раз у Чигирин царську грамоту через голову московських стрільців Терпигорева. Як потім подав вістку Мазепа, Дорошенко, одержавши від Терпигорева царську грамоту, скликав Чигиринців і наказав прочитати її голосно перед всіма. Чигиринці в одностайне закричали: „Всім и волимо бути у царя в підданьстві“.

Дорошенко сказав їм: — „І я був би радий, коли-б нам прислали справжню царську грамоту, а то у них ось як ведеть ся: пришлють у полки до боярина, а також до гетьмана Самійловича неписаний папір, і на такому папері ті самі напишуть грамоту, як їм треба, а потім пришлють її до нас. Тільки нас баламутять!“ Покликавши до себе Терпигорева, Дорошенко казав єму так: „Я підданий єго величеству турецькому султану. Дві шаблі раз-у-раз у мене над шиєю висять: султанська та кримського хана. Раніш сего я дійсне хотів бути у підданьстві у вашого царя, а наша старшина і полковники сего не схотіли, але прирадили бути в підданьстві у турецького султана“.

— „Тепера“, сказав Терпигорев, — „твоя старшина і полковники вже самі без тебе вчинили ся в підданьстві царського величества і присягу принесли“.

— „Се — сказав Дорошенко, вчинили вони задля собо-лів. Не навіки вони у підданьстві лишать ся. Хутко зрадять: побачите самі. А в царській грамоті, що ти привіз, на мене похваляють ся, що князь Рамодановський і гетьман Самійлович підуть війною на Чигирин. Я ладен їх стрінуги, аби-б тільки діждав ся орди. Тепер вже два кримських султана стоять з 6.000 Татар за 20 верстов відсіль. Ось нехай боярин і гетьман йдуть на мене!“

Терпигорев прохав відпустити єго, щоб переказати відпо-

відь. Дорошенко сказав, що трохи згодом відпустить, але потім наказав Терпигорева закувати і кинути в тюрму.

Ромадановський та Самійлович, заславши Терпигорева після царського наказу, чекали відповіді і, виправивши за Дніпро відділ, не переправляли все військо на правий бік. Тимчасом Дмитрашко-Райча, котрого послано з ватагою межі місточками Балаклевю і Сьмілою, 9-го червня розбив і забрав у полон Андрія Дорошенка. У слід за сим зза Дніпра приходили до боярина і гетьмана вістки, що до Дорошенка збирають ся турецькі та татарські ватаги, а до того Дорошенко сподівався на згоду з Поляками, які лютували на Московщину, що наміряла ся відібрати у Польщі правобережну Україну; що новий польський король Ян Собеський, вибраний у маю, наказав у червні своєму полковникови Преоровському писати до Андрія Дорошенка, що най брат его, гетьман Петро, сподівається на за допомогу від Польщі проти московського царя, що не по правді присвоїв собі Україну. На останку трохи згодом прийшов царський наказ, не гаючись воювати Дорошенка.

5 липня Самійловичь перейшов до Черкас. З ним почали переправляти і московське військо. У Чигирині стривожились. Туди надійшла сила народу з місточок і з сел в облогу. Від натовпу настав голод. Люди заворушили ся, кричали, щоб Дорошенко здав місто і присягнув цареві. Таких горлачів було багацько і Дорошенко не наважив ся вжити острих заходів. Він запевняв всіх, що его оточали, що от-от прийде страшне мусульманське військо, а сам усе гаївсь у замку і не відважувався виходити у велике місто, де міг зустріти отверте повстання проти себе. „Як що, — казав він близьким — царське військо стане мене добувати, я сяду на бочку з порохом і підпалю, а живцем Москалям у руки не дам ся!“ Під Дорошенком окрім Чигирина, лишалося всего тільки два місточки: Жаботин та Вемедівка, а головни сила, на яку він сподівався, були его спільники: Турки та Татаре. Але Татаре стояли ще за два дні пути від Чигирина на березі річки Інгула, а турецьке військо ще було по той бік Дністра. Падишах йшов тоді не визволяти Дорошенка, а проти Поляків — карати їх за те, що не додержували бучацької умови, і польські коронні гетьмани, здаючись на андрусівську умову, вимагали від московського царя військової за допомоги. Але падишах по дорозі одержав

вістку, що Москалі беруть у Дорошенка міста та замки і вже погрожають самому Чигирину. Після такої звістки, падишах мусів був переіменити свій замір, відкласти на деякий час розправу з Польщею, а поспішати визволити свого підручника і стати у ворожій відносини до московської держави. Він поручив кримському ханови скоріш рятувати гетьмана Дорошенка і потім дав обіцянку зараз рушити зо всіма турецькими силами.

Сподіваючись на заповогу тільки від Турків та Татар, Дорошенко випровадив свого генерального писаря Мазепу з листами до різних державних людей Туреччини і Криму. Дорошковому післанцеві додано було 9 Татар, що стерегли его і вели 15 християнських невільників, мешканців лівого боку Дніпра. Дорошенко заслав їх своїм спілникам на подарунок. Коли Мазепа з Татарами і невільниками наближали ся до Ингулу, ему загородили шлях запорожці, що йшли до ріки Бога з своїм кошовим отаманом Сірко. Запорожські товариші Олекса Борода та два брати Темниченки зупинили Мазепу, побили Татар, християнських невільників, що були з ним, визволили, а самого Мазепу приставили до свого отамана з листами, що перехопили. Запорожці дуже розлютували ся, як побачили, що Дорошків післанець вів християнських невільників на дарунок бусурменам, і хотіли замордувати Мазепу, але его вирятував Сірко. „Не вбивайте, братці, отсю людину“, казав він, — може він на що небудь вітчині і здасть ся“. І Запорожці вдовольнилися з того, що закували Мазепу, а Сірко дав вістку про се гетьману Самійловичу. Гетьман вимагав, щоб прислали до него схопленого Дорошкового гонця, але Сірко страхав ся, що Самійлович виправить Мазепу до Москви і тим буде зрушено стародавнє право не видавати нікого з Січи. Сірко відмовив Самійловичу видати Мазепу. Тоді Ромадановський за порадою гетьмана, послав у Харків заарештували жінку Сірка, що там мешкала, і его зятя Ортеменка, вимагаючи, щоб вони підбили Сірка, віддати гетьману Дорошкового післанця. Ортеменко, що мав на тестя великий вплив, вблагав кошового, вволити гетьманів наказ. Сірко прислав Мазепу до гетьмана, а гетьман, побалакавши з ним, передав его боярину. Мазепа пробув у гетьмана два дні. Липня 15 его виправили до Москви. Виправляючи, Самійлович написав до Мазепи: „Знову кажу тобі те, про що казав, як ба-

чивсь, і в чому дав тобі слово. Ти лишиш ся увесь при всім своїм добрі, зо всім своїм господарством. Засилаю з тобою Павла Михайленка, ніженського полкового писаря. Він тебе і до Москви і відтіль назад з Москви провозжати ме. Тільки ти у малоросійському приказі щиро повідай все, що нам тут казав про Дорошенкові заміри, і про хана, і про Сірка, і про інше все; з жадною справою, хоч і малою, не таїсь. Бажаю тобі щасливого пути і скорого до нас повороту.

Мазепа був людина дуже метка і розумна, а до того з таких, що мають природжену вдачу, відразу кожному подобатись і вабити до себе людські серця. Ухиливши ся від крайного лиха в степу від запорожців, він встиг подобатись Самійловичу і Ромадановському. Відразу подобав ся він, кому треба було, і в Москві. Мазепа розміркував, що служити Дорошенкові більше нема користи, бо Дорошенкова справа була вже трохи не зовсім програна. Мазепа зрозумів, що хто з близьких до Дорошенка саме за вчасу за наруч від него відцурасть ся та послужить супротивникам его, той багато покористуєть ся з сего. В такому саме становищі почував себе Мазепа. Він у „малоросійському приказі“ все розповів про свої відносини до Дорошенка, про відомі ему заміри правобережного гетьмана та про різні обставини і події останнього часу.

— „Чому — спитали Мазепу — Дорошенко не післав заручників у Черкаси, коли боярин та гетьман виправили до него післанців, прийняти від него присягу?“

Мазепа висловив: — приїхало 23 чоловіка від Сірка і почали казати Дорошенкові, щоб він не їздив до боярина та до гетьмана до Переяслава, не віддавав би свої булави та бунчука, а, як і перше, лишав ся-б за гетьмана на правому боці. А приїхав би у Січ, щоб затвердити своє гетьманство. А тут прийшли вістки, що з Криму йде до Дорошенка на підмогу орда. Дорошенко не поїхав у Запорожську Січ, страхаючись царських людей на дорозі, але з післанцем стрілецьким головою не став вже зсилати ся. Я просивсь у него до Корсуня до свої жінки, а Дорошенко не пустив мене і сказав: „Тебе, певно, Рамадановський спокушує соболями, хочеш мене зрадити!“ Він наказав мені запрягнути, а потім заслав мене до турецького визіря з листом і наказав переказати ему, щоб скоріш було прислано турецьке або татарське військо. З сім і

виправив мене Дорошенко; а в степу мене перейняв Сірко. Татар, що мене проводили, запорожці побили, а я від них не тікав і не бивсь і перебув я у них в степу тижнів з п'ять.

Дорошенкові листи, що взято у Мазепи, писано було до турецького головного визіря, до кримського хана, до ханського визіря і до деяких мурзів, ханських любимців. Дорошенко звіщав своїх спільників, що вороги „барабаші“ (таке прізвисьце давали правобережні козаки лівобережним) підступають під Жаботин, а Ромодановський і гетьман „барабашський“ вже переправляють ся з війском через Дніпро під Каневом. Хоча Москалів і не страшно і колишні гетьмани з підмогою самих Татар з ними справлялись, але у мене тепер людей мало“.

У Москві привитали Мазепу ласкаво і випроводили, дозволивши перейти з родиною та добром на лівий берег Дніпра. Про се прохав гетьман Самійлович. Відсіль почала переминяти ся доля сеї знаменитої людини.

Пригода Мазепи з посланцем до Турків не перешкодила Туркам подати за допомогу Дорошенковій справі. Замість Мазепи, Дорошенкови запоміг тоді Гоголь, який передавшись, як було казано, по переяславській раді Польщі, зрадив Полякам, знову перейшов на Дорошенків бік і саме в пору звістив турецького султана про лихо, яке чекало чигиринського гетьмана. Поспішаючи рятувати турецького підручника, з початку червня турецьке військо перейшло через Дністер біля Сорок.*) Туди збилась сила народу з інших місточок, і обложенці одинацять день завзято обороняли ся. На останку Турки лютою облогою взяли Куничне і все живе в нему знівечили, а місто спалили. Тим часом Гоголь розбив вірного цареві подністрианського полковника Зеленецького. Липня 29 брацлавський полковник Лисиця доводив Самійловичу, що Турки набігли на Тульчин, обложили его в замку, і прохав про рятунок. Самійлович показав Дмитрашкові-Райчу йти туди спід Сьмілої, але Дмитрашко-Райча, дійшовши до міста Буки,**) вирядив свого наказного Войцу-Сербина з 2000 до Ладжижина, а сам повернув на Корсунь, і відтіль на Канів, бо турецькі язики, що взято у полон,

*) В Бессарабії.

***) Містечко уманського пов., при р. Раствалиці.

сполохнули козаків, під мукою наговоривши їм, нібито Турки погодили ся з Поляками та йдуть на Київ. Войца-Сербин злучив ся з Андрієм Мурашкою, якого Самійлович теж вирядив у Ладижин з охочим полком. Ледве встигли вони вступити в се місто, як під Ладижин підійшла турецько-татарська потуга. Ладиженські околиці попалено. Козаки замкнули ся у замку. Але ладижинське поспільство перелякало ся: викинули білу корогву. Великий визір спочатку сеї війни оповістив наказ: „губити всіх невір шаблею“ і Турки, не звертаючи уваги на білу корогву, далі палили у Ладижин. Городяне вирядили до него ще депутатів: ті кланяли ся Туркам і запевняли, що всі мешканці ладижинські лишають ся вірними підданими падишаха, що ворожі вчинки виявляють не вони, а 2000 барабашівців, що прийшли до них непрохані і засіли у замку. Великий визір дав їм таку відповідь: „Коли-б ви були справді вірні піддані Високої Порти, то ви мусіли-б або видати тих, що до вас прийшли, або відцуратись від них. Побідникам не можна чинити між вами різницю“. Ще дужче почали палити, і городяне в-третє вирядили депутатів: начолі їх був ладижинський протопоп. Мешканці здавали ся на волю побідника і прохали тільки випустити їх живцем з родинами та добром. Неблаганий визір сказав: що небудь одно з двох вибравте — або неволю, або смерть; іншої долі вам не буде. Як що ще раз з сим прийдете, звелю гарматами все зустрінути!“ Другого дня городяне вирядили сказати, що здають ся зовсім на волю побідника. Вийшло 800 козаків, поклали зброю, Турки зараз забили їх у колодки й виправили невольниками на свої галери. Така-ж доля зустріла всіх ладижинських городян з їх родинами. Мурашка ні за що не хотів піддатись, тримавсь де кілька день з своїми козаками, поки всі не пристали від безупинних баталій, від спеки та безвіддя, і не полягли оден за одним. Так каже одна звістка. По другій звістці Мурашка піддався сам і з ним 12 чоловіка, між яких були сотник та протопоп. Але коли визір почав чинити допрос, скільки війська у Ромодановського та Самійловича, Мурашка відповів: так багато, що можуть перемогти і султана, і хана. Отсе не подобалося визірови. Він гримнув на Мурашку, а Мурашка сьміливо став докоряти визіреви: „Ви — казав він — по злодійськи прийшли на нас. Так межі державців не водить ся: обступити

ли в Ладжині нас несподівано і побили. Якби цареві раніш було відомо про ваші заміри, так султана вашого стрінули-б не то що за Дністром, але ще й за Дунаєм“. Розлютований визір наказав відтяти єму голову, але схаменувшись, знову єго завернув. А Мурашка став люто лаяти визіра і султана та всіх Турків і проклинав бусурменську віру. Визір наказав покарати єго на горло.*)

Спід Ладжинна головний визір вирядив свого товариша або каїм-мекама, любимця султанського Мустафа-башу, до Уманя — з наказом спалити місто та мешканців полонити. А як що спротивляти муть ся — перебити всіх без жалю.

Разом з Турками підїхала до Уманя Дорошенкова старшина й почала вмовляти Уманців піддатись, обіцяючи ласку. Уманський полковник Яворський спокусив ся на такі обіцянки і пішов у турецький табор на поклон. Єго оголошено невольником і заковано. Умань лишила са без привідця. Турки вимагали безумовної покірливости. Після сєго прибули до турецького табору полкові чини, значніші козаки й городяне.

*) Се свідцтво Анастаса Черкеса, Грека, що крамарював у Лисянці. Як полонили Грицька Дорошенка, він прибув до Переяслава і тут єго поставлено „ротмістром“ в охочому війську. Самійлович вирядив єго з відділом на Поділля, де він, злучившись з Мурашкою та Войцою-Сербином, засів у Ладжині. Анастас свідчив, що як з'явилась турецька погуга, Войца-Сербин по тай утік, а потім Мурашка піддаєсь Туркам, і ті, що лишились, обрали за старшину Анастаса. Шість день Турки палили у місто, на сємий зробили два приступи. Анастас дав їм відсіч. Але городяне піддались і всіх їх було обернуто в неволю, а молодих дїтй бусурмени покололи списами і ножами. Анастас, ухилиючись від лютої кари, яка стрінула-б єго яко старшину, переодяг ся селянином. Єго було продано, викуплено волоським господарем Дуюко і вряжено через Угорщину у Польщу. Він ставив ся там перед королем. Король єго повитав, обдарував і пустив на Україну, а Самійлович післав єго до Москви. В єго свідцтві багато чванливости та неімовірности. У Ладжині окрім 20.000 городян з їх жінками та дїтьми, військових людй було тільки 1¹/₂ тисячи, тільки одна гармата й та попсована, а окопи дуже погані; у Турків же до 40.000 війська і 80 гармат, але Анастас так хоробро відбивав ся, що побив 19.000 ворогів. Султан покарав на горло отамана явчар, гніваючись, чому не взяв міста, і назначив 500 червінців за Анастасову голову! Про Мурашку — така суперечка: спочатку казано, що Мурашка піддаєсь й листовне вмовляв Анастаса піти за ним, а потім казано, що визір покарав на горло Мурашку за сміливі й відважні вихвалки. Того-ж то се свідцтво мало важне.

Турки всіх оголосили невольниками, а місто, замість помилювання, почали руйнувати. Але в Умані назбиралося людей чимало, і вони були добре озброєні, а місто окріплено. Вони почали оборонятися. Тоді Турки підвели під замок шанці від Грекового ліса, насипали окопи та бійниці врівень з мійськими, палили з гармат і разом почали підводити підкопи. Вони вибухнули більшу частину замкового муру на лівому боці від шляху до Мені. Уманці забивали прорви возами, гноєм, землею... але Турки підземним ходом пролізли у місто. Уманці завзято оборонялися від них з барканів, з хатних дахів. Кров потоками полилася по вулицях, Турки не розбираючи всіх губили. Останок Уманців збився біля міської брами, що прозивалася Рашевською брамою, і там вони оборонялися доти, поки Турки всіх їх не побили. Деякі залізли у льох: Турки натаскали туди соломи, запалили і всіх подушили димом. Так згинула вся Умань згола з церквами й народом християнським, на сьомий день, як прибули до неї Турки. Біля Умані, турецькі відділи вигублювали сусідні містечка і забирали у неволю мешканців, яких взагалі у сій країні лишалося тоді вже мало після втеків на лівий бік. Так було зруйновано зовсім: Тростянець, Бершад,*) Маньківку,**) Мале Полонне і інші містечка.

Коли на західному боці України так орудували Турки про Дорошенка, сам Дорошенко засів у верхньому городку або замку чигиринському. Він мав, як показав Терпигорев, що сидів у неволі, до 4.000 війська, яке складалося з Чемерисів (польських Татар), турецьких яничар, кримських Татар і так званих жолдаків (наємне військо), не лічучи городян та селян, що зігнано в облогу, — всего тисяч на п'ятнадцять. Липня 23-го боярин з гетьманом підступили до Чигирини і в сей день їм піддалися — Медведівка, Суботів та Жаботин.***) Отамані післали привести їх до присяги. Військо, що обложило Чигирин, отаборилося по сей бік Тясмина: боярин став під лісом, біля ставу, а по лівий бік ставу, на перестріл від міста, став гетьман. На другий бік від Чигирини послано було бунжужного і слободські полки сумський та острогожеський.

*) Містечко ольгопольського повіт. при р. Бершаді.

**) Село уманського пов., при р. Тикачі.

***) Чигиринського повіту.

Виведено одинадцять шанців, постановлено на них гармати і почали палити. Але з Чигирина можна було відстрелюватись: в обох городках (нижньому і верхньому) мали до сто гармат і доволі боевого запасу. Обложенцям бракувало тільки зручності, а вороги палили зручніше: розбили будинок Тукальського. Митрополіта утік у верхнє місто і від переляку занедужав, а селяне, що були в облозі, перебігали у московський табор і казали, що Чигиринці ладні піддатись, і сам Дорошенко обіцяє піддатись, як що за тиждень не прийде до него сподіваний хан з ордою. Боярин та гетьман, прочувши про се, хотіли розпочати зносини з Дорошенком і покористувалися з того, що в таборі у них пробував бранець, гетьманів брат, Дорошенко Грицько. Вони наказали єму написати листи до своєї неньки та до брата, вмовляючи піддатись та покластись на царську ласку. З сими листами послано стрільця. Гетьман Дорошенко відповів, що коли боярин бажає з ним міркувати про згоду, нехай присилає не простого стрільця, а яку небудь значну людину. Сим Дорошенко хотів показати, що пам'ятає про свою повагу. Але стрілець, що ходив до Чигирина з листами, оповідав, що Дорошенко, бачучи свій останній час, хоче силоміць розважити себе і всім показати, немов нічого не лякаєть ся: раз-у-раз пиячить, ходить по шинках, а перед него грають дуди та скрипки.

Липня 28 ватажки дали наказ переходити війську на другий бік Тясьмина і лагодитись до приступу, але язики приведені показали, що турецький султан вже перейшов через Дністер і вирядив хана з ордою на визвіл Чигирина. Здавалось, що така чутка повинна була б примусити ватажків скоріш кінчати розправу з Дорошенком, перше ніж до него прийде підмога. Але ватажки простояли до серпня, не наважившись на що рішуче, а сего дня одержали вістку, що турецький визір з війском стоїть вже біля Ладижина; хан-же йде до Чигирина. Ватажки прирадили, що небезпешно дождати хана, 10 серпня наказали запалити свій табор і рушили, а 12-го дійшли до Черкас. Через день, як московське військо відступило, Дорошенко зустрів кримського хана за 10 верстов від Чигирина. Спочатку хан на подарунок одержав від гетьмана до 200 невольників з лівобережних козаків, а для всіх своїх Татар — дозвіл брати, скільки треба людей у неволю з околиць Чиги-

рина за те, що мешканці відпали від Дорошенка, як прибуло московське військо. Далі хан погнався за московським війском, що відступило від Чигирина, нагнав під Черкасами 13 серпня але після незначної баталії повернув назад до Чигирина. Про успіхи турецького війська у західній частині України московські ватажки, певно, ще не знали, хоча у гетьмана в руках були жалібні листи, що писано з Ладижина та Уманя в останні дні для сих місточок. Але боярин та гетьман не вважали можливим заслати туди запомогу, тим паче, що сили їх меншали: не тільки у боярина, але і у самого гетьмана з полків самовільно повтікали підлеглі, так що при гетьманови козацьких сил лишалося не більше за п'ятнадцять тисяч. Гетьман та боярин розмірковували краще податись на лівий бік, і тікаючи наказали спалити Черкаси. Окопи сего міста були в поганому становищі, все попідгнивало, обвалилось, не було ні тайників, ні колодязів, рів помілішав і не було кому лагодити: багато Черкасців пробувало на Запорозжі. Мешканці що лишалися у Черкасах, по наказу боярина та гетьмана не ремствуєючи подались на лівий берег за війском, бо знали, що інакше їх полонили-б Татаре.

Відступивши від Черкас, хан рушив на Умань, а Дорошенко, пробувши де кілька день у своїй столиці, щоб впорядкувати її оборону, пішов за ханом*). Тоді багато поспільства, що пробувало в облозі в Чигирині, втікли на лівий берег Дніпра. Серпня 26 визволивсь Терпигорев затриманий Дорошенком. Він розломав вікно своєї тюрми і виліз відтіль у кайданах разом з в'язнями, що там сиділи. За ним була погоня, але він щасливо утік від неї, переправивсь через Дніпро і добивсь до Кременчука, відкіль его провели у полк до Ромодановського. Дорошенко, як казали, наказав повішати тих, що не настигли Терпигорева.

Московське військо, що так рішуче зібралось переходити на правий берег, похощем в одну ніч перебралося на лівий.

*) Виходці приносили всілякі вісти про причини такого скорого відступлення: одні казали, що Татаре думають перебраться на лівий берег Дніпр, інші, що Татаре підуть підчинити Дорошенковій владі міста правобережні, що від него відпали. Після інших вістий Татаре дізнались, що Сірко з Запорожцями спустошить околиці Перекопу.

За ними сунули юрби правобережних прочан.. Приклад одних залучав інших. В середині серпня полковник Мигалевський з Лисянки писав, що він довго затримував поспільство „від блуканини“, запевняючи про заемогу від Самійловича, але як поміж народом пішла вістка, що боярин та гетьман повернули на лівий берег, то вже неможливо було нічим спинити нарід. Крилов опустів. З великих та малих місточок, з сіл та хуторів йшли обози з возами, які навантажено прочанами, з їх родинами та добром. По їх прикладу і мешканці Лисянки всі втікли за Дніпро. Місто, перше людне та міцне, що добре давалось у знаки Чарнецькому, Тетері, Суховієнку, тепер зовсім спустіло, — каже український літописець. Без перешкоди увійшли туди Татаре, тоді як перше страхались і дивитись на се місто. Рух народу до переселювання, що вже багато років з черги більшав через похід Турків на Україну, тепер досяг до найвищого ступня. Мешканців України опанував переполох. Де тільки почують, що близько з'явилися бусурмени, зараз мешканці підіймають ся з родинами і добром, яке на швидку поспіють захопити. Часто вони самі не знали, де їм шукати пристановища, і йшли, як казали тоді, „на мандрівку“ або „на блуканину“. Більшість їх простувала на лівий бік. На перевозах проти Черкас і Канева що дня зранку до вечера стояв натовп возів з прочанами, чекаючи черги для переправи. Ледве встигали їх перевозити. За Дніпром вони подавались на схід до слободських полків шукати привільних місць задля нової оселі. Але декотрі з західної частини України втікали на Волинь та в Червону Русь, у польскі володіння. Сила прочан не діставшись до нової селитьби, гинули з голоду, безвіддя і надзвичайної втоми, у непривітній пустелі, в яку оберталась тоді правобережна Україна, яку ще недавно Поляки прозивали їх благодатним Єгиптом. На віки покидаючи свій рідний край, прочане часто налли свої господи. Так Дорошенко, сьлдкуючи за ханом з Чигирина, прочув, що мешканці Богуслава спалили свої двори і втікають на мандрівку. Він видав універсал, де писав: „Узнавайте добрість нашу з того, що ми вас по чужих кутках блукати не посилаємо, а дбаємо про ваше добро і за вас не жаліємо власного здоровья. Не сумнівайте-ж ся ні в чому, і затримуйте тих, що ідуть на мандрівку. Райте їм повертати до своїх осель, до свого добра. А хто нас не по-

слухає і не захоче повернути назад від Дніпра у свої давні оселі, не втече від лиха і там, куди гадає переховатись, бо ми закінчивши з задніпряними, не гадаємо лишити свою справу, хоча-б війна і на кілька літ затягла ся.

Місточка і села, що спокусили ся на такі універсали і піддались Дорошенкови, були люто покарані за їхню віру. Дорошенко віддав Татарам усіх тубольців у неволю. Були і такі випадки, коли поспільство з крайного голоду само віддавалось Татарам. Так з околиць Корсуня 3.000 селян, не маючи змоги пробратися на лівий берег Дніпра, хтіли бігти до Орди. Але Андрій Дорошенко їх завернув.

Дорошенко, попри зруйнований та задитий кровю Умань йшов до султанського табору, що був недалеко від Ладижина. Коли гетьман в'їздив до турецького обозу, ему загородила шлях густа юрба українських невольників. Вони уклонили ся до землі і благали, щоб він заступив перед султаном. Вересня 5 гетьман ставивсь падишаху, одержав оксамітну шапку, що облямовано соболячим хутром, золоту булаву, коня з богатим убранням і халат — звичайний подарунок султанської ласки підручникам.

Дорошенко випрохав у падишаха волю декотрим з невольників: то були, певна річ, деякі з громади людий всякого чину, яких наловили, переважно молоді парубки та дівчата.

Від падишаха Дорошенко з ханом рушив на Синицю*). Одно по другім міста прислали до гетьмана, що вони бажають корити ся. Прислав тоді до Дорошенка і брацлавський полковник Лисиця, що щиро служив цареві, але не одержавши від Самійловича до-часу допомоги, тепер поневолі мусів був уклонити ся Дорошенкови. З Бук**) хан вирядив частину орди з нечисленним ясиrom, який одначе Українці встигли на дорозі відбити і визволити. Сам хан йшов укупі з Дорошенком до Дніпра. На дорозі Дорошенко наказав захопити і закувати

*) Село канівського повіту, при річці Рось.

**) Місточко уманського повіту, при річці Чорний Тигаєч.

у кайдани старшину з місточок : Насташки,*) Рокітна,**) Вахнівки***) і Богуслава за те, що вони підбурювали нарід, щоб відцурати ся Дорошенка. А Степан Бутенко і білоцерківський полковник утік з жінкою до Білої-Церкви, але білоцерківський комендант наказав зарубати его ніби за те, що він перше зраджував Ханенкови і переходив до Дорошенка. Дорошенко з ханом підступили до Дніпра біля Ржищева і вже забирали проми, щоб перебратись на лівий бік, коли раптом хан миттю повернув до Криму, прочувши, що московське військо, Калмики та Донці-козаки турбують кримські улуси. Дорошенко став під Кореунем. Їму лишили Татар, як кажуть, тисяч до десяти. Тут Дорошенко почув, що тисяч більш десяти прочан їдуть з Лобожя і Подністря обозом, простуючи за Дніпро. Дорошенко з Татарами перейняв їх під Сьмілою. Прочане почали було змагатись. Дорошенко наказав всіх їх рубати, не розбираючи ні полу, ні віку, а тих, що не змагались й відразу корили ся, віддав Татарам в неволю.

Дорошенкове становище стало тепер справді трагічне. Турки й Татаре, що прийшли їму на запомогу, не тільки не підперли его справ, але до останку поцсували. Не сила була бусурменам-спільникам силоміць примусити нарід, любити гетьмана. Навпаки, Українці дужче рвали ся покидати батьківщину, аби-б тільки не бути під рукою у Дорошенка; і вже з его рідні, яких було багато на Україні, і з самих щирих его прихильників почали втікати на лівий бік. Козацьке військо, яке він зібрав у Корсуні, загомоніло проти него: „Він нас голодом поморив,“ — гукали козаки. — „Всю країну спустошив, поспільство внівєць зруйнував, християн у неволю віддав“. Навіть найбільш певні Дорошенкові серденята почали покидати гетьмана: серденяцький полковник Хведор Мовчан з п'ятьма сотнями своїх серденят прибув до Канева і запрягнув цареві. З ним пішло ще 200 серденят, і даремне Дорошенко писав до них, вмавляючи повернутись. До того-ж ще турецький султан наказав Дорошенкови прислати до Туреччини 500 хлопців та дівчаток підлітків. І се обурило проти Дорошенка са-

*) Тепер місточко васильківського повіту.

***) Тепер міст. васильків. пов. при р. Рокітній.

**) Тепер міст. бердичівського п.

мих найблищих, навіть тестя его Яненка, так що Дорошенко вийшов з Чигирина і переховувався три дні у лісі з своїми певними серденятами, поки не втихомирило ся місто.

Память про сей кривавий час народного лихоліття, коли сама тубольна старшина віддавала у бусурменську неволю Українців сотками й тисячами, — обізвалась у народній поезії алегоричними піснями. Так наприклад, сокіл улітає на чужу сторону і лишає орла, доглядати его дїтий і добро. Коли сокіл вертаєть ся, орел каже ему, що діти его — соколята, дійшовши до зросту, розлетіли ся по різних деревах; по дорозі їхали пани, зрубали дерево, де сиділи соколята, і самих соколят виправили на подарунок невірї — царевї. Сокіл почувши таку вістку, вигукує: „О, бодай-би не довелось більше отеїм панам панувати, за те що вони задали моїх дїток у чужу сторону!

VI.

Як Турки пішли за Дністер, польський король Ян Собіський вступив з війском на Україну і дійшов до Пáволочи й до Білої-Церкви. Місточка Рашків, Немирів, Бар, Межибож, Кальник, що Турки лишили, піддали ся Полякам. Король поставив там залоги, але се було на короткий час, і зараз за сим мешканці сих місточок та окільних сїл втікали шукати нових осель по царських країнах за Дніпром. Поляки, де тільки можна було, перешкождали такому мандрованню народа. Бунчужний Полуботок писав до Самійловича з Канева: „Поляки, немов рибалки з удками, стежать за нашими людьми, а ті безупинно йдуть на лівий берег Дніпра“. А далі зимою на лівому березї Дніпровому з'явила ся така сила прочан, що Самійлович не знав, що з ними чинити. „Іх назбиралось, — писав він до Приказу, — родин тисяч на двадцять. Усі без пристановища, конї у них без корму пропали і самим людям нема що їсти“. Польський король пустив по Україні універсал, де величав себе царем їх по закону, силкувався погодити ся з Дорошенком, заслав до него знаємого ему владику Шумлянського і, нічого не зробивши, пішов у кінці сїчня до Поль-

щі, на час лишивши своїх гетьманів з війском. Королеві сі відвідини нарobili переполоху у народі. Пішли різні поговори. Одні казали буцім то Поляки згоджують ся з Дорошенком та з бусурменами і хтять воювати царську державу; інші — буцім-то польський король з'єднавсь з московським царем на лихо козацтву, разом на Україні піде московська і польська потуга і примушувати муть Українців до покори Полякам. Самійлович, що сам був проти Поляків, по царському наказу заспокоював своїми універсалами народний переполох. Але, як король пішов, писав до польських гетьманів, щоб вони не вступали у міста та села, що перейшла спід турецької влади у царську державу, бо тубольці не хтять бути під Поляками і ні за що їм не піддадуть ся.

Поляки, що виявляли заміри захопити собі Україну, не робили проти Москви жадних ворожих вчинків; навпаки, самі шукали заемоги московського уряду тоді, коли Татари на весні року 1675 вчинили ворожий наїзд на польські країни. Московський уряд не зрекавсь заемоги Польщі, але заходжувавсь коло сеї справи мляво і неохоче, немов глузував з Поляків, по їх виразу. Ще менше охоче заходжувавсь коло неї Самійлович, і на радах з царськими гонцями та з боярином Ромодановським твердив все теж саме, що Полякам не слід няти віри. По таких доводах гетьмана московський уряд на тому і закінчив, що наказав війску рунати повагом до Дніпра, а за Дніпро не переходити, і таким робом воловодити Поляків, доки почують, що Татари вийшли з Польщі, а тоді написати до польських гетьманів, що вже воювати тепер нема з ким. Даремне кілька разів польські гетьмани у своїх листах звіщали, що хан взяв те місто, оточив друге, що треба поспішати. Від них відмовляли ся, писали, що московське військо пристане до королівського тоді тільки, коли коронне злучить ся з литовським. Самійлович та Ромодановський, зібравшись з своїм табором біля річки Артополота*) на провесні тільки у вересні досягли Яготина**) і там зустріли польських післанців з звісткою, що хан вже пішов з польських околиць до Каменця. Отамани, по царському наказу, відповідали, що як що так, то

*) Коляшня річка у роменському п. в Полтавщині.

**) містеч. пиратинського пов., в Полтавщині.

вже нема чого їм злучати ся з польським війском. Вподовж сего літа Самійлович та Дорошенко вели між себе, так сказати-б, листовне полеміку універсалами та листами, пильнуючи обвинуватити оден одного, а себе виправдати. „Ти мене ганьбиш за спілку з бусурменами, — писав Дорошенко, — адже-ж і давні князі московські проти своїх ворогів зазивали бусурменські сили. І Богданови Хмельницькому довелося з Татарами приятелювати, коли Поляки-християне стали нам за головних ворогів... І я, шануючи слова своїх предків, найперше запобігав ласки та оборони у польського короля, але польський король ласки мені не показав. А по андрусівській умові, що нас розлучила, неможливо вже було нам до царя обертатись. І так ми, радою всего війська запорожського, прихилили ся до турецького султана під оборону“. — Куди вже нам з московськими князями рівняти ся! — писав на се Самійлович, рівних з рівними треба рівняти, а московські князі були незалежними державцями. А по андрусівській умові, що нас розлучила, неможливо вже було нам до царя обертатись. І так ми, радою всего війська запорожського, прихилили ся до турецького султана під оборону“. — Куди вже нам з московськими князями рівняти ся! — писав на се Самійлович, рівних з рівними треба рівняти, а московські князі були незалежними державцями. А про те про сих князів літописи свідчать, що небагато вони від запомогли бусурменської собі придбали. Навпаки, їх держави на довгий час через се зруйновано і в нівець обернуто. І гетьмани спілками з невірами жадного добра народови та війску не придбали, а тільки з нащадком рідний край та побожність на правому боці викорінили та безліч братів своїх у вічну неволю бусурменську завели. Ось і тепер, хто винен, що нарід на сей бік хмарою йде: не від великої прохолоди сюди йдуть, покинувши своє добро, а від турецької неволі з душами утікають!“

Виправивши листи до польських гетьманів з Яготина, Ромадановський та Самійлович вирядили на правий беріг відділи під проводом — перший Вульфа, а другий — генерального осавули Лисенка. Серденята, що лишали ся у Корсуні, утікли до Чигирина, а після сего Корсунці, Мошнянці, Млївці, Богуславці, Насташківці і мешканці окільних сіл подались на лівий беріг. Самійлович наказував перяславському полковни-

кови Войці-Сербину і охотному полковникови Новицькому, не оселяти їх біля Дніпра, а випроваджувати їх на нові оселі куди далі. Не так легко було втікачам з Торговиці. Їх було 3 тисячі, вони зібрали ся на лівий бік після чутки, що Дорошенків післанець Астаматій веде Турків. Дорошенко післав проти втікачів Татар, а ті їх полонили. З початку вересня канівський полковник доводив Самійловичу, що ватажки вільхівський та звенигородський привезли до Канева 1000 возів з переселенцями, і полковник всіх їх переправив через Дніпро. Тоді до Ромодановського та Самійловича приїхали корсунські козаки — пасинок Богдана Хмельницького Степанко з товариством. Вони оповістили, що Дорошенко післав їх з суддею Чернявським бути у хана підчас ханського походу на Польщу. А коли хан з Ібрагим-башею, що був при нему, повернув до Волощини, козаки, яких відпустив до Дорошенка, не пішли до Чигирина, а подались на лівий бік і запрягнули цареві. Польське військо прибуло тоді до Корсуня, нашло его зовсім безлюдним і спалило. Тоді до останку спустіло і все Побожжя. Мешканці, що лишали ся ще там, витурили від себе поставлені польські залоги і подались у мандрівку.

Отсе все привело Дорошенка до немучого підупаду. Серпня 10-го позбув ся він свого многолітнього друга та порадирика, митрополіти Тукальського, що помер, незабаром до смерти засьліпши на очі. У Дорошенка не було жадних заходів зупинити народу, що втікав у царські країни, ему не засилали, щоб зупинити прочан, ні турецьких, ні татарських сил, і ему ввижала ся можливість небавом лишити ся самотним у пустелі. Поміж тих, що прийшли з правого боку до Самійловича, був Василь Леонтиевич Кочубей, якому судило ся потім придбати гучну трагічну славу. Розпочавши службу ще за Брюховецького у гетьманській канцелярії, він був тоді за підписка або за канцеляристу у Дорошенка, придбав у него велику віру і чигиринський гетьман посилав его до Туреччини. Як він вертавсь назад, джура украв у Кочубея важні папері і втік. Після сего Кочубей не наваживсь прибути до Дорошенка, переправивсь до Самійловича і довів такі звістки про Дорошенка.

„Гризе сам себе Дорошенко, — казав він: сподівавсь на Турків та Татар, але ті і другі мало надії їм подають. Кримці ремствують на него за те, що мало шанував та цїнував їх,

а вважав за таких спільників, які по наказу турецького султана мусять робити йому послуги. Так і у самих Турків таке слово — здобути-б отсего Дорошенка зо всіма его козаками тай віддати на каторги, щоб більше нас, Турків, не баламутили і не чинили колотнечі поміж царями. От як про Дорошенка кажуть его спільники, а свої Українці, які ще в его владі лишають ся, усї від великого до малого гидують з него. У самому Чигирині при нему нема ні полковника, ні обозного ні іншого кого з старшини, щоб сприяв ему, хіба рідні его, та писарі та судді“.

Побачив Дорошенко, що приходить час ухопитись задля ратунку за останній захід, який він переховував до краю: не заманювати більш московського царя, а піддатись ему просто, щиро. Але ему хтілось піддати ся так, щоб вимовити собі і безпешність, і тихе життя на старість, а як що можна то і гетьманський титул зберегти. Звірितись безумовно на Самійловича, якого він ображав, здавалось ему дуже небезпешним, бо тоді мусїв-би він попрощати ся з своїм гетьманованнем. Дорошенко поваживсь ще раз зробити пробу — улагодитись так, щоб запрягнувши московському цареві, лишити при собі гетьманську повагу. І Дорошенко приміркував собі такий викрут: гетьманом его обрало військо — війську він і мусить его скласти, а отсе військо може его і знову обрати за гетьмана. Але козацького війська у него на правому боці вже не стало; правобережні полковники від него відкаснулись, козаки або подались на лівий бік, або, лишаючись на правому боці, не хтіли ему корити ся; поспільство раз-у-раз втікало, поновити і побільшати військо ні з кого було. Дорошенко відваживсь показати, що вважає Січ за справжнє військо запорожське, і замислив зложити свою булаву перед січовиками, покласти клейноди і принести перед ними присягу на вірність цареві. Не дурно-ж старійший гетьман Богдан Хмельницький вперше відобрав свій гетьманський уряд у Січи. З того часу у Січи була така думка, що січове товариство є найкращий цвіт козацтва, що воно і кермувати повинно долею всеї України. Коли Дорошенків лист прибув до Січи, там пробували донські козаки з своїм отаманом Фролом Мінавим, що прибув туди, щоб у купі з запорожцями воювати Кримців. Кошовий отаман — знаметий Іван Сірко, усе був тої думки, що гетьмана треба на Січи

вибирати, тому-ж то він і підтримував Ханенка проти Дорошенка. Але коли Ханенко зійшов з поля, Сірко поновив колишню приязнь з Дорошенком, і радив єго — не віддавати клейнодів ні московському бояринові ні лівобережному гетьманові. Тепер, відобравши Дорошенків лист, Сірко зібрав на раду все січове товариство. То була „чорна рада“. В ній брали участь усі запорожці, не вважаючи на службовий уряд. І Донці, хоч вони і гості, а проте вони козаки, то й їх запрошено на раду. Дорошенків лист прочитано, і уся рада прийняла єго з радістю.

Жовтня 10 Сірко та Фрол Мінаєв з юрбою запорожців, Донців і Калмиків прибули до Чигирина. Дорошенко зустрів їх з духовенством на чолі, з корогвами і образами, — і зібрав на раду усіх козаків і поспільство, що лишалося у него в Чигирині. Перед сею радою Дорошенко поклав свої військові клейноди — булаву, бунчук та корогву, і перед св. Євангелією проказав присягу на вічне підданство цареві Олексієви Михайловичу. Натомість запорожці проказали присягу, що „Дорошенка буде прийнято царською пресвітлою величиною з батьківської ласки. Він лишати меться цїлком при непорушному здоровлю, чести і добрі, зо всім єго війском; що єго військові клейноди лишать ся при нему, що пімсти за свої колишні провини не зазнає і від всіх ворогів: Татар, Турків і Поляків — царське військо єго заступати ме та обороняти ме; а всі спустїлі місця на правому боці знову будуть заселені людьми, і по вік користувати муться з вольностей і жити муть так саме, як і лівобережжя.“

Сірко узяв від Дорошенка військові клейноди і повіз на Січ. А 14 жовтня оповістив „Малоросійській приказ“ про значну подїю і іменем всего коша запорожського прохав, щоб Дорошенка прийнято ласкаво, відповідно до єго присяги, яку він дав — щиро служити цареві.

Архiepіском Лазар Баранович післав Дорошенкови похвальну грамоту, але гетьманові Самійловичу була дуже прикра отся подія, і він писав до Приказу так: „Дорошенків вчинок ні що, як лукавство. Не приходить до него підмога ні від Турків, ні від Татар, а тут Поляки в гостині, майже недалеко, своя-ж приїхала під єго владою зовсім спустїла. Отож він разом з Сірком, і пустивсь обдурювати, щоб як небудь часу прогаяти і перезимувати, живність з нашого боку дістати і людей

що утікали, знову до себе перекликати, а на провесні як і перше, завести колотнечу.“

У Москві Сірків вчинок прийняли теж неласкаво і написали до него, що він заходив ся не за своє діло, а за таке, яке з царської волі вже доручено бояринови Ромодановському і гетьманови Самійловичу. Саме тоді Сірко у своєму свавольстві пішов ще далі. Грудня 29 він пустив універсали в полки чернігівський, стародубський, ніженський і прилуцький про підданство Дорошенкове. За се нове засвоєння прав гетьмана, що оден тільки міг засилати до полковників універсали, Сірко зараз відобрав знову з „малоросійського приказу“ догану в такою пересторогою: „Коли ти почнеш писати, окрім гетьмана, до полковників або до яких небудь інших урядів, які тобі відати не наказано, то знай, що таких твоїх писань не наказано їм слухати.“

Року 1676 у січні приїхали до Москви Дорошенкові післанці: тесть его Яненко і Семен Тихий. Вони привезли бунчук та санджаки, які турецький султан 4 роки назад прислав Дорошенкови, коли той під Уманю стояв. Отсі санджаки були: дві тафтяні корогви, одна червона, друга жовта з червоною каймою. Такі корогви, яко ознаку влади над країною, що падішах повіряє, за все давано кримському ханови і кожному турецькому підручникови. Засилаючи отсі санджаки у Москву, Дорошенко писав, що лишив у себе ще оден клейнод — булаву, яку подаровано ему турецьким султаном біля Каменця; лишив її задля того, щоб можна було ему, як личить, прибути у Москву, коли цар дозволить ему бачити свої царські очі. „Я вже давно, — писав Дорошенко, — хтів вчинити добре діло, але властолюбні мені шкодили, бо коли на з'їздах показувано грамоти царські, польські та турецькі і питано: при якому цареві нам лишатись, — всі прирадили триматись турецького султана. Коли-б я почав був змагати ся — вони-б іншого собі гетьмана обрали, а проте тримались-би поганих. Та й не менш того і уряд лівобережний шкодив нашій добрій справі і заздрих, що ми не одержали від вашої царської величності такої-ж благодати, з якої вони користувались“.

Післанці, яких запрошено до боярина Матвієва, оповістили, що Дорошенко не стоїть за те, щоб ему лишати ся за гетьмана, а тільки просить, щоб ему дозволили з его ріднею і зо всім

поспільством; який при нему буде жити на правому боці і не переганяли нікого силоміць на лівий бік. Сего вони всі жахаються, бо у них йде чутка, ніби то накажуть на правому боці всі міста і дворища попалити і мешканців перегнати“.

— Чому, — спитав Матвієв, — Дорошенко сам не іде до Ромодановського та Самійловича, або у Москву до царя?

— Стережеться, — відповів Яненко, — щоб не вчинили з ним так, як вчинив Бруховецький з Сомком. Лякається, щоб не схопили его на дорозі.

— А на щоб, — спитав Матвієв, — Дорошенко прийняв санджаки від поганого турецького султана?

— Він не хотів їх приймати, так військо наказало, — була відповідь.

Січня 12, з „торжественною церемонією“ приймали ознаки гетьманської поваги, які привезено від Дорошенка. Козаки взяли з „малоросійського“ дворища до царського двора бунчук, булави, санджаки і султанські грамоти.*) Корогви везено, тягнучи по землі тафту. Їх принесли перед столову палату“, відкіль дививсь цар, потім тим-же шляхом понесли на „малоросійській“ двір і там частували післанців.**)

Як виправляли Яненка, дали ему відписну грамоту Дорошенкови, де цар похваляв его за бажання, відцурати ся турецького султана і пристати на підданство до царя, і обіцяв дозволити жити ему зо всею ріднею, де побажає, але гетьманство своє він мусів був з себе скласти. За гетьмана на обох боках Дніпра належало бути одному Самійловичу. Народови в правобережній Україні можна жити на своїх місцях, не стра-

*) Привезено було дві булави. Перша „з наоями золотими та з камінням; череві місця, куди впрядляли каміння — золоті; тринадцять каміння, шість ізумрудів, сім рубінів; між черневих місць земля і держак срібні, чеканні. Друга булава з золотим яблуком та з золотим держаком турецької роботи, яблуко скрізне, у яблуку камінь яхонт, гранчастий, розколений, держак через полосу черневий, а у кінці держака бірюза; на яблуці та на держакі три пояса, в них одинадцять ізумрудних іскорок“. Грамот чи привилеїв турецького султана прислано чотири. Вони були на пергаменті, писані через стрічку і через дві золотом, з величезним султанським титулом. Сі грамоти тодіж в „малоросійському приказі“ переложено.

**) Окрім Яненка та Тихого у Москву прибули тоді писар, осавула, хоружий, 2 сотники і 38 простих козаків.

хаючись ні силування до переселеня, ні віддачі Полякам під владу. Одначе присягу, що Дорошенко дав перед запорозцями у Чигирині, не признано за дійсну, і Дорошенко, по давньому царському наказу, неодмінно мусів був їхати на лівий бік і присягнути перед св. євангелиєю при гетьманови Самійловичу і князеви Ромодановському. Разом з Дорошенковими післанцями в Москві були післанці і від Сірка. Виправляючись в оборотну дорогу, вони повезли з собою царську грамоту кошовому з докором, що самовільно сам заходивсь коло того, що поручено було від царя не єму, а другим.

Того-ж 1676 року січня 30 помер цар Олексій Михайлович. Іменем єго наступника, царя Федора Олексієвича, з „малоросійського приказу“ у марці місяці післано було до Дорошенка стольника Деримедонтова (або Деримонтова) з тим, щоб він відібрав від него присягу цареві на місці, не примушуючи Дорошенка їхати до Самійловича для сего. Післанець перше заїхав до Самійловича. Гетьман, побачивши, що грамоту написано ласкаво та й до того з вічем (що значило звичайне поводження), жажнув ся, зрозумівши, що новий уряд хоче переіменити давній спосіб поводження з Дорошенком. Самійлович поваживсь затримати Деримедонтова і написав до приказу, що з Дорошенком не сьлід поводитись так поважно і зовсім не сьлід посилати у Чигирин для відобрання у него там присяги, а привести Дорошенка на сей бік, хоча-б і потугою. Після таких доводів гетьмана наказано було знов чинити відповідно наказам помершого царя і запросити Дорошенка на лівий бік, щоб він приніс присягу перед князем Ромодановським та перед гетьманом Самійловичем.

Тоді гетьман і боярин знову почали засилати до Дорошенка гонця оден за другим, запрошуючи єго їхати на лівий бік, заприсягнути і передати своє гетьманьство Самійловичу. Дорошенко все ухилив ся. То казав, що чекає повороту своїх післанців з Москви, то — що не можна єму липіти Чигиринна задля небезпечи ворожого наїзду“, то на останку, що не може передати булави без військової ради і т. і. Післанці, яких до него посилано, завважали, що він ніби то глузує. При одному, наприклад, він, згадавши про виправу санджаків у Москву, сказав: „Не велика шкода задля султанської величності яке небудь портище тафти!“ Другого, що приїздив до Доро-

шенка від князя Ромодановського, було запрошено на обід, і там він був свідком такої картини. За столом сиділа старшина, що лишила ся біля Дорошенка, якийсь ігумен, що приїхав від Самійловича, і запорожці, що прибули з Січи. Як гості були на підпитку, запорожці почали вмовляти Дорошенка, не віддавати булави гетьманови-поповичу.

Дорошенко налив вина та голосно промовив:

— На тому пю перед вами, що мені гетьманови Самійловичу булави не віддавати! Війско мені булаву дало — війску я її віддам назад, кому захтять, нехай тому і передадуть!

— Булави ми ніколи не віддамо, — сказав обозний Бережецький, — а почне у нас її спломіць попович видерати, так за неї бити мемось.

— Пане гетьмане! Їдь з військовими клейнодами та з булавою до нас у кош, — сказав запорожець.

Дорошенко обернув ся до ігумена, що досі не втручав ся в розмову, і промовив:

— Перекажіть гетьманови Самійловичу, що Петро Дорошенко своїх клейнодів та булави ему ніколи не віддасть!

Ігумен мовчав. У кінці обіда Дорошенко розпаливсь та, обернувшись до запорожців, сказав:

— Панове товариші, не видавайте мене, як Донці Степана Разина видали. Нехай Донці своїх видають, а ви не видавайте.

— Не віддамо, ні за що не віддамо!! — вигукували запорожці.

Бажаючи одначе показатись перед Ромодановським щирим другом московського царя, Дорошенко заслав до боярина лист, що відобрав з Туреччини від Ібрагіма-баши. В сему листі дивували ся, що Дорошенко довго нічого не пише, і в Туреччині не відають, що діється на Україні. „Йде чутка у нас, — писав Турок, — буцїм-то ти, з'єднавшись з паливодою Сїрком, піддавсь дурисьвіту, збожеволїв та відступив від нашого хороброго, могутнійшого царя. Як що ти так справді вчинив, то няти тобі віри вже наперед не можна, і хоробрий, незвигяжний, могутнійший, грізний цар наш зашле на тебе своє військо. Тоді покаш ся, та вже пізно. Як що не хочеш бути з нами, як і перше, пиши до мене у Бабу“.

На провесні Самійлович заслав було до Чигирина потужний козацький відділ під проводом чернигівського полковника Борковського, але мусів був вернути его, одержавши царський наказ не вживати проти Дорошенка дуже острих заходів. Самійлович, відаючи, що Дорошенка підмовляє і Сірко, не корити ся — заборонив возити на запороже з України хліб. Сей спосіб у гетьманів усе був гнуздою, яка спиняла запорожську сваволю, бо братчики, кохаючись тільки у війні, не вели у себе сільського господарства. До того-ж гетьман заборонив приймати по містах запорожців на зимівлю, бо у них був звичай усе вештатись по містах та селах полтавського полку. Гетьманови та князеви Ромодановському хоч-нехоч з Дорошенком прийшлося, по царському наказу, поводити ся, як і перше, себ то засилати даремні запросини, а Дорошенко у кінці червня сказав, як відрізав: „Без військової ради не поїду і не складу гетьманьства! Се погано!“ У липні Самійлович довів у малоросійській приказ, що зсилати ся з Дорошенком далі зневажно; що він кепкує з усіх, що він вже заслав свого джуру до Ібрагім-баші з листом, що заховано у чобіт, що найкраще вирядити за Дніпро військо та силою примусити его скласти своє гетьманьство. По таких доводах гетьмана, які він кілька разів робив, московський уряд наваживсь на останку наказати Ромодановському та Самійловичу, рушити до Дніпра з війском. Ватажки раніш послали передній відділ: Ромодановський — Косогова з 15 тисячами царського війська, а Самійлович — генерального бунчужного Леонтия Полуботка з полками: гадацьким, миргородським, лубенським та з своїм кінним надвірним товариством. Їм наказано перейти Дніпро і підступити під Чигирином. За переднім відділом рушили боярин та гетьман з останнім війском. Серпня 15 вони наблизились до Дніпра вище Крилова, проти місточка Воронівки. Крилівці та Воронівці не допустили їх на пять верстов до Дніпра і послали депутатів, що пристають до царя.

Серпня 17 гетьман виправив у Січ до Сірка гонця, вимагати, щоб запорожське товариство, злучившись з гетьманським війском, йшло примушувати Дорошенка, скинути з себе гетьманьство і вдатись до ласки царя. Сірко відповів: „Не прихплююсь до твого заміру. Хоча у Дорошенка не багато війська, але він стояти ме за свої війскові клейноди. Радимо вашій

милости, кинути свій замір і перебувати собі спокійно на своїм місці. Зашліть бити чолом цареві, щоб не наказував розпочинати усобиці. Збережіть вашу хоробрість проти ворога хреста сьвятого. Як що нас ви не послухаєте — ми не станемо терпіти. Ви наступати мете не на Дорошенка, а на наше здоровля. І ми старати мемось, щоб війскові клейноди з столиці Чигирина нікуди не перенешено, хіба у Січ „на корінь“, де за для війскових клейнодів скарбницю споружено. В-десяте просимо: не розпочинайте богомерзкої усобиці“. Про таку нову зачіпку Сіркову Самійлович оповістив приказ. Сіркови було виготовлено докірливу грамоту, але вона не дійшла до него, бо бажана справа і без того закінчила ся.

Боярин Ромодановський та гетьман Самійлович почали переправляти ся, наказано було до міст, що тримали ся Дорошенка: до Черкас, Жаботина, Суботова та Медведівки. Мешканці сих місточок запобігли прибуття відділів та прислали депутатів, що виявили охоту заприсягнути цареві на вічне підданство. Косагов та Полуботок за кілька верстов до Чигирина зупинили ся і виправили до Дорошенка грамоту від царського імени, а другого ранку присунулись блище до міста. Розпочав ся бій, але не надового. Дорошенко зібрав усіх Чигиринців на раду, прочитав царську грамоту, і усі неодмовно прирадили піддатись на ласку царя. Бій зупинив ся по наказу Дорошенка.

Другого дня Дорошенко виїхав за 3 верстви від Чигирина до річки Янчарки. Їму передувало поївство з корогами та образами; его проводили старшина та чигиринське поспільство. Там при Косагові, Полуботку та лівобережних полковниках, що з ними прибули, Дорошенко проказав перед св. євангелією присягу на вічне підданство цареві та поїхав назад у Чигирин. А потім він післав до Косагова та Полуботка свого брата у первих Кіндрата Тарасенка та свого генерального писаря Вуєховича. Він прохав вирядити їх до боярина Ромодановського оповістити, що за ними у сьлід прибуде Дорошенко, щоб скласти з себе гетьманство. Післанці повезли статті, на які Дорошенко бажав бути прийнятий у підданство: цар дав-би ему надію, що він, Дорошенко, лишаєть ся на неодмінну царську ласку, при цілости своєї особи і свого добра, зо всею старшиною та зо всім поспільством міста Чигирина, з церквами і селами, що належали до сего міста, особливо-ж, що зберегати

муть ся задля всіх — війскові права та вольности, що належать до чести та пробування на старих місцях свого мешкання тепер і на дальше, на прийшлі часи. Косагов та Полуботок зараз вирядили Дорошенкових післанців, а самі з своїм відділом лишали ся під Чигирином, поки вони повернуть ся. Згідно з ласкавими царськими грамотами, боярин та гетьман „іменем царським при всіх тих бажаннях їх зберегти ціло та нерухомо обіцяли та обовязком сумління свого ствердили“. Одержавши таку відповідь, що вволювала волю, Дорошенко з своїми козаками, яких у него лишало ся тоді тільки до 2 тисяч, виїхав з Чигиринна і рушив за Дніпро. З ним разом поїхали Косагов та Полуботок з частиною воєнної сили, що була при них. Останок лишив ся у полі під Чигирином. Правобережний гетьман привіз з собою гетьманські клейноди: бунчук, булаву, корогви, грамоти, а за ним 12 гармат везено. Все доручив він до рук Ромодановському, а Ромодановський все передав Самійловичеві, яко гетьманови обох боків Дніпрових. По его чолобиттю боярин та гетьман устно ему дали надію, що прийнято ті статті, які перше подали его післанці. Тоді Дорошенко оголосив, що він відрекаєть ся гетьманського уряду і запряг на вірність та вічне підданство, а за ним запрягли усі, що проводили его з правого боку. То були мешканці чигиринські, жаботинські, суботівські, медведівські, черкаські, крилівські та воронівські. Після того боярин запросив Дорошенка та Самійловича на обід і сего-ж дня послано було до Москви стольника Івана Івановича Ржевського, а від гетьмана канцеляристу Радича з радісною звісткою від боярина.

Самійлович знав та був певний, що Дорошенкова покора не є доброхітна, що саме перед тим, як прийшов московський відділ до Чигиринна, Дорошенко посилав у Крим до хана і в Каменець до турецького баші прохати заемоги, не одержав її ні відкіль, і тим-то і піддав ся. Але Самійлович вже не згадував сего Дорошенкови, і, як побачимо, наваживсь міцно стояти на тому, щоб справдити обіцянки, що дано царським іменем.

Другого дня після зложення гетьманства Дорошенко поїхав назад у Чигирин. Боярин та гетьман розміркували, що треба за ним слідом послати війскову силу і зайняти нею місце. Боярин назначив стольника Михайла Ромодановського

з царським війском, а Самійлович — чернігівського полковника Борковського з його полком. За ним сам гетьман поїхав у Чигирин.

Дорошенко, яко давний господар, виїхав на зустріч гетьманови за 3 верстви за місто. Царське війско, 1600 чоловіка, помістили у верхньому місті, а козаків 1000 чоловіка — у нижньому місті. Становище останних було краще, бо вони містилися по хатах чигиринських мешканців, а у верхньому місті не було жадної оселі, окрім 4 хат та повіток, де у Дорошенка переховувався запас; до того-ж там була глибочезна криниця, хоча вода з неї погожа. Дорошенко передав Самійловичеві мійські ключі і 16 гармат, що було у верхньому місті. На ознаку свого задоволення Дорошенко наказав палити з гармат. Гетьман та стольник Ромодановський переночували у Чигирині, а другого ранку поїхали назад, наказавши усім Дорошенковим серденятам слідкувати за собою.

Довше лишати ся з війском біля Дніпра ватажки признали і непотрібним, і незручним. На лівому боці треба було за запасом посилати верств за пятьдесят, а на правому була зовсім пустеля. І тільки Чигирин з окільними місточками являв заселені місця, але мешканці-тубольці з'убожіли до останку і не спроможні були постачати війску поживи. Тогож-то боярин та гетьман, справивши своє діло, повернулись. Самійлович прибувши у Батурин, розпустив козаків на спочинок, а потім поїхав до Києва, дякувати Богови та печерським чудотворцям за подію, яку він щасливо вчинив. „Ніщо більш, як Божа ласка та царське щастє поталанило, що така справа стала ся без проливу крови“, — писав він в своєму листі до „малоросійського“ приказу.

Клейноди, які взяли у Дорошенка, приставлено у столицю від Ромодановського ротмістром Братцовим, а від Самійловича охочим полковником Новицьким. Осеї післанці прибули до Москви 12-го жовтня та стали у селі Коломенському. По царському наказу велено було, щоб десять стрільців взяли відтіль клейноди та несли у місто, тримаючи їх нахилом, укупі з тими людьми, які привезли їх з України. Процесія простувала Козьмодем'янською улицею та Болотом, через Бальчик, на Живий міст у Китай-городок, до посольського приказу. Жовтня 17 цар наказав „тайним звичаєм“ прилучити сюди і сан-

джаки, що привезено ще за покійного царя. Ротмістр Братцов з стрільцями та полковник Новицький з козаками повезли клейноди у Кремль. Ротмістр їхав з правого боку, полковник — з лівого. Біля ротмістра несли клейноди, що прислав Ромодановський, а біля полковника — кленоди, що прислав Самійлович. Корогви слід було нести, поклавши держална на ліві руки, розпустивши тафту по землі, булави тримати сторч головами, привилеї нести окремо від піхв. Перед клейнодами стрільці вели перед, а з боків шість чоловіка розганяли натовп багатами.

На показ народови клейноди було встановлено на ганку посольського двору, і саме тоді ротмістр та полковник сиділи у приказі. Через годину вони рушили до дворця. Полковник ніс у руках розгорнуту гетьманську грамоту. Йшли до двірця благовіщенським цвинтарем а клейноди несли середними східцями. Згодом всі пішли у „столову“ палату. У „столовій“ палаті сидів в царськiм убрані цар Хведор Олексієвич. З правої руки від него стояв боярин князь Хведор Олексієвич Куракин, з лівої — Іродіон Матвієвич Стрішнев, а проти царського місця стояв боярин Іван Михайлович Милославський, за ним — стольники та „дворяне“ (шляхта). Думний дяк Іларіон Іванов стояв проти середнього вікна.

Ротмістр та полковники наблизились до царя, а біля входних дверей палати зупинились ті, що принесли клейноди. Думний дяк представив цареві післанців, а післанці вдарили чолом. Новицький промовив коротку промову про клейноди, подав грамоту та звелів клейноди покласти біля підніжя царського трону.

По царському наказу думний дяк прийняв грамоту, зачитав про здоровя боярина та гетьмана, висловив похвалу бояринови та гетьманови, а післанцям сказав, що, з царської ласки, замість „стола“, послано буде їм харч двічі більше. Далі їх відпустили. Бунчук,*) дві булави та корогви лежали на долівці у „столовій палаті“ нижніми кінцями до царського місця

*) Бунчук з кіньського волосу обшито було волосняним плетеним шнурком. Яблоко на нєму мідяне, позолочене; лежав він в звитку, якого одна половина шкуряна а друга — сукняна, малинового цвѣту.

а верхніми — до вхідних дверей палати. Коли післанці вийшли, боярин князь Микита Одоевський, а за ним усі члени царської думи уклоняли ся та поздоровляли его з Дорошенковим підданьством. Цар звелів стрільцям віднести клейноди до посольського приказу та виставити, як і перше на бильцях ганку на показ народови. Таким робом сі речі пролежали з годину, далі думний дяк наказав віднести сі речі у „оружейну палату“, а привилеї зберегати у „малоросійському приказі“.

Так закінчило ся Дорошенкове гетьманованне і з ним разом політичне життє сеї знаменитої людини. Певна річ, що він щиро і завсїгди був вірним ідеї незалежності та самостійності України, але разом з тим уперто та ревно бажав, щоб сей ідеал для неї добув він, а не хто інший. Хоча в багато его вчинках і знати було облуду, але її викликали околишні обставини, що на него налягали. Він щиро правив те, що було намічено Богданом Хмельницьким, недоладу справлялось Виговським і, на останку, попсовано другими через їх нездатність. Дорошенко бачив, що з Поляками неможливо погодити ся. І він щиро бажав піддатись Москві, як піддався їй і Богдан Хмельницький. Але Москва не хотїла приймати Дорошенка, найперше длятого, що умовила ся з Польщею — вороже задля Українців; вдруге — того, що Дорошенко згожував ся піддати у підданьство Україну з умовами такої широкої краювої волї, яка суперечила інтересам московської державної політики. Тільки неможливість погодити ся з Московією кинула его у підданьство Туреччини. З погляду тодішних низькооких державних поглядів, ему у рожевім сьвітлі привиджувала ся залежність від Туреччини. Він ням віри обіцянкам і пільгам, що засновано на папіряних привилеях, так саме, як ням їм віри і Богдан Хмельницький. Дорошенко навіть, мовити можна, чинив прямодушніш за Богдана Хмельницького. Він піддався Туреччині тоді тільки, як вже спробував певну неможливість погодити ся з Московщиною.

Дорошенко був винен більше перед українським народом, ніж перед Московщиною. Бажаючи досягти самостійности, чого-б вона не коштувала, Дорошенко не зупинив ся перед жадними заходами. Він був у Каменці, як бусурмени кепкували з християнської святині, видав у турецьку й татарську

неволю юрби хрещеного народу... Все отсе з надією, досягти самостійности та скріпити її за Україною — і був люто покараний. Замість подяки народу — роздратував проти себе нарід. Українці не пішли за ним, кинули его, і він мусив був, збувшись всякого спочуття підлеглих, піддатись на ласку того царя, якому перше не захтів піддатись безумовно.

VII.

Нераз вже на Україні зручні шукателі талану задумували засилати до Москви доноси на свою старшину, щоб запобігти ласки у московського уряду. Доносчики спостерегли, що Українці нічим не можуть так підлабузнитись до Москви, як тим, що самі запобігати муть її повсякчасне потайне бажання — скріпити яко мога щільне звязок України з останньою московською державою та ослабити окрему самостійність України, що з'єднала ся з нею. Таким шляхом заробив еобі протопопа Филимонович, що зробив ся адміністратором митрополичої катедри з титулом владки Методія. Тим-же шляхом ішов Бруховецький — і з колишнього челядника Хмельницького зробив ся гетьманом. Обидва не стримались на своїй високости і, не поладнавши з Москвою, зрадили її. Але їх приклади ще не повинні були спинити інших, а могли тільки додати їм користної науки. Справа з Многогрішним була ще сьвіжою, а вона перевела ся дуже щасливо задля доносчиків. Сам Рославець поміцав ся над Демяном за те, що той, скинувши Рославця з полковничого уряду, постановив замість него свого брата Савку. Річ зовсім натуральна зродити ся думці, через потайний донос скинути Самійловича з гетьманського уряду так саме, як сей самий Самійлович скинув Демка Многогрішного. Ся думка з'явила ся у стародубського полковника Петра Рославця та протопопа Семена Адамовича — людини вже звісної нам своїм лукавством.

Рославець, що заправляв самим найбільшим з українських полків, був багатирем і поміж полковниками був першим. Самійлович поведивсь з ним привязно, але завсїгда обережно. І ось сей-то Рославець став шукати стежки, накапостити гетьманови.

У Рославця виникла думка, відрізнити полк стародубський від гетьманського уряду та приєднати его до слободських

полків. Ёму здавало ся, що се буде до смаку московському урядови, бо він перше приймав українських поселенців, наділяв їх землею, приваблював обіцянками, берегти українські права та звичаї, але не повертав переселенців під уряд гетьманів. Ся думка виникла у Рославця в розмові з сумським полковником Герасимом Кондратовим, який з своїм полком, що оселено справжніми Українцями, не підлягав гетьманови. Року 1676 у липні Рославець почав розповсюжувати сю думку поміж своїми полчанами. Дехто пристав до сеї думки, сподіваючись на царську ласку. Але полкова старшина та значні стародубські козаки збагнули, що доки гетьман Самійлович має у Москві віру та ласку, ледві чи вчинять там те, чого бажав оден з підлеглих полковників та ледві чи ймуть віри винам, які сей полковник неминуче мусити ме звести на гетьмана, щоб справдити своє бажання, вийти з під его залежности. Вони сповістили гетьмана про заходи свого полковника і прохали дозволу обрати їм, замість Рославця, іншого полковника. Самійлович дав дозвіл. Тоді Рославець побачив, що після сего ёму випадає або покинути задуману справу зовсім та повинитись перед гетьманом, або наважитись на рішучу боротьбу з гетьманом та самому їхати до Москви. Рославець наваживсь на останнє*).

З Рославцем до Москви поїхали полковий осавула, полковий писар, на призвище Підгурський, чотири сотники, трое міських отаманів, вісімнадцять сотенних чинів, сорок та вісім простих козаків, сурмачі, довбиші та тридцять та два челяд-

*) У своєму листі до привазу Самійлович каже: „Ставши ся цале мнѣ и всему Войску Запорожскому городовому противникомъ, людей значныхъ полку своего до того приводить, жебы regimentу моему не повиновали ся. Людская однакъ справа то розгорпность і ку своему добру посполитому вычливость, же его превратныя рады не служаючи, до мене одоввали ся зъ своимъ неосудимымъ послушенствомъ черезъ значныхъ своихъ присланныхъ особъ и давши о его нестанку вѣдати, просили мене о позволенне на обране иншого собѣ полковника. Зачимъ я хотячи, жебы они непорушно при першомъ могли зоставати морядау, позволимемъ имъ ведлугъ давного звичаю войскового зъ межъ себе обрати, кого адюблять, полковникомъ. Очъ за тымъ, видячи, же въ надѣѣ своей омылился, дався зъ тимъ на потомъ чути, же мѣлудати ся, забравши все знаки войсковые до вашего царского пресвѣтлаго величества къ Москвѣ“.

ників. Самійлович висловлював, що чиновні люди, що з ним поїхали, були не ті, що займали посади тоді, як він доводив полчанам про свій захід, а нові, яких Рославець настановив саме тоді, як сам поїхав до столиці. Коний під ним було 177*).

Витали у Москві Рославця, як слід: йому дали мешкання у посольському дворі. Серпня 11-го він подав донос на гетьмана такий: „Гетьман, супротивно постановам виборчої ради, набирає ватаги і, призвавши зза Дніпра 500 козаків, наказав постановити їх на становище у стародубському полку; — гетьман без поради з старшиною обкладає нарід новими податками**), навіть беруть з козачих млинів та з козачих винниць, чого не слід по військовому праву; окрім того на гетьманський двір беруть всякі запаси***); без поради з старшиною гетьманови заборонено скидати чиновних людей, а він мене з полковництва скинув та дав полковництво отаманови Тимошеви“.

Ростиславець бив чолом також на архієпископа Лазаря Барановича: за те, що у Стародубі вбито попа Якова Халчинського, архієпископ заборонив стародубському протопопові і всім попам правити службу і треби, і з того багато померло без сповіді і поховано багатьох без попа, немовлятка лишають ся без хрестин, неньки — без молитви. Щоб ухилити ся від таких утисків, Рославець бажав, щоб стародубський полк з містами Стародубом, Почепом, Погаром та Мглином відлучено від гетьманського реґіменту і переведено під заряд боярина Ромодановського в рівні з слободськими полками. Що до церковних відносин, то підлягали-б вони просто до московського патріярха. Разом з тим доводили, що полк стародубський з давних давен був дідицтвом московським, далі вго

*) Самійлович, виправляючи Рославця до столиці, написав до него: „їдзь здоров, а ми будемо дождати, який наказ буде на ваше чолобиттє, чого ви там бажаете добити ся. Ми-ж пак порадоку генеральної старшини кого небудь самі пошлемо“.

**) Беруть від хліба, соли, винних казанів по карбованцю, а від пивних пів-сорока алтин, від млинових коліс по 3 карбованці, і з кабанів та з проїзних торгових людей, які через те не хтять до Стародуба їздити.

***) Яловицями, баранами, кабанами, олією, сиром, коровячим маслом, гусками, курками та грішми, а козакам, що розстацено на становища, люди дають всяку одіж.

поступлено Польщі і повернено вкупі з Україною, а тому его з нею і влучено. Самійловича по багатьох полках не люблять і не хочуть мати его за гетьмана, — додав у своїй чолобитній Рославець.

Рославець відразу полишив ся. У „малоросійському“ приказі ему зауважили: чого він, бачучи надужиття, перше не обернувся до ради старшини, а без відома гетьманського приїхав до Москви?

„Я, — сказав Рославець, — до них на раду не поїхав, бо у них рада без душоубства не буває. Що-ж пак, я не до Ляхів і не до Турків поїхав, а до свого царя по закону. Я вірний царський хлоп, служив покійному цареві 20 років і тепер бажаю служити великому цареві Хведору Олексівичеві. Мене зо всім моїм полком ненавидять з заздрости, тому що я у містах мого полку з товариством будував млини. І за те ще мене ненавидять, що я наказав по містах мого полку стерегти ся ченців, та всяких шпигунів литовських та українських, що баламутять людей. Я служу цареві вірно і по правді, а інші старшини та полковники по своїх маєтностях позаписували собі в крепаки стародавніх козаків“. На всі отсі доводи Рославцеви дано було таку відповідь:

„Великий цар наказав і бояре прирадили: дати тобі, Рославцеви, нагану за те, що наперекір військовому праву і слухняности ти приїхав до столиці. Хоча-б як тобі трудно було, а все-ж ти мусив був раніш з старшиною перебалакати і пораду свою гетьманові подати. Ти вчинив таке, чого ніколи не бувало. І тобі, Петрови, слід було других від сваволі спиняти, а не давати їм з себе приводу, не слухати гетьмана. За таку неслухняність слід-би тебе вирядити зараз-же до гетьмана, але для того, що прибуло посольство від гетьмана, наказано тебе у Москві затримати а до гетьмана вирядити значну особу на розмови“.

Гетьманським післанцем прибув київський полковник Солюнина з товариством. У приказі він висловивсь про все, що клепає на гетьмана Рославець. Що до питання про ватаги відказано було, що „гетьман приймає зза Дніпра Мовчана з серденятами і інших козаків від Дорошенка по царському наказу. Неправда, буцім гетьман у стародубському полку дозволяє грабувати людей. У гетьмана щодня великі видатки:

і царських послів витає, і на всяких військових людей виста-чає, а тут ще, ратуючись від ворогів хреста сьвятого з пра-вого Дніпрового боку, з Побожя, з Подністрівя, з Волині по сей бік не тільки прості люди, але й шляхта і духовенство на життє приходять. Веї харчів просять і усякої заемоги, а у гетьмана зиску небагато, гетьман-же нікому не відмовляє. Ранійш оранди були, тепер нема. Грабовання ніде нікому не було, тільки осеню з мельників збираєть ся поколесчина, з сви-нарів — покабанщина, з винників показанщина, а від поспо-литих хлїборобів — одмір хлїбний. І сего всего так не багато збираєть ся, що на рік не стане, дотого показанщина збираєть ся тільки у стародубському та чернигівському повітах; а в інших полках горїлки зовсім не гонять. З козаків же ніде нічого не збираєть ся. Брехня і те, буцим то Самійловича ко-заки не хтять мати за гетьмана“. Так доводив Солонина в обо-рону гетьмана. Разом з тим Солонина подав від гетьмана донос на ніженського протопопа Семена Адамовича і доводив те, що сьвідчив військовий товариш Бистроновський. Той, прибувши до гетьмана, при старшині доводив, що протопопа потай бала-кав про то, що він доложить рук, щоб скинути гетьмана з уряду і що багато значних осіб з ним в згодї. Гетьман через Солонину прохав, відібрати у Рославця полковничі клейноти (пернач, коровгу, литаври, дві гармати, три мідні труби та суремки) і шестеро коний, щоб все отсе доручити новому стародубському полковникови Тимохвівви Олексїввичу. Потім наказано було усіх, що приїхали з Рославцем, відпустити, а Рославця посадити під варту до царського наказу.

Серпня 15 відведено Рославця на грецьке подвіря. З ним наказано невідступно сидїти стрілецькій старшинї, сотникови, та пятидесятникови з двома вартовими — стрільцями. Біля дверей палати і біля воріт постановлено було на вартї 27 стрільців: їм наказано було нікого не пускати до полковника, що арештовано.

Серпня 20 були на вартї коло Рославця стрілецький сот-ник, пятидесятник та прості стрільці, — усіх 36 чоловіка. Сего дня, як мінjali дневних вартових на нічних, до дневного голо-ви прибїг з варти стрілець з вісткою: колодник Петрушка утік; за ним ходив пятидесятник Микита і випустив его із рук. Дїло стало ся так. Стрілецький сотник Василь Шилов, що був

при Рославцеві, наказав „зібрати стол“, щоб вечеряти вкупі з своїм колодником. Рославець попрохав дозволу вийти, сотник наказав йти за ним п'ятидесятникові. Ледві переступили вони за поріг, як почув ся крик п'ятидесятників: колодник втік! Метнулись за ним, але не наздігнали. Втеки колодника зробили те, що арештовано тих, що повинні були его вартувати.

Шилов післав стрільця Митрошку до своєї матери звістити, що его заарештовано. Брат Шилова Тиміш пішов за стрільцем Митрошкою відвідати брата, і коли вони проходили поуз мясні крамниці, що за Смоленською брамою, — раптом Митрошко пізнав Рославця, що простував з Білого-города у Земляний-город. Він дігнав его, схопив, привів до Смоленської брами і здав вартовим стрільцям. Рославця приведено у „Малоросійський приказ“. Там він признав ся: „Як вийшов я на двір, зійшов на церкву, а з неї спустивсь на улицю і подавсь. Хотів я дібратись до карачевця Грицька Юрасова, але дворища его не знайшов і хотів йти у „Новодівичий Монастир“, щоб там перебути, поки не поїде з Москви гетьманський післанець Солонина, який домагав ся, щоб ему віддали мене, відпровадити до гетьмана. Як би тільки Солонина поїхав, я знову прийшов би до приказу. Не відшукавши Юрасового дворища, я біля церкви, не знаю якої, підночував, а вранці подавсь за Смоленську браму; там зустрів мене стрілець і привів сюди. З Москви я тїкати не гадав, порадників до втеки у мене не було і хабаря нікому не давав. Взяв я з собою на харч пять карбованців і ті цілі“.

Після сего виявилось, що Грицько Юрасів умер, а син его Опанас сказав, що Рославця не знав.

Наказано тримати Рославця під вартою. Незабаром скоїла ся пригода, яка не мала стати на користь Рославцеві. Жінка его Ганна, з роду Васютинських, що мешкала у Брянську, післала стародубського міщанина Яська Ничипоренка (він приїхав до неї від Рославцевого приятеля Івана Кисилевського, попа з села Гордова, що від Стародуба за 20 верств) з підробленою чолобитною. Її склали, буцім то, полчане стародубського полку, що встоювали перед царем за свого любого полковника. Навсправжки-же її склав сам Кисилевський без усякої участі тих, від імени котрих її посилено. Рославцева жінка додала і від себе лист до чоловіка і поручила міщани-

нови, що їхав з чолобитною. Міщанин „крavecь“ Ясько Ничипоренко, приїхавши до Москви, подавсь просто на посольське дворище, щоб спитати про полковника Рославця. Їго схоплено і приведено до Солонини, а Солонина, відібравши у него всі папери, подав їх, яко доказ обманьства Рославцевого, приятелі якого складають на користь ему підроблені чолобитні, від усього посільства стародубського полку.

Рославця тримали в кайданах, а перебалакати про діло його, вирядили до Самійловича стольника Семена Алмазова. Серпня 19-го Алмазов подав Самійловичеві ласкаву царську грамоту: Самійлович мусів був пояснити Алмазову обставини та причини Рославцевого заміру. Алмазов спитав Самійловича: „За твоїм гетьманським відомом владика Лазар Баранович поклав на него клятьбу, як то він скаржить ся?“ — „Без мого відома, — відповів гетьман, — але мені було звісно, що Рославець наказав перед церквою киями бити попа і до того саме тоді, коли шп правив службу. Я писав Рославцеві, щоб він прохав у владики вибачення, — владика-ж листовне прохав, щоб він поклав милость на Рославця і зняв проклін. Рославець мою приязнь мав за ніщо, тай лихословив мене. Дивно мені, що Рославець лихо мені вчинити замислив, коли з ним я був завсїгди у злагоді і обіцяв не скидати його з полковницького уряду,

Алмазов сказав: „Рославець вчинив так через свою дурноту. Як що можна буде, тиб, гетьмане, вибачив ему, а він тобі вчинить послух. Тільки я отсе від себе кажу і раджу, а цар в наказі закавав мені так тобі казати“.

А справді у Алмазова в наказі велено було так казати, але немов від себе. Гетьман на се відповів: Хочаб Рославець вчинив мені й більшу прикрість, я-б ему вибачив, а такого діла не можна відпустити, бо Рославець кавав, що у него в тому ділі багато порадників і буцїм то мене на сему боці Дніпра не люблять і за гетьмана мати не хотять. Нехай старшина се діло розбере по наших військових правах і спитав его, які у него були порадники, та хто не любить мене і за гетьмана мати не хоче? Не тільки у нас є шахраї та свавольники, багато їх і по інших країнах, єсть їх і по ваших московських містах; тільки у вас всі під острахом пробувають, а у нас по українських містах воля. Якби не було до мене

царської ласки, то у нас би що року було по десять гетьманів“. Прощаючись з Алмазовим, Самійлович доручив грамоту у Приказ, де прохав прислати Рославця на військовий суд всіх старшин. Разом з нею дав Алмазову до Рославця лист такого змісту: „Рославець! Що отсе тобі припало? Без усякої від мене причини (ні я, ні усі Українці не сподівали ся такого) учинив ся ти нам супротивником і подав ся туди, куди не повинен був їхати, і наваживсь без сорому та страху Божого ганьбити нас перед престолом царським у тому, чого нам і не годило ся! Гадаю, що не сам з себе ти задумав таке погане діло. Хтось то подав тобі у сему раду. Хто спонукав тебе піти на таке, ти полайсь по съвятій правді перед царським синклітом і тобі самому полегчав. Перше бажаний для тебе Іван Самійлович, гетьман війська запорожського“.

Рославець, одержавши сей лист, подав у Приказ чолобитну, де він каювсь та признававсь, що прогнівив гетьмана та владика Лазаря, але впевняв, що вчинив так без лихої думки, та без хитрощів, єдине через страх не поїхав до них, а втік до Москви. Він благав царя, написати до гетьмана та до владика, щоб відпустити ему усі провини. На сю чолобитну післано було просто до гетьмана царську грамоту, де казано вже від імени царя те, що перше Алмазов радив ніби від себе: щоб гетьман вибачив провину Рославцеві, зглянувшись на его слізне каяття. Але сю грамоту післано вже разом, як відряжали самого Рославця. Ёго велено було везти до гетьмана в кайданах під пильною вартою з московських стрільців. Гетьман, вибачивши ему, мусів був написати до владика, щоб і той вчинив так само милостиво з винним. Вересня 10 вивезли з Москви закованого Рославця. Заразом поїхав і Алмазов, щоб доручити гетьманови злочинця. Алмазов не застав гетьмана в Батурині, але від гетьманського наказного почув радісну вістку, що Дорошенко на останку добив чолом цареві та здав Чигирин. Алмазов поїхав до Переяслава, прибув туди 2-ого жовтня застав там гетьмана і подав царську грамоту про помилування Рославця. Гетьман прочитавши сказав: „Без наказу царя я Петра Рославця не тільки не покараю на смерть, але й жадної кари не вчиню над ним. Тільки тепер нове склало ся у нас. Була у Рославця потайна порада з протопопом Адамовичем. Ніженський протопопа листував ся з Дорошенком,

рачнись, якби мене стратити, а гетьманом щоб був на обидвох боках Петро Дорошенко. Тепер, як Дорошенко з себе гетьманство скинув, єго генеральний писар Вовхович мені все відкрив і в листі писав: Посилав Адамович боровицького козака Дубровського і переказав через него, що на лівому боці бажують мати за гетьмана Дорошенка, а мене не хтять і значні особи з ним, протопопом, у спілці — полковники: стародубський Рославець, переяславський Дмитрашко-Райча, прилуцький Горленко і колишній генеральний писар Карпо Мокриєвич. Обіцяли вони з Самійловичем вчинити так, як Дорошенко накаже: або вбити, або вчинити єму те, що Многогрішному. На сему присягав ся з хрестом протопопа та віддав сей хрест козакови, щоб доручив Дорошенкови. Дорошенко, добив чолом цареві, сам мені все отсе розказав і хрест отсей передав“.

Другого дня, жовтня 3, Алмазову передано було листовно те, що показує Вовхович і Алмазов казав Рославець, „признайсь, кажи правду! гетьман провину твою тобі вибачить“.

— Нічого я не знаю, — казав Рославець — з протопопом ради не мав, з Дорошенком зносин теж не мав“.

Привели Рославця вартові стрільці перед гетьмана. І Алмазов прийшов до гетьмана. З гетьманом була вся генеральна старшина, кланялись Алмазову, дякували цареві за ласку, що прислав Рославця; а гетьман, звернувшись до Рославця, сказав:

„Не так ти, Петре, вчинив, як обіцяв на першій та другій раді цареві служити, а мені всякого добра бажати і жадних порад не слухати. Я сподівавсь, що такого другого приятеля, як ти, у мене не було, а ти за мою добрість хтів мене стратити; але бачиш: Бог мадовоздавець не поміг тобі“.

— Я — казав Рославець — у згоді з ніжинським протопопом не був і жадних діл не знаю. І тим тільки перед тобою винен, що поїхав до Москви без твого дозволу і відому, а зробив я се того, що лякав ся чорної ради, щоб на тій мене не вбили“.

Рославець повалився в ноги, лежав долі, ридав та благав помилувати. Самійлович доручив генеральному бунчужному Полуботкови, тримати Рославця під вартою, розшукати протопопу і приставити на суд. Суд над ним було назначено на 6 січня 1677 року. Рославця вирядили до Батурина, а в кінці

жовтня приставили туди-ж протопопа Адамовича, що взято в Оболоні.

Суд чинивсь після Водохреща року 1677 у Батурині. Засідали генеральний обозний Забіля, генеральні судді Домонтович та Животовський з полковниками, полкові судді та війти з міст Києва, Ніжина та Чернигова. Гетьман, яко позивач, замість себе послав генерального бунчужного Полуботка та генерального писаря Прокоповича. Про Рославця не багато міркували: его провина була явна, его засуджено на смерть. Але з Адамовичем прийшлося потягатись, бо він ні на чому не признався. Его вловили, покликаючись на свідoctва інших. Важливіше-ж свідoctво було Дорошенкового писаря Вовховича та уваги самого Дорошенка. До суду було приставлено, яко річеві докази: хрест, який протопопа посилав до Дорошенка, відпис Дорошенків з згодою, срібна зубочистка, яку потім протопопа післяв до Дмитрашка-Райча з писулькою, що він від своїх „наступників“ утїкає до Москви і доручає Дмитрашкови-Райчі, замість себе, вести далі зносини з Дорошенком. Окрім сих доказів, що приставив брат Дорошенків Андрій, на Адамовича показував військовий товариш Грембецький, що протопопа поручав ему, переказати своєму своякови, Карпови Мокривичу, про замір скинути з гетьманства Самійловича, та наставити Дорошенка. Про теж показав на Адамовича полковий ніженський писар Михайловський. Після сего духовні особи, що були на суді*), присудили протопопа Адамовича розстригти і передати до світського суду.

Січня 12, коли повинна була статись кара на горло Рославця, Самійлович оголосив царську грамоту, що злочинцєви даровано життє. Суд змінив свій присуд, та поклав Петра Рославця передати під пильний догляд на довічну зневагу, щоб его ніколи не було назначено ні на щонайменчий чин, щоб его було розлучено з жінкою та крєвними і до віку-6 не брати ему участи в жадному з'їзді межи чесними особами на Україні. Визволивши протопопу від страти, духовні особи та

*) Духовник Лазаря Барановича, Теодозій Гугуревич, Чернігівського євєцького монастиря архимандрита Йоянний Голятовський, Київського Кирилівського монастиря ігумен Даяк і протопопа Чернігівський, Менський, Лохвицький та Лубенський.

генеральна старшина покладали постригти его в ченці. „Я давно сего і хтів, — сказав протопопа — та тільки до сего часу усе відкладав і, мабуть, Бог мене за те і покарав“.

Дмитрашкови-Райчу та Лазареви Горленку, про участь яких не було доведено, звеліли заприсягти, що вони невинні; а Карпа Мокривича, хоча теж притягнуто до присяги, але за те, що він підкопувавсь під гетьмана, — засуджено на вигнання з України; назначано ему речинець чотири тижневий, щоб виїхати з Чернигова, де він мешкав. А про те его без конфісковання добра і вигнано. Протопопа Адамович випрохав собі речинець до мясниць, щоб вчинити розправу з жінкою та впорядкувати свої справи. Як минув речинець, гетьман виріядив Подуботка, приставити Адамовича до владики на постриг. З Лазарем Барановичом протопопа перш ворогував за те, що владика вблагав гетьмана, забрати від протопопи маєтності — село Воловицю та хутір Степанівку, та прилучити до архієпископських маєтків, доводячи, що вони перш належали до маєтків катедри владики. В Чернигові у владичному монастирі (влицькім) зібрали ся духовні особи, покладали чернечу одежу і покликали засудженого. Адамович сказав, що не хоче постригатись у ченці, бо жонатий. Тоді ему оповістили, що его скинуто з духовного стану і віддають на військовий суд. Адамовича опитувано і він знов не признавав ся. Подуботок посадив его у тісне узилище, де протопопови було занадто тісно і він сказав, що хоче прилюдно виявити всі тайні свої злочинства.

Тоді в Чернигові, у господу генерального бунчужного запрошено мійські духовні особи, чернигівську полкову старшину і від городян війта, бурмістра, управителя та значних міщанських осіб.

Адамович признавсь, що він зносив ся з Дорошенком, засилав до него хрестика, а Дмитрашку-Райчі — зубочистку; показував на Дмитрашку, що він похвалявсь встрілити гетьмана; — на Лазаря Горленка, на полкового писаря ніженського Михайленка на Бистроновського, що вони були ему помічниками у замислі проти гетьмана, а на Карпа Мокривича показав, що він ему двічі казав, що піде підбурювати запорожців проти гетьмана. Протопопа оговорював у тому-ж і Рославець, додаючи, що коли Рославця взято, Рославчиха прохала Адамовича, щоб на її чоловіка не показував.

Рославця і Адамовича одержували у тюрмі. З царської волі Самійлович повинен був визволити ся від страти, але се, мабуть, було йому не по серцю; принаймні балакали на Українї, нарікаючи на гетьмана, що він з своїми ворогами люто поводить ся, та й сам Самійлович признавався у своєму листі, що вони „у вязні ледве живі“. Відповідно військовому праву треба було у таких засуджених конфіскувати добро — і тепер допитувались, де воно. Рославець признав ся до 13,720 золотих та 20 фунтів срібла у ріжному скарбі, що було у його брата Івана, який мешкав в Почепі і окрім того, показав, що багато гроший, речий срібних, мідяних та оловяних і всякого домашнього статку віддав він зберегти своїм знайомим в Трубчевську та Брянську. Гетьман за порадою військової старшини заслав відшукувати се добро та писав про се-ж до воевод брянського та трубчевського. Післанці у Почепі не застали Рославцевого брата Івана бо втік до Смоленська, але застали другого брата Андрія, від котрого взяли оті гроші та коштовні речі. З них Самійлович пороздаровував охочому полку Мовчана, над якими був вже тоді за полковника Ілля Новицький, по 20 золотих на простого козака, що складало 10,000 золотих, а 1000 золотих на полкову старшину. Одначе після того ще довго Самійлович дошукував останнього добра своїх ворогів.

Після царського наказу, Рославця та Адамовича було виряжено до Москви і таки зараз заслано на Сибір. Через декілька років Адамович з Сібіру заслав до царя чолобитну, де впевняв, що він не винен, та заявляв, що мов наговорив на себе, лякаючись мук. Невідомо, що стало ся з його чолобитної. Дмитрашка-Райча та Лазаря Горленка скинено з полковництва: прилуцьким полковником поставлено Мовчана а після него Чернявського, переяславським Войца Сербина. Дмитрашко подався за Дніпро передався Полякам, але жінка його, удова замордованого Золотаренка, не пішла за ним, і він сам не забаром повернувся і Самійлович його помилував, лишивши його значним військовим товаришем. Горленко через скілька часу знову одержав прилуцьке полковництво і став вільним прихильником Самійловичови, тоді як Дмитрашко-Райча затаїв до гетьмана злобу і потім, як побачимо, мав нагоду знову стати вже за отвертого та вже не безсилою ворога йому. Горленко зівстав ся вірним гетьманови до останку.

VIII.

Самійлович наказав Дорошенкови перейти на життє на лівий берег. Він лишив за ним право володіти добром, що пробував у Чигирині, де лишили ся єго крєвні. Дорошенко не змагав ся і не нарікав, переїхав на лівий бік з жінкою та з братом Андрієм 1 листопаду 1676 р. і найперше прибув до Батурина. Самійлович зустрів єго дуже щиро і на radoщах три дні бенкетував. Колишні вороги, здавало ся, стали дру-гами. Дорошенко прохав, щоб єму дозволено було жити, яко мога, ближе до гетьмана і Самійлович призначив жити єму у Сосниці. Там Дорошенкови готували дворище, куди привезли з Чигирина 30 парокінних возів з єго добром, а при дворищі призначено було 15 душ чоловіка. Гетьман дав Дорошенковій матери на прожиток дохід з чигиринських млинів. Окрім матери на давних місцях мешкання лишали ся тесть Дорошєнків Яценко та брат в других Кіндрат Тарасєнко з деякими з колишних старшин. Але Вєхович, колишній Дорошєнків писар, оселив ся у мастку своєї жінки, у селі Жукинї — київського полку. Гетьман своїм універсалом затвердив сей хутір за ним і єго жінкою.

Та недовго прийшлось Дорошенкови спокійно прожити на новосіллі. З початку грудня того-ж року приїхав до Самійловича стольник князь Іван Федорович Волконський, з піддячим Часовниковим. Вони привезли гетьманови наказ, прислати Дорошенка у Москву до царської величності.

Самійлович сказав: „царським наказом обіцяно Дорошенкови життя на Україні і ми з боярином Ромодановським назначили єму жити у Сосниці. За ним нічого лихого не помічано“.

Волконський відмовив: „бояринови було наказано призначити Дорошенкови селитьбу до царського наказу, а ось тепер і наказ царський прийшов до тебе, щоб Дорошенкови бути у Москві“.

Гетьман сказав: „Дорошенко тільки недавно переїхав на сей бік і двір єму почали ставити у Сосниці, та ще й все єго добро не перевезено з Чигирина. Дорошенко піддаєсь, поклавшись на нашу обіцянку, що єму дозволять жити, де забажає і колишні провини єго не пригадувати муть ся“.

Волконський відповів: „Цар слова свого не ламає, провини Дорошенкові не згадувати муть ся, і цар наказує справити его до Москви задля того тільки, щоб він побачив пресвітлі царські очи і ствердив свою присягу на вірність і вічне підданство“.

„Як що за Божої та царської ласки і по волі всего військо запорожського на мене покладено, щоб я доглядав цілість та спокій країни, — сказав гетьман — то я повинен довести царській величності, що похопливий та несподіваний виїзд Дорошенків зрушить в народі спокій, якого давно добивали ся. Ми в генеральною старшиною та з полковниками на своє сумління взяли Дорошенка з царського наказу і руками своїми ми підписались, щоб ему тут жити в тихому та безпечному пробуванню зо всім добром“.

„Після нашої обіцянки, як що тепер вирядимо Дорошенка до Москви, то по всій Україні поміж козаками та поспільством піде, що ми не додержали нашого слова. А запорожцям з їх кошовим Стрком се найбільш припадає, бо вони і перше затримували Дорошенка від переїзду на лівий бік, страхаючи Сибіром. За Дніпром лишаєть ся ще Дорошенкова старшина; вона вже зазначила собі осади на лівому боці, були у мене, я їм дозволив переселятись і дав їм подорожні листи; як що тепер вони довідають ся, що Дорошенка повезено до Москви, то не підуть на сей бік. У Дорошенка суть друзі на обидвох боках Дніпрових: як би вони колотнечі не счинили“.

Князь Волконський не міг нічого на се гетьманови сказати, але промовив; „Гетьмане! вчини по волі царя, виряди Дорошенка зо мною без жадного вагання. Здай ся на волю всемогутного Бога та на царську ласку. Ні старшині, що по правому боці лишила ся, ні своякам, ні друзям Дорошенковим нема чого сумнівати ся. А ти, гетьмане, про Дорошенкове засланне оповісти, як звичайно, щоб вони того не лякали ся. Дорошенка, мовляв не на Сибір засилають, а цар своєю давною грамотою наказав справити его задля того, щоб розпитати у его про міста на правому боці, як краще їх зміцнити, щоб, як, Боже борони, прийде турецький султан та кримський хан, Дорошенко порадив, з якого боку царському війску піти проти ворога“.

Самійлович відповів: „Хоча я так оповішу про Дорошенка, тільки ніхто мені не пійме віри, а всі думати муть, що его заслано на Сібір. А щоб его розпитувати про турецького султана, также-ж его брат Грицько у Москві, той стілько-ж відав, скілько і сам Петро Дорошенко“.

Волконський сказав: „Сего брата взято в полон і привезено до Москви давно. Про останні турецькі та татарські заміри він не знає“.

Самійлович доводив: „Всі листи, які були з Дорошенком від турецького султана та візіря кримського хана, він вже мені доручив і про турецькі заміри все передо мною об'явив. Я про се вже писав цареві і наперед буду розпитувати Дорошенка і писати му до царя про все, що від него довідаюсь. Засилати-ж Дорошенка до Москви ніяк не можна, щоб не збаламутити Українців не тільки правого, але й нашого лівого боку“.

Князь Волконський казав далі: „Гетьмане, воли волю царя, зашли Дорошенка без жадного вагання. Цар бере его у Москву, жалючи тебе-ж. Адже Дорошенко твій давний ворог. Він усякі способи вишукував на твою згубу, на чвари, на знищенє всего українського народу. Тобі самому сі справи краще відомі. Небезпечно, щоб він був на сему боці Дніпра; щоб не залишив він, як і раніш зражував, чого недоброго проти тебе і не підбурив би на лихо яких гультаїв“.

„Хоч він, сказав гетьман, і був мені давний ворог, але-ж ми самі кликали его у підданство і я, гетьман, і уся старшина обіцяли та заприсягли берегти его та давних провин его не згадувати. А він від себе дав присягу, щоб вірно служити і бути у вічнім підданстві цареві. Бояти ся его не маю чого. У перше, коли він ще не був у підданстві цареві, я все знав, що чинило ся у Дорошенка, а тепер тим більш все мені буде відомо“.

Князь Волконський закинув: „Дорошенко і раніш присягав ся цареві перед Кошовим Сірком і прислав з своїм тестем до Москви турецькі санджаки, а після того знову листував ся з турецьким султаном та кримським ханом. Звідсіль знати, що він людина непевна і его треба берегти ся на далі. Того-ж то, гетьмане, вчини по волі царя, зашли Дорошенка зі мною без вагання“.

„Чолом бю царській ласці, — сказав гетьман, що, жалюючи мене, велить мені стерегти ся Дорошенка. Я вже наказав, щоб мешканці Сосниці стежили за ним і, як що він що небудь задумає, мені про те зараз дадуть звістку. Тільки ось що я ще додаю: Дорошенко того приїхав до мене і до боярина в табор, заприсягнути, що звіривсь на наші запевненя; інакше-б він до нас і не приїхав. Після того прийшло до него 2,000 Татар і, як би се трапило ся ранійш єго присяги, то не так легко було-б нам єго доставати у Чигирині. Тепер же він не може нічого лихого нам вчинити: до Чигирина послано військо, а сам Дорошенко на сему боці. Ледве що почую, зараз вчиню над ним наказ.

— Господь Бог — казав Волконський, сотворив людину словесну та розумну: треба обережним бути в таких справах, від яких вже було лихо. Тобі, гетьмане, гаразд відомо, що Дорошенко прийняв підданство і своє гетьманство тобі доручив не від щирого свого бажання, а через саму велику неволю. Лист, який писали до него запорожці ранійш вашого приходу, ясно виявляє, що він хотів змагати ся. Гетьмане, стережи ся і тепер Дорошенка. А як що тепер вирядиш єго зі мною і писати меш про него до царя, великий цар накаже вчинити з ним, що ти прохати меш.

„Дайте мені часу поміркувати, сказав Самійлович, пораджусь з старшиною, що тепер у Батурині“.

Стольник сказав: — Жалуючи тебе та твою вірність і за старанну службу, великий цар наказав балакати мені з тобою про сю справу одинцем, потай.

Гетьман відповів: „Я не можу сего вчинити, не порадившись з старшиною. У нас правя; я, гетьман, не маю сам влади. Поміркую з старшиною і за тобою пришлю“.

6-го грудня гетьман післав по царського післанця і на сей раз мав бесіду з ним при старшині. „Отсе, — сказав він, — я поміркував з старшиною про ті справи, що з тобою, княже, балакав: ніяким робом не можна тепер післати Дорошенка задля суду над Рославцем та Адамовичем. Авже після суду-ж вмовляти му єго: нехай самохіть забажає їхати до Москви та бачити царські очи. Тиж, князю, рушай до Москви, а я писати му грамогу до царя, через що неможливо засилати Дорошенка“.

— Без наказу великого царя, без Дорошенка мені їхати не можна, сказав князь Волконський: не наважусь сего вчинити, а писати му цареві. Зарання добре відаю, що буде тобі царський наказ, щоб Дорошенка післати зі мною! Ти сим тільки гаїш часу. Краще-б ти, гетьмане, сподіваючись на ласку великого царя, без жадного вагання послав зі мною Дорошенка.

— Почекай царського наказу, княже Іване Федоровичу, сказав Самійлович, — я пошлю до Москви свого післанця з грамотою, де висловлю, чому неможливо засилати Дорошенка. Сподіваюсь за се собі царської ласкавої грамоти, бо і раніш указано було мені послати до Дорошенка в Читирин стольника Деримонтова, а я написав до царя, що сего стольника посилати неможливо. І за се поки мені не було догани, а від царя було прислано ласкаву грамоту.

На останку князь Волконський лишив ся таки у Батурині, а Самійлович вирядив до Москви канцеляриста Дорошкевича з грамотою, де викладав, чому не слід посилати Дорошенка до Москви. Окрім доводів, які він висловив у бесіді з князем Волконським, гетьман звертав ще увагу і на те, що недавно трапилось у Польщі. З Туреччиною у Поляків розпочала ся війна, але хутко закінчила ся новою Журавницькою згодою, яка була такаж, як Бучацька згода, з деякими відмінками: частину України — Поліссє та Білоцерківщину вернуто під державу Речі Посполитої і король Ян Собеський, назначив там жити козакам, що признавали польську владу над собою. За гетьмана над сими козаками король назначив Гоголя, колишнього надністрянського полковника. Він декілька разів зраджував і Польщі, і Московщині, і Дорошенкови. Гоголь мусів був, зібравши своїх козаків, яких у него було тоді 4 полки, осадити їх на Поліссі, поділити на сотки і залюднити спустілі місця новими козаками з українських мешканців Волині і інших країн. Міста: Димер, Чорногород, Коростишів, Чорнобиль, по королівському універсалу, піддавали ся новому козацькому гетьманові. Гоголь листовне зсилав ся з печерським архимандритом Інокентієм Гізелем. Він запевняв его, що, яко щирій син православної церкви, він найбільше бажаний престолу православного царя. Дякуючи таким зсилкам, Самійлович сподівав ся перекликати під царську державу Гоголя з его козаками і, таким робом, знов злучити все козацтво

під єдиного владного царя і під єдиним проводом гетьмана, яко затверженого царем. Се здавалось тим зручніше, що частина козаків, підлеглих Гоголеви, вже зараз, як Дорошенко піддався, признала над собою владу Самійловичеву. Маючи се на увазі, щоб не дати Гоголеви чи єго козакам приводу побоюватись, Самійлович вважав шкідним, вирядити Дорошенка до Москви і зломати обіцянку, яку дав єму царським йменям — залишити єго на життя на Україні.

Московський уряд на деякий час послухав Самійловича і грудня 24 Волконський оповістив гетьмана, що єму наказано їхати до Москви, а Дорошенка не наказано везти з собою.

„Великий цар, сказав Волконський, не задля інших причин хтів був узяти Дорошенка до Москви, як тільки жаліючи тебе, щоб Дорошенко не обернув ся до давних своїх вчинків“.

— Бю чолом царевн за таку ласку — сказав Самійлович — тільки Дорошенка ніяк не слід виправляти до Москви: у него тут і тепер знайде ся більш за сто другів, а ті на лихе намовлять ще більше. Дорошенко-ж, відповідно своїй присязі, нічого лихого тут не вчинив і обіцяє на далі ні на що лихе не приставати.

І справді, Дорошенко, мешкаючи у Сосниці, поводивсь дуже щиро. Він писав до гетьмана, що нічого так не бажав, як жити з ним у приязни, яко мога найблизче, і бути єму корисним на все. Знаючи становище Туреччини, Дорошенко перший перестеріг гетьмана, що султан тримає Юраска Хмельниченка не задля чого іншого, як на те, щоб оголосити єго козацьким гетьманом під турецькою найвищою владою і тепер сам вчинить се, коли Дорошенко пірвав з ним. Вже назначено 15.000 червінців на підкуп, щоб схилити запорожців на Хмельниченків бік. У Хмельниченка-ж у Чигирині, Жаботині і Медведівці найдуть ся і приятелі і кривні. Дорошенко також порадив, що у Чигирині слід тримати жінку колишнього полковника Шульги, що по переході Дорошенка пристав до Поляків. „Жінка ся сам люципер во плоті“, висловив ся про неї Дорошенко. Далі Дорошенко обіцяв ще довести гетьманови, як що почує яку новину, або пригадає давне.

Небавом небезпека, про яку перестерігав Самійловича Дорошенко, справдила ся. У Константинополі запевнились, що „непутящий та невдячний Дорошенко — як вимовив ся турецький

документ, — забувши усі діла падишахові, зрадив его і піддавсь московському цареві, — поклали впрядити військо, щоб затримати Україну під турецькою владою. Треба було назначити нового гетьмана для козаків від руки турецького падишаха. Тоді прийшла черга Хмельниченкови, що сидів у тюрмі. Его вивели з Едікула, привели до великого візіря, поклали ему на голову оксамітовий ковпак, а на плечі соболеве футро і оголосили гетьманом і „князем малоросійської України“.

Турецька політика вигадала новий титул, якого ще нікому не давали і самому Дорошенкови. Турки самі хотіли вплинути на Українців, бо синови Хмельницького давалося батькове право. Хмельницький відмовлявся доводячи, що він вже постригсь у ченці; але великий візір наказав константинопольському патріярхі розрішити его від чернецького обіту. Пробуваючи під турецькою владою, і Хмельницький і патріярха мусіли вволити їх волю. Візір наказав сердареві*) доручити Юрасці ознаки гетьманської поваги, бунчук, булаву, коровгу і „берет“, або султанську грамоту, а з початку літа з війском ввести нового князя у володіння.

Вперше про се відібрав Самійлович звістку від немирівського старости Куницького і разом одержав списаний універсал Хмельницького, а далі від київського купця, що був у Яссах і там прочув, що сам турецький султан та кримський хан хтять вести Хмельницького під Чигирин та під Київ.

Самійлович, відібравши єї звістки, зараз їх довів до Москви і вони нарobili там великого переполоху. Хмари, що підіймалися з боку Туреччини, відразу подали думки московському урядові, що тепер вже ніяким робом не можна лишати Дорошенка на Україні, який не так давно наводив Турків на сей край. А до того-ж царський воевода Крюков писав з Чигирина, що Чигиринці за Дорошенка вимовляють сміливі слова проти царя. До Самійловича прибув царський післанець, знайомий ему стольник Семен Алмазов, і привіз новий наказ післати з ним Дорошенка до Москви.

Самійлович сказав Алмазові: нарід наш полохливий; як довідаються, що Дорошенка послано до Москви, почнуть розпускати різні брехні, а як дійдуть вони до Сірка, той ще

*) Гетьман турецького війська.

і свого додасть. Як буде воля царя: чи щоб Дорошенкови жити надалі у Москві, чи щоб він вдарив чолом цареві і потім їхав назад.

— Того не відаю — сказав Алмазов, — але як що ти, гетьмане, напишеш про се, великий цар накаже его відпустити.

— Нехай би, — сказав гетьман, — коли на се воля царя, лишили его у Москві, але тільки так, щоб мої і Стркові післанці могли завше бачити его і відати, що він пробував не в неволі, а при ласці его величності. Гарзд булоб, колиб цар тим часом відпустив на волю Дорошенкового брата Грицька; зраділиб кривні і мати его, а вона вже не раз мене прохала, ходатайствувати за него.

Марця 6-го Самійлович вирядив Алмазова у Сосницю по Дорошенка, а від себе післав з ним генерального суддю Домонтовича. „Ти, Семене, — сказав гетьман Алмазову, не дуже поспішай его і промешкай у Сосниці, хочаб і з тиждень, поки Дорошенко налагодить ся. Дорошенкови гетьман писав, щоб він їхав до Москви сьміливо, нічого не лякаючись. Его кличуть не задля чого іншого, як тільки на те, що хтять розпитатись про заходи турецькі та татарські.

— Хоча-б кому на смерть наказували йти, і того б зарання сповістили — сказав Дорошенко, коли ему оповістили про подорож до Москви. — Суди Бог через мене, що зарання мені відомости не вчинив!

Не довго збирав ся Дорошенко. Марця 8-го, ввечері, він виїхав з Алмазовим та Домонтовичем. Їх проводили з міста до до міста від 30 до 40 козаків*).

Небавом за Дорошенком прибув до Москви гетьманський післанець генеральний писар Савва Прокопович. Марця 20-го

*) Щоб зберегти Чигирин, гетьман послав туди нового полковника Грицька Карповича-Корвченка, наказав зігнати мешканців окільних містечок, щоб вони лавозили лісу полагодити чигиринський замок і наказував разом з воеводою успокоювати бунтарів від зухвалих слів. Самійлович, доводячи в Приказ, побоював ся, щоб Чигиринці, прочувши про новий турецький наїзд, не почали тікати на лівий бік. Там вони нароблять переполоху і мешканці полків: переяславського, миргородського та полтавського почнуть кидати свої оселі і тікати муть — хто на слободські полки, хто до Поляків, а хто й до Турків.

обох гетьманських післанців — і Домонтовича, і Прокоповича допущено до царської руки. З ними представлено перед царську особу і Дорошенка. Спочатку гетьманським післанцям объявлено похвалу гетьманови і ласкаве слово, потім думний дяк обернув ся з промовою до Дорошенка. Докладно перелічено було всі его провини: як нераз він обіцяв прибути до обозу, але не додержав слова і потім прикликав бусурмена, поки на останку опам'ятавсь і справдив обіцянку. Сказали ему, що цар всі провини его та злочини прощає і ніколи вже провини ті ему не згадувати муть ся, а за присягу цареві та за зречення агарянського ярма, цар его ласкаво похваляє. Далі оголошено було, що цар наказав ему „бути в Москві при своїй царській ласці задля способів вояцких супроти ворожого нападу на Україну турецького султана та кримського хана“. Брата его Грицька, що вже раніш був розкутий і ходив на волі, відпущено на Україну.

У Приказі Дорошенко довів, яким шляхом на его думку військо піде на Україну, відкрив, що Турки мають замір здобути Запороже і там збудувати фортецю. Щоб Юрасько не міг знайти пристановища у Чигирині, Дорошенко радив стягти з Жаботина та Медведівки усіх мешканців, тестя свого Яненка, що приходив ся Хмельницькому дядьком і братом жінки Грицька Дорошенка, переселити на лівий бік. Марця 28 Дорошенко написав до кошового Сірка лист. Він вмовляв его, на старости літ покладати душу свою та здоровля за православну віру та за его царську пресвітлу величність. „Я, прибувши до Москви, — писав він, — паче моєї поваги сподобивсь премного царської ласки і великої пошани: мене сподобили побачити царське лице і поцілувати руку его царської пресвітлої величності, а брата мого зараз до дому відпущено“.

Даючи урядови користні поради, Дорошенко бив чолом про свої справи. Він прохав дати наказ чигиринському воеводі і козацькому полковникови у Чигирині, щоб его неньці, братам і кривним не було кривд і не відбирали-б у них маєтків та добра. За порадою та чолобитною Дорошенка послано було відповідні накази гетьманови та чигиринському воеводі.

Маючи на меті затримати по вік Дорошенка у Москві і не пускати его більше на Україну, цвітня 20 наказали ему подати у Приказ чолобитню, щоб ему приставили его жінку

„Відаю, — писав Дорошенко до гетьмана, — що я тут не потрібний. І приїздити моїй жінці до мене не треба, але що наказують, те й по нужді чиню. Як що твоя ласка, мій добродію, напишеш лист, щоб мене відпущено, то може і про приїзд моєї жінки забудуть і мене відпустять“.

Цьвітня 24-го піддячий Юдин виїхав з Москви, ему доручено привезти до Москви Дорошенкову жінку. Мая 4-го прибув він до Батурина.

Гетьман, як звичайно привітавши, казав ему: — Я чиню волю царську і жінку Петра Дорошенка з Сосниці до її чоловіка виряджу і підводи дам. Тільки мушу сказати, що коли за царським наказом ми приймали Дорошенка, то запевняли его, щоб жити ему з жінкою, братами та кривними, де вони забажають на сегобічній Україні. Він з Москви до мене писав, бити чолом цареві, щоб відпустили его назад у Сосницю. А про жінку свою — щоб вирядити до него у Москву, він мені не писав.

„Петро Дорошенко, — сказав Юдин, — про се бив чолом не силоміць. Его чолобитна з его рукою у Приказі“.

Гонець показав гетьманові списану чолобитню. Самійлович сказав: „Я ще до царського наказу, прочувши про Юраськів прихід, наказав перевести з Чигирина Дорошенкову неньку, тестя его Яненка, жінку Грицька Дорошенка і колишню старшину. Тесть з старшиною живе у Нових-Млинах, мати — у Сосниці, інші-ж при мені у Батурині. Що до поради Дорошенкової, вивести людей з місточок та сїл біля Чигирина, так вже відтіль люди і самі ледві що не всі вийшли на сей бік. А що він прохає, щоб кривд его добрам не було, аджеж его пасіки та дуги за Чорним лісом. Ніхто не забороняє туди его людям їздити, тільки їм самим не можна туди їздити, бо там стоять Татаре.“

Мая 6-го Юдин у Самійловича побачив Дорошенкову матір, бабусю Мітродору, братів Грицька і Андрія та Петрову жінку. Дорошенко прислав з Москви до гетьмана ще лист козаком Левченком. Він листував, що царським наказом велено жінку его до него приставити; він же бажає, щоб гетьман навіть его самого на Україну узяв, памятаючи свою обіцянку.

— Бачиш, — сказав гетьман Юдинові: — Дорошенко не пише, що він бив чолом цареві про свою жінку. Я Доро-

шенкові листи з тобою пошлю до царя, а Дорошенкової жінки силоміць посылати не можна. Як що я її силоміць виряджу, єго мати та брати, що лишають ся по українських містах, тай жінка по дорозі, почнуть скаржитись Українцям, і кружити муть поміж народом чутки, що я Петрову жінку силоміць послав до Москви, що Петра укупі з нею заслали на Сибір. І легковірні Українці, що переїхали з того боку на сей, прочувши такі слова, почнуть сумніватись та думати, що я і других багато також до Москви зашлю, а їх відтіль на Сибір запроторють.

— Дозволь, — сказав Юдин, — мені перебалакати з Петровою матір'ю і з братами, щоб пустили Петрову жінку.

Гетьман дав дозвіл. Юдин, побачивши ся з матір'ю та братами Дорошенковими, прийшов до гетьмана з Андрієм Дорошенком і сказав:

— Мати каже: ми царському наказу не супротивні, коли дозволить гетьман Самійлович.

— Чи справді так? — спитав гетьман Андрія Дорошенка при старшині: військовим писарі, судді і бунчужнім.

— Дай нам, пане гетьмане, термін два тижні, щоб я зібрав, які єсть, потреби мого брата і до него послав, а для інших потреб треба послати до Чигирина, сказав тоді Андрій Дорошенко.

— Чекай меш, — сказав гетьман Юдинови, — поки налагодить ся Дорошенкова жінка, а я тоді виряджу її з тобою охоче.

Дорошенкові кривні поїхали до Сосниці. Юдин їздив до Києва за своїми справами і повернув мая 17. до Батурина. Приїхали Грицько та Андрій Дорошенки, але без Петрової жінки. Військовий бунчужний Леонтій Полуботок прибув до Юдина з Андрієм Дорошенком і сказав: „Андрій просить, щоб не виряджати Дорошенкової жінки, а чому се, нехай він сам тобі скаже“.

Андрій Дорошенко казав: „Писав до мене брат Петро з козаком Левченком, щоб я прислав до него єго жінку, як що вона зрекла ся своїх поганих вчинків, і живе, як обіцяла тоді, коли він її взяв до себе з чернечої одежі. А як що за нею єсть які небудь погані вчинки, то щоб я відписав єму про се. Гетьманови я вже казав і тобі також оповіщаю ось що: мій

брат Петро за її лихі вчинки положив на неї чернечу одіж, а потім бачучи свою дочку-дитину сиротою, зглянувся над нею і знову її до себе прийняв. Вона тоді обіцяла до віку нічого не пити, бо з сего чинить вона все зле, але, як поїхав Петро до царя, почала вона знову пиячити і неподобне виробляє: потай від мене тиняють ся і чинить лихе. Тепер, приїхавши до Сосниці, я казав їй лагодити ся їхати до свого чоловіка, а вона при своїм батькові Яненку з криком відповіла: Коли мене до Москви силоміць зашлють, то братови твому Петрови недовго прийдець ся жити! Почувши таке, я і просив, щоб її до брата Петра на деякий час не виражати.

Юдин подався до гетьмана і при Андріїви Дорошенку прохав вирядити Петрову жінку до Москви з царського наказу. Самійлович здавався на заяву Андрія Дорошенка. Юдин сказав:

— Се Андрій вигадав, щоб братови жінки не пустити. Коли до него від брата челядник приїздив і пробував тут три дні, я був у тебе, гетьмане, при Андріїви. Чому-ж він нічого такого тоді не казав?

Самійлович рішуче сказав: „Петрової жінки супроти її бажання силоміць неможна виражати. Я писати му про се цареві у своїй грамоті.

— Коли брат Петро, — сказав Андрій Дорошенко, відajući про лиходійні вчинки жінки своєї, напише до мене, щоб її до него приставити, тоді я її відпущу. Я повинен здоровля брата свого берегти, а не її, лиходійку, жаліти.

Самійлович відпустив Юдина до Москви, довівши, що Дорошенкову жінку затримав після заяви Андрія про її вчинки та про її погрози. „Як що, — додав він, — мимо всего того Петро скаже, щоб вона до него їхала, тоді я не забороняти му їй їхати“.

Дорошенко дякував Самійловичеві, що він „за високоблагочестним мудрим розміркованнем“ затримав его „маломумною господиню“ і, знову „падаючи до ніг господських“, благав визволити его з неволі. В справах „малоросійського приказу“ значить ся, що липця 27 того-ж року до Москви прибула Дорошенкова жінка Приська. Про виїзд її з України нічого невідомо. — З початку Дорошенка помістили, як вище казано, на новому грецькому дворіщі, але, як праїхала жінка,

ого переведено у двір Грицька Никитина. Одначе він скарживсь, що в сему новому місці його турбують дим і теч. Тоді Дорошенкови купили дворище за 700 карбованців і назначили збудувати нову хату на девять покоїв. Серпня 7-го він у своїй чолобитній питає, чи відпустять его на Україну, або-ж до віку накажуть у Москві пробувати; і як що він мусить у Москві пробувати, то прохав, щоб ему подаровано було „село“. Ему назначили з родиною та зо всею челядю (всіх 24 чоловіка) щоденні „харчі“, що складало на рік 936 карбованців, 16 шостаків, і обіцяли дати село. Року 1679 у цвітні місяці его зроблено воеводою у Вятці з платою по 1000 карб. на рік. Він там пробув до року 1682 і знову повернув до Москви. Цар подарував ему з „дворцових волостей“ 1000 дворич у селі Ярополчі (Волоколамського повіту, Московської губ.) зо всіми пасовискими, що до него належать.

На Україну его не пустили. А проте він і сам перестав прохати про се, коли Чигирин, его рідну країну, до останку зруйновано, і з ним пропало усе право Дорошенкове на колишні дохідні статті. Він зживсь з думкою до віку пробувати у Московщині і доживав свого віку то у Москві, то у своїм (селі) маєтку Ярополчі. Там, він і помер на 71 році свого життя року 1698, 9 листопада.

IX.

На весні новоназначений султаном гетьман з титулом князя перейшов Дунай. Відразу було знати, що сого князя було встановлено тільки яко прапор. Турки сподівали ся на вражіння, яке, як їм здавало ся, повинно було вчинити на Українців імя Богданового сина. Всі вояцькі справи вести покладено було на Ібрагім-башу, якого прозвали шайтаном (дідьком). Казали, що турецького війська на Україну назначено до 100 тисяч, а у князя Хмельницького спочатку було лишень півтораста козаків. Своім наказним гетьманом Юрасько постановив Евстафія Гіновського¹⁾, якого знали за Астаматія. Сей наказний іменем свого князя почав пускати універсали по Поділля. Він вимагав, щоб польські залоги не гаючись поки-

¹⁾ Він так підписувавсь у своїм універсалі.

дали подільські місточки, бо вся країна відходить від Польщі до турецького падишаха. Оден з таких універсалів послано до немирівського старости Степана Куницького, а він список з него довів гетьманови Самійловичеви. До подільських селян подавалася вістка, що хутко вступить „безліч“ турецького війська, і впевняли, як що вони признають за свого князя Хмельницького, тоді можуть собі спокійно пробувати, не страхаючись образ від Турків та Татар. Цвітня 7-го Юрасько вирядив післанців у Січу з листом до Сірка. Він виявляв бажання всего доброго від Бога, „ему же возможно нищого і смиренного вознести і посадити со князі, а сильного низложити“; натякиув про події свого батька, згадував про власне минуле, про те, як багато лиха він зазнав, поки Бог не „подвигнув серце непобідимого цісаря турецького, трема частинами світу володіючого, дарувати ему волю, затвердити гетьманом і князем Українв. Лист его закінчавсь вшвенненем, прихилити ся до него і прислати посольство. Грамоту Юраськову було запечатано знову вигаданою печатию: на неї в колі був образ верховня на коневи, з булавою у розпростертій руці; вище кінської голови, що оздоблено пуком піря — яблуко з хрестом, а біля верховня була постать людини з мушкетом, яка стоїть на землі. На печати були слова: „печать — княжества Малороссійского“. Юраськові післанці вимагали, щоб Сірко осібно виступив на зустріч князеви, що уступає на свою державу.

Не ймучи віри, стрінули запорожці сей заклик Юраськів до них. Загомоніли: „Турки гадають з нами таке вчинити, як з Умонцями, хтятъ виманити частину наших у степ, а решту у Січі полонити і нашого коша розруйнувати!“ Але у запорожців ледве не завсіди так вело ся: погомонять, покричать, а потім таки поступлять ся.

Так склало ся і тепера. Запорожців спокусила надія добути через Хмельницького волю своїм товаришам, яких Татари полонили у Ладжині, коли брали се місто, і вони вирядили до Хмельницького трех своїх товаришів Сірко, одначе, звістив про се Самійловича, висловивши, що запорожці, щоб визволити своїх братів, замирили з Кримом. Але сі вчинки не повинні викликати сумніву про їх вірність цареви. За се Самійловч післав Сіркови докір, зауваживши, що визволення бранців можно було протягти і до іншого часу.

З'явлення Хмельницького наробило переполоху і у Москві заметушились немов з пропасниці. В українські полки і на Січу було післано царські грамоти, щоб не слухали вєсливих універсалів Юраська. До Чигирина вирядили генерал-майора Опанаса Трауєрніхта, стрілецьких голєв Титова та Мещєринова з їх „приказами“ та полковника інженєра Фан-Фраєтена. В трєх стрілецьких „приказах“, що заслано туди, було до 24.000 чоловіка. Ромодановському, що стояв у Курєську, було показано раз-у-раз зсилати ся з Самійловичем і йти до него на злучєннє, як він потребує. На підмогу їм назначєно другє війско, якому слїд стояти у Путєвлї під головним зарядом боярина Василя Василєвича Голїцина. Гєтьман вирядив до Чигирина чєтири з половиною тисяча вибїрних козаків з 5 полків і охочих козаків, настановивши над вєїма наказним чигиринського полковника Карповича-Коровченка. Самє тоді гєтьман випрохав у московського уряду дозвїл, бити у Путєвлї окрему монету під назвою чєхи, власнє на плату українському війску. Крїм того він випрохав 10.000 червїнців охочому війску в позику, обїцяючи вернути виготовлєними чєхами.

Запорожських післанців, що прибули до Хмельницького, поклькали до Ібрагіма-башї. Він їм сказав: „Признайте Юрка Хмельницького князем України, і тоді нї запорожцям, нї українському народови не чинити муть жадних ворожих вчинків від Турків та Татар“. Хмельницький послав Сїркови новий лист, де обїцяв збереженнє прав і вольностей, вєвняв, що виправить волю запорожцям-бранцям, але не мїг сєго справдити, бо Ібрагім-баша єго не слухав.

Минали тиждєнь скрїзь тиждєнь. Сїрко не йшов до Хмельницького, але сварив ся з гєтьманом Самійловичем, не їхав до него на пораду, відписуючи, що лякаєть ся, щоб гєтьман не заслав єго на Сїбір. А Самійлович у своїх доводах у приказ виставляв Сїрка зрадником. У Москві поводили ся з гєтьманом ласкаво і з довірїєм, але не дратували й Сїрка, бо знали, що Самійлович та Сїрко особистї вороги, тому-ж то натурально були прихильні, одєн на одного намовляти. По звїстках, що подав Куницький, гєтьман не мав жадних певних вїсток про рух ворогів аж до середини червня. На останку, самє тоді ватажники, яких вирядили на розвїдки, напали на

турецький обоз із запасом і взяли турецьких язиків. Тоді Самійлович довідався, що Хмельницький вже переправивсь через Дністер і сподіваєть ся за 16 день дістати ся до Чигирина. А поки що післав Українців, що визволив з турецької неволі, з універсалами у Немирів, Кальник та інші міста, прихилати до себе український народ ласкавим напучуванням. Коли єму з доброї волі не коритимуть ся, він похвалявсь вжити зброї.

У самому Чигирині справи йшли так. Генерал-майор Трауерніхт, що прибув у кінці червня, щиро заходив ся коло окопів чигиринського верхнього замка, а нижній укупі з містом він лишив на козаків¹⁾. Московське військо виводило дубові стіни, що недавно погоріли з пожежи. Козаки у нижньому місті будували стіни, насипали каміння, підкопували у глибину. Так минув липець. Липця 28 у Чигирині з'явивсь утікач і оповістив, що він був козак, що єго полонили Турки, що він у них вступив до служби, а потім убив свого товариша і утік. Він довів, що Турки вже недалеко, сподівають ся днів у три або чотири здобути Чигирин, а потім вони рушать на Київ. Про се звістили гетьмана, що був саме тоді з війском у Ромні. Серпня 3-го в околицях Чигирина почали з'являти ся вороги, а ранком 4-го все величезне турецьке військо отаборило ся по східному і південному боці від Чигирина²⁾. На 216 сажнів від рова, що оточав верхній замок, був старий окіп. Бусурмени відразу єго заняли, почали насипати шанці, уставляти гармати. Людей у них було сила, того-ж робота йшла дуже хутко. Того-ж дня над вечір вони почали палити.

Всі силкування ворогів обертались спочатку на верхній замок³⁾. Нижнього, що сумежив до міста, вони не торкали.

¹⁾ Гетьман прислав на підмогу ще оден окочий полк піших, роту гетьманської драгони і 3 сотні полків гадяцького і лубенського.

²⁾ По звістці одного бранця, у Ібрагім-баші під зарядом було 14 башів, при них 40.000 кінниці, 20.000 яничарів та іншої піхоти, та 12.000 Молдаван і Волохів. По другій звістці — башів було тільки 8. По третій, яке сучасник Іордон вважає певнішою, з Ібрагім-башею було 15.000 яничар, 30.000 інших Турків і Волохів, та 20.000 Татар при 28 гарматах.

³⁾ По звістці Іордона, замок займав 88 сажнів, завширшка до степу — 65, до нижнього замку тільки 17, на около з баштою, виступами та окопом до річки — 375 сажнів. Нижній замок з містом, з кам'яною стіною та чистокколами — 982 сажнів на около. Від замка до старих окопів, що заняли бусурмени, було 219 сажнів.

Хмельницькій післав до козаків, що там сиділи, універсал. Він вмовляв признати себе за князя, обіцяв від падишаха ріжні ласки та, окрім того, обіцяв кожному козакови плату за два роки і по два нових жупани.

За кількаднів після сего Турки не робили жадного нападу на нижній замок і не палили на него, чекаючи, яке вражінне вчинить універсал Хмельницького. Московські воеводи, що сиділи у верхньому замку, почали спостерегати, чи не змовляють ся часом козаки з Хмельницьким та чи не лагодять ся часом зректи ся царя. І коли Турки підвели до верхнього замку свої гадючі шанці на 100 кроків, Трауерніхт, знаючи певність козаків, наказав їм йти на герць. Козаки не суперечили і на ніч з 5 на 6 серпня вийшли числом 1000 чоловіка. До них пристало 800 чоловіка з московського війська, хоча в силу, бо Трауерніхт був людина тиха та добра і до того Німець: вго підлеглі не лякали ся, не дуже любили і мало слухали. На сей раз козаки з московськими людьми Турків багато побили у ворожих шанцях. З того часу Турки, зрозумівши, що універсали Хмельницького не мають сили, почали палити і у нижній замок, як і в верхній; а Москалі перестали лякати ся зради від козаків, пускали їх у верхній замок і доручили їм берегти окопи від річки.

Серпня 10 до Турків прибуло 2000 Татар з своїм ханом і вони отаборили ся з Черкаського боку Чигирина.

Того-ж самого дня серпня 10, гетьман біля Артополоту злучив ся з Ромодановським, і обидва війська разом рушили до Дніпра. По дорозі ватажки безупинно відбирали нові вістки про становище обложенців, які благали скоріш поспішати їм на підмогу, інакше Турки розібють і спалять місто. Серпня 17 гетьман вирядив туди ще піший серденяцький полк, а боярин 1000 драгонів.

Не задовольняючись тим, що вони раз-у-раз палили з гармат по верхньому та нижньому замку, Турки біля Чигирина заходили ся вести заразом три підкопи. Перший вибух був недоладний: обложенці задалегідь довідали ся про сей замір ворогів від одного втікача. Не вміючи копати контр-міни, вони зробили одначе у своєму окопі хідники, щоб підчас вибуху порох міг виходити у повітря.

Дякуючи сим хідникам, вибух не вдався. Серпня 23 вибухнув ще один турецький підкоп, але обложенці знову довідалися про него заздалегідь через Молдаванина, і козаки відбили Турків, що кинулись у хідник. Другого дня після вибуху, серпня 24, обложенці з стін зауважили, що значна частина ворожого війська кудись рушає. Се свідчило, що з лівого боку Дніпра вже підступало військо. Обложенці тільки що довідалися про се від тих відділів, що прибули до них. Вони, щасливо пройшовши крізь орду на очах турецького війська, з музиками та з розвинутими хорогвами ввійшли у місто¹⁾.

Спочатку хан з ордою подавсь перешкажати переходу московського війська через Дніпро, а зараз за ним Ібрагім-баша з більшою половиною своїх потуг. Тим, що лишалися під Чигирином, наказано було не виявляти обложенцям того, що напад на них слабшає. І справді, як обложенці зауважили, Турки сими днями більше палили у місто з своїх „ломових“ гармат.

Серпня 25 увесь день Турки і Татари, що отаборилися по правому березі Дніпра, не пускали військо переходити через річку і палили з гармат та рушниць. Але козаки, по наказу свого гетьмана, човнами поплили по Дніпру, перейшли на правий бік і зайшли з заду, так що Турки мушили відбивати ся з двох супротивних боків. Тим часом настала ніч, і московське військо, користуючись з темряви, щасливо переправилось. У неділю в ранці, серпня 26, Турки дивуючись побачили, що всі їх вороги вже на правому боці. „Жалістно стало їм дуже, — каже сучасна допись, — що не оборонили переправу, а там ще і чигиринський замок стояв їм кісткою у горлі“.

Турки відступили до Крилова²⁾, а потім, пробираючись поза Тясьмином, достали ся до Чигирина нічю і вже не думали більше добувати міста. Вони ще палили у місто тільки для того, щоб обложенці не дізнали ся, що чинити меть ся у турецькому таборі. Тим часом саме тоді Турки вивозили свій

¹⁾ Тоді казали, що Татари їх умисне пропустили, почувавши заздрість та недоброхітність до Турків.

²⁾ Тепер. Новогеоргіївск. Олександрійського пов.

обоз і гармати, а другого дня о 3 годині ранку запалили свій табор і швидко рушили. Коли на день благословилося, обложенці кинулись за місцеві стіни, але у турецьких окопах наїшли одного лишень Турка, що свої забули. Та і той був такий безглуздий, що не міг дати жадних звісток про своїх.

Прибувши до Чигирина серпня 29, гетьман та Ромодановський здивували ся, побачивши, що: землю коло Чигирина було розрито глибокими гадючими ровами, що оточено земляними окопами, на які до того ще положена беревна. За такими-то окопами захищав ся „поганий народ“...

Було покинуто десять роскопів, на яких уставляли „ломові“ гармати, що палили у місто. Дерев'яні мійські стіни всюди дуже ушкоджено, будинки у місті було зруйновано. Найбільше за все всі звертали увагу на турецькі підкопи, зауважаючи і дивуючись, що задля Турків і камінь „не був переповною“.

Ватажки зараз не погнали ся за ворогами, що втікли. Вирядили тільки на розвідки про них відділ в 3000 чоловіка і він привів бранця, по одній звістці — Болгарина, по другій — Сербя. Сей бранець звістив: Турки так швидко тїкали, що по переправах кидали коний і намети; від Бога Татари повернули до дому, а Турки подались у свої володіння до Дністра. Після таких звісток гетьман вирядив великий відділ козаків, які, нагнавши за Інгулом валку Татар, побили їх, а самі вернули з здобичю. Князь Ромодановський наказав засипати землею турецькі окопи і зрівняти горбки, що насипали вороги задля своїх гармат.

Зробивши різні накази оберегати Чигирин на далі, гетьман Ромодановський і Самійлович послали свої звістки до Москви, а самі з війском вересня 5 рушили назад на лівий бік Дніпра. Там вони зустріли друге військо, що йшло на підмогу під головним зарядом боярина князя Василя Голіцина. Але ворогів вже біля Чигирину не була. Ватажки повернули кожний до свого місця — гетьман Ромодановський до Курска, до Батурина, князь Голіцин до Путивля.

X.

Спочатку жовтня року 1677 до гетьмана прибув царський посол з поважною справою: дізнатись про погляд гетьманів та української старшини — що чинити з Чигирином? На думку, що склалась тоді у московського уряду, слід було, незабаром сподіваючись нового нападу ворогів, у пень руйнувати сей міцний пункт, бо після недавньої руїни, лагодження та будовання потребують дуже багато видатків. Головна-ж річ, що у Москві не були певні, чи лишить ся до віку у підданстві цареві правобережна Україна. Поляки раз-у-раз заявляли своє право на сю країну, яко не давне володінне своєї Речі-посполитої. Московський уряд не раз вже відповідав на такі забаги польським послам, тай не раз твердив і Українцям, що не віддасть Польщі сеї країни, що припала московській владі не від Поляків, а від Дорошенка, данника Туреччини. Але Поляки, з свого боку, не згожували ся з московськими заявами. І у Москві добре тямли, що обставини можуть перемінити ся, коли Поляки загомонять про се рішучо, і Москва мусити ме поступитись Польщі. От-така непевність будила думку, не стояти міцно за Чигирин, аби даремне не тратитись на збереження для себе того, що може колись стати чужим добром.

Таких думок, одначе, московський уряд не висловлював Українцям, хоча остані самі про се догадували ся і раз-у-раз побоювались, щоб їх знову не повернено було під польську владу. Царський посол, що приїхав до гетьмана, стольник Василь Тяпкин, оден з дуже розумних московських людей того часу, почав казати Самійловичеві про те, що трудно обороняти Чигирин від Турків і далі питав, чи не зруйнувати-б сего міста.

На промову Тяпкина гетьман сказав :

„Як що Чигирин міцно тримати меть ся під царською рукою, то і обидва боки Дніпра пробувати муть у вірности цареві. Коли-же Чигирин зруйнувати, то вже краще раніш сказати українському народові, що він цареві не потрібний, і через се Чигирин руйнують або ворогам віддають! У нас поміж народом кажуть: за ким Чигирин, за тим і Київ, а за

тим і всі ми у підданьстві. Засяде Юрасько у Чигирині — усі ті, що з правобережжя до нас сюди перейшли, знову підуть до него на правий бік, і нам не в силу буде їх затримати! Як що, Боже борони, Чигирин здобудуть Турки і посадять там своїх людей, тоді цар турецький загадає брати запас з сего боку Дніпра! І усі наші українські міста проти волі стануть йому корити ся. Тоді Туркам і до московських міст шлях буде простий! Ось і тепер вже козаки тільки того і чекають, чия візьме гору у Чигирині. Гаразд, що ось тепер нам пощастило; того-ж пак зараз двох полковників зпід Гоголевого гетьманства до нас обізвались. Є надія, що і Гоголь з репштою у підданство цареві перейде. А як Юрасько йшов ще до Чигирини, Гоголь вже міркував: чи не доведеть ся ему пристати до Юраська, як що Юрасько нас подужає.

З Батурини Тяпкин їздив до Чигирини і узяв там опис окопів. Повернувши до гетьмана, він знову розмовляв з ним про Чигирин, але вже при старшині. Всі одностайне стояли на тому, що Чигирин слід полагодити і оберегати, а то Україні буде лихо від Турків. Самійлович, дивлячись на образ Богородиці, з слізьми вимовив: „О! недай Боже попасти нам у руки бусурменам!“ Як Тяпкин поїхав, гетьман заслав до Москви військового канцелярису Василя Кочубея говорити про те-ж таки та обстоювати Чигирин. Разом з тим він доручив ему довести московському урядови, що Українці ніяким робом не можуть воювати бусурмена вкупі з Поляками, улесливій приязни яких ніколи не слід няти віри. В сій справі Самійлович на деякий час взяв гору: Чигирин не наказано ані руйнувати, ані кидати, навпаки, радились про заходи та способи оборони его супроти сподіваного ворожого нападу.

Самійлович в розмовах з Тяпкиним та другими царськими послами і гонцями, що бували у него, ганьбив свого ворога Сірка, запевняючи, що він потай зносить ся з ворогами і тільки удає з себе вірного цареві. Московський уряд, як і раніш, лишив гетьмана, наділяв его соболями, але вирядив до самого Сірка царську ласкаву грамоту з подарунками, хоч як се не мило було гетьманові. Сірко витав царського післанця Церхурова почесно, дякував цареві, але прохав для себе корови і бунчука, яко ознаки найвищої влади над січовими козаками. Видно було, що він має замір бути незалежним від нелюбого

гетьмана. А, може, він має надію коли небудь заступити Самійловича у гетьманстві, яке випорснуло з рук Сірка підчас конотопської ради. Московський уряд, ще й тепер прихильний і до Самійловича, і до Сірка, не догодив ні сему, ні другому в їх обоїльній неприязни.

У Москві раз-у-раз сподівались чутки про новий замір Турків набігти на Україну, але наважились спробувати згодою з турецьким урядом відхилити від себе напасть. До Туреччини було виражено гонця Поросюкова, щоб він оповістив, що став на царство Федор Олексійевич, щоб запросив їх до згоди між державами і довів, що нема чого ломати її. Гетьманови доручили з свого боку довідатись про заміри Турків. Виконуючи царський наказ, Самійлович заслав шпигунів, ніби купців у турецькі володіння, зносив ся з немирівським старостою Куницким і вів потайне листовання з молдавським господарем, який оповіщав его, що коїть ся у Турків. Так за зиму ріжними способами він відібрав вістки, що турецький султан розлютував ся на Ібрагім-башу за пригоду під Чигирином і замість него поставив хороброго Каплан-башу, а прийдешнім літом лагодить ся сам йти під Чигирин з незліченим війском — 17 башів підуть з ним і „білі Араби“. На провесні почали виражати ватаги у степ, щоб піймати „язиків“. Ватажки, рушаючи за Дніпро, блукали по спустілій країні, тяжко бідуючи, цілими тижнями годуючись самими жолудями; вони почували себе дуже щасливими, коли трапляло ся устрелити якого звіря собі на страву. А проте вони встигли наловити татарських „язиків“ з загонів, що йшли з Криму з такою-ж метою, з якою виїздили у степ українські ватажки. Від них довідали ся, що хана Селіма скинуто, а замість него назначено Мурад-Гирея.

Він колить вславив ся тим, що побив у пень московське війско під Чудновим. І отсей-пак новий хан наказом турецького султана лагодить ся літком з ордою на Чигирин.

Звіщаючи про се все до „приказу“, гетьман прохав вирядити швидко на Україну царські потуги. А для збільшення коштів на утримання охочекомонного війска козацького на Україні він подав постанову старшин, завести оранди „на горілчану, дегтяну та тютюнну продаж“ на оден рік.

Уряд затвердив постанову старшини про оранди, настановив у Чигирині новим воєводою окольничого Івана Ржевського, давно вже відомого Українцям, а інженіром — шотландця Петра Гордона, що лишив цікаві записки про своє довгочасне пробування в Московщині, — і під їх зарядом — п'ять стрілецьких „приказів“ з головами і сівський драгунський полк. Гетьман мусів був постачати у Чигирин через Українців запаси хліба московським потугам на харч.

Царський гонець Поросюков, якого провели до Туреччини козаки, зустрів там не зовсім щире витання. Ёго до самого надішаха не допустили і на одруб відказали, що коли московський цар не відступить ся від Чигирин та України, то війна неминуча. Гонець був свідком хваткого лагодження турецьких потуг і насилу дав вістку про се до Москви. Відібравши сі звістки квітня 12, цар, порадившись з духовенством та боярами, наказав князеві Ромодановському рушати з війском на Україну. Але до баталії з турецьким війском наказав почати переговори з візірем, спробувати вмовити ёго, що Україна здавна — власність Московщини і що Дорошенко не по правді віддав її Туреччині, а того-ж то нема чого воювати. Як що з переговорами не пощастить, Ромодановському наказано було поперед обороняти Чигирин, але як що він побачить, що ёго не можна обороняти, він мусить зруйнувати ёго до останку, а з Турками погодити ся на таких умовах, що на тих місцях жадних міст не будувати і усіх мешканців, що там лишили ся, перевести на лівобереже. Але Ромодановському наказано робити се так, щоб з того в українському народі не виникло нарікання та ворохобні.

Сподіванка турецького нападу зрушувала не переляк, а тривогу, що була перемішана якимсь таємничим почуттєм жахання і відваги. Самійлович дав наказ готувати ся до оборони не тільки козакам, але й поспільству. Усі городяни і селяни повинні були кожний приставити з своєї родини вояка: заможні на трох синів одного, а убогі — на п'ять. До сего прилучали і ремісників, і малярів, і скрипарів, і дударів, — як каже літопись. Архієпископ Лазар Баранович своєю владичною грамотою наложив на всю Україну піст по три дні що тижня, по понеділкам, середам і п'ятницям. Усі сими днями повинні були удержувати ся від всякої їди і питя і пробувати

у побожній молитві. Своім універсалом гетьман наказував усім старшинам доглядати за виконанням владичного наказу. І по всій Московщині було розіслано від владик друковані молитви про „побіду над супостатами“. Їх наказано читати по всіх монастирях і церквах раз що тижня, і в сей день усі повинні були постити зрана до вечера, і в ночі, і другого ранку до кінця літургії; весь сей час монастирі повинні бути замкнутими, щоб ніхто не виходив ні з черців, ні з челяди. Так слід було чинити до кінця війни.

Спочатку червня Самійлович виступив у похід і зійшовся з Ромодановським на Артополоті. Там ватажки справляли оден одному бенкету. На бенкет, що дав боярин, було запрошено козацьку старшину, яку він витав з більшою шанною, ніж московську. І останні за се обурились. Відсеіль вони рушили до Лубен, куди прибули червня 12. Наперед було виражено військо на 12.000 чоловіка під проводом Косагова — відшукати зручне місце, щоб переправитись величезному злученому військови. За ним у кінці червня гетьман та боярин наблизили ся до Дніпра, а липця 1 до них прийшла вістка, що турецькі потуги наближають ся до Буга. Тоді ватажки збагнули, що переправляти ся у тому місці, на яке вони вирядили Косагова, не зручно. Їм доведеть ся йти до Чигирина три милі через ліси і болота, і як що вороги там на них нападуть, то їм не буде куди обернути ся зо своїм тісно-замкнутим табором. Вони рішили повернути в гору по річці Сулі, перейшли через неї липця 3, а потім дійшли до Бужинського перевозу на Дніпрі. Тут було споряжено багато байдаків. Почалась переправа, на що треба було не менш 4 доби — така сила війська була. Тут Ромодановському прийшов наказ почекати, поки прибуде князь Каспулат Муцалович-Черкаський з Калмиками та Татарами. Таким робом, на велику досаду тих, що сиділи тоді в облозі в Чигирині, військо, яке йшло їх визволяти, лишило ся довгий час на березі Дніпровім аж до 18 липця, поки не прибув давно жаданий князь Каспулат Муцалович.

Тепер погляньмо, що саме тоді діяло ся у Чигирині.

Воєвода Іван (Іванович) Ржевський та генерал-інженір Патрик Гордон, яких назначено туди ватажками, прибули в кінці цвітня. І з того часу, поки під місто приступили вороги, Гордон невсипуще заходив ся коло споруження ріжного

рода окопів, бастіонів, рavelнів, валів, мурів, шанців, фишан та иньшого. Він завів „естафетні“ зносини з Москвою. Мая 12 до Чигирина прибули назначені у залогу від гетьмана гадяцькі козаки з своїм полковником Федором Криницьким. Їх повинно було бути 6.000, але поки що прийшло тільки 4.500. Червня 17 гетьман прислав ще козаків з полків ніженського та лубенського вже не на земляні роботи. Нижній замок, чи місто, доручене було переважно козакам гетьманського регіменту, а головний провід над всіма ними було припоручено наказному гетьманови Павлови Животовському. Дві сотні з слободських полків, сумського та ахтирського, пробували у верхньому замку з Москалями. Всього війська у верхньому місті було 5.520 чоловіка, у нижньому 6.163.

Липця 8 перед Чигирином з'явило ся передне турецьке військо, і у першій січі вбито серденецького полковника Рубана. За передним турецьким війском з'явились Молдавани і Волохи з своїми господарями, а за ними ряди ворогів все густішали та густішали. Другого дня, липця 9, вся околиця під Чигирином вкрила ся ворожими потугами.¹⁾ На шпильях красувались розкішні намети турецьких отаманів. За їхніми попередніми рядами красував ся намет найвищого візіря з п'ятью високими верхами, а від него недалеко намети инших значних башів. Вподовж весь турецький табор простягавсь верстов на десять. Турецька піхота узброєна була мечами і щитами. Кінні, що складали показну частину турецького війська, визначали ся породистими кіннями, чепурною зброєю та зручністю верхівнів.

Найперше візір заслав листи до козаків у місто і до обложених Москалів у верхній замок. Найвищий візір писав до останніх, щоб вони віддали Чигирин, бо він належить до падишаха, і за се обіцяв їм вільне вороття до дому. Московська старшина не відповіла на візірів лист, а Українці — одержаного їми листа відіслали у верхній замок.

¹⁾ Чоловіка 2—3 Сербів втіли до своїх одновірців і звістили про число і зміст турецького війська. Як вони показали, з найвищим візірем прибуло тоді 15.000 яничар і стільки-ж вояків — т. зван. „семелі“, 15.000 копачів, 3.000 слугів султанської гвардії, коло 10.000 з инших гвардій, до 2.000, що були при гарматах і боевих запасах і до 10.000 Молдаван і Волохів з їх господарями. Кримський хан вів з собою 50.000 орди.

З того часу цілий місяць тяглась безустанна війна. Турки копали окопи оден за другим, все ближче й ближче наближаючись до окопів, що оточували мури і вали, а тим часом безперестанно палили з гармат, що стояли на земляних валах, у місто. Гармашам-обложенцям, що палили на ворогів, як каже самовидець, бракувало тям та досвіду, але за те обложенці зручно гасили водою і вохкими ликами і шкурами пожежу, що розпочинала ся від кинених у замок бомб. До обложенців по трохи прибувало сили: у верхній замок війшов ахтирський полк 1.200 чоловіка, а у нижній серденяцький полк. Війско з Самійловичем та Ромодановським на чолі, перехопившись через Дніпро липня 12 біля Бужина¹⁾ при селі Шабельницях, зустріло висланий візірем відділ турецького війська. З третьої години дня (8 годин) зрана до вечера тяглась баталія: за останку Москалі з Самійловичем відбили напад ворогів. Потім цілий тиждень що дня знимали ся баталії з Турками, що наступали знід Чигирина, але, як доносив Самійлович, „вороги не відібрали утіхи“. Вони навіть не змогли не допустити Ромодановського, мати зносни з обложенцями у Чигирині. Ромодановський, виконуючи царський наказ, все дожидав князя Черкаського з Калмиками і не рушав далі, як не благали з Чигирина, щоб військо поспішало на визвіл міста. 26-ого дня гетьман Самійлович відібрав „прелестний“ лист Хмельницького, на якого не відповів і відіслав его до „Малоросійського приказу“.²⁾

¹⁾ Село на Дніпрі, Чигиринського повіту (Київщ.).

²⁾ Лист до гетьмана Самійловича і до всеї старшини такий: „Відомо вам, яким способом Україна за батьків наших стала під обороною перше найяснішої Порти Оттоманської, ніж царської московської величності. Знати, що Божим доглядом було стільки притичини на віру нашу і наш парід український, що, пробуваючи під Поляками у великих утисках, шугали оборони найяснішого хана Іслам-Гирея, а потім щасливо царетвувавшим наслідним владикам підданство, що батьки наші міцно підтверждали, про що досять буде, бо ще не вийшло з памяти милостивих ваших. Потім міцно то ствердив пан Дорошенко самому найяснішому султанови величності, яко самим милостям вашим краще то відомо. Потреба було мені задля загальної нужди і останнім здоровлям упавшу нашу Україну заложити. Як і нині тим закінчаємо і радіємо з ласки найяснішого візіря, яко і найяснішої ханської величності, которі особами своїми пресвітлими тут пробувають, про цілість всіх яко дідич, а не наемник есмь з тої землі: Звольте милости ваші умилити ся самі над собою

Через день, липня 28, прибув, на останку, довго жданий князь Каспулат Муцалович, але привів Калмиків зовсім не стільки, скільки чекали. Їх було тільки яких небудь 4 тисячі. Самійлович та Ромодановський другого-ж дня вирядили їх, і окрім того перший охочих козаків, а Ромодановський — рейтарів та „копейщиків“ всего — тисяч коло 20. У слід за ними і все військо рушило з Бужинського степу до Чигирина.

Що день то Чигиринцям ставало все гірше та гірше, і з липня 27 трудно вже було пересилати до Ромодановського безупинні благання, скоріше поспішати на визвіл. Канонада турецька все дужчала. А до того така велика спека, що козакам не сила була гасити пожежи. До ворогів прибули нові потуги і харчі з Кацланом-башею. Турки стали робити підкопи. Липця 29 був перший вибух, 30-го другий і третій з таким страшеним грюком, у нижньому замку подумали, що у верхньому вже не лишило ся нікого живого. В середині одного окопу прорвало на 12—15 сяжнів; одначе Гордон задалегідь наказав поробити в окопі дїрки і печери, щоб порох, вибухнувши, вільно злучав ся з повітрям. Турки кинули ся у прорив. Обложенці відбили ворогів, що наважили ся ввїрватись крізь прорив, і як-не-як засипали єго. Тут 68 вбито і 97 поранено. Серпня 1-го на очах обложенців; частина війська з Кацланом-башею рушили на Самійловича та Ромодановського. Ті, що лишили ся, безупинно палили у місто, навіть ще дужче, ніж у перші дні.¹⁾

і над останньою цагубою нашою, а не піддавати ся у велику руїну, і відступити ся від російського, а до нас повернутись, зберегаючи цілість свою як голуби: побачите милости ваші купно і військо Запорозьке ласку вельможних царів і нашу також. Але до часу звольте піклувати милости ваші про себе, а не потім, коли вже наступлять великі сили. Не збільшуючи листу свого по радї і високому розсудку милостий ваших то предаю, бажаю незабаром нам бачитись з собою у любови і поцілувати ся, і без різанини під одним царем найяснійшою і непобідженійшою султанською величностю турецьким лишити ся. Про те сказавши, відповіді від милостий ваших бажаємо і нас самих і славу християнську милостям вашим доручаємо. Дано у Бердичівці вашим милостям усім жичливий Георг Геден Венжик Хмельницький, князь України.“

¹⁾ Першого дня облоги кедали що дня кілька гарматних куль і бомб, а серпня 8-го число перших дійшло до 1008, останніх-же до 387. Далі потім в ночи Татари, що стояли на другому боці річки Тясьмина, потай дали звістку козакам, що боярин та гетьман вже недалеко від них і що хвилини треба їм чекати бажаного визволу.

Межи Дніпром та Чигиринном тяглись гори, куди підходила долина, що простяглась від Дніпрового побережжя. По сих горах отаборило ся турецьке військо під проводом Каптан-баша, щоб не пускати московського війська. З Турками були кримські орди, молдавські та волоські потуги, Турки звели батареї, постановили гармати і почали обороняти вхід на гору. Заходи наших, здобути гору 1 і 2 серпня, не вдали ся. Серпня 3, у суботу, Ромодановський вирядив чималий відділ¹⁾. Козаки у ліву руч пішли окремим відділом²⁾, а далі за ними слідували боярин та гетьман з рештою війська та обозами³⁾, лишивши на лівобережжі охочі полки з наказом ловити і вішати втікачів з війська, як що виявлять ся на лівобережжі.

Турки і Татари, допустивши посланих Москалів, до гори, виступили проти них з часарника і почали палити на них з гармат. Виборні піші генерал-лейтенанта Шепелева і генерал-майора Кровкова вибрались були на гори, але кінні Турки і Татари збили і прогнали їх. Москалів вбито було до тисячі і стількі-ж поравених: між останніми і генерал Шепелев. 500 Москалів відрізали і осачили вороги. Обороняючись завзято, вони усі згнули-б, як би на ратунок їм стрілецькі полки, що били ся на лівій лаві, не обманили Турків; зараз за сям резерва правої лави кинула ся на гори. Відрізані знову злучили ся з своїми, і Турки, бачучи, що до того посуваєть

1) Генерал-лейтенанта Аггея Олексієвича Шепелева і генерал-майора Кровкова з добіраюю інфантерією від 5 до 6 тисяч, що складало праву лаву. У резерві в него було 10.000 кінних і піших під зарядом генерала Змієва. Осередок складали 9 стрілецьких полків, при них діти боярські; у резерві у него 15.000. Ліва лаві і резерви до него складали білогородський та сівський полки.

2) Гетьман — під зарядом наказного Василя Борковського вирядив полки: Чернігівський (полковника В. Борковського), Лубенський (полковн. Максима Іляшенко), Миргородський (полковника Павла Апостоленка), Прилудський (полк. Хведора Мовчана), Ніженський (полк. наказного Василя Ігуменського), піші полки Герасима та Іванія, кінні Іляша Новицького та Якова Павловського зо всім їх товариством, з якими були полковники з Переяславського, Стародубського, Полтавського полків, мужні товариші і козаки, а ті три полки були самі на заставі поза обозом. (Допис гетьмана з 17 серпня і також лист гетьманів до полковника Новицького).

3) „І ті ваші великого царя війська послав раніш за себе, самі зараз за ними шлисьмо з обозами і зо всім війском в обозі будучим“ (ibid).

ся ще нова потуга кінна, почали подавати ся, а коли ще й московська кінниця пристала до своїх, що стояли вже на горах — тут вже Турків було зовсім побито. Як передають самовидці¹⁾, вони тікали без ладу за Тясмин до Чигирина, і попалили за собою мости, що спорудили були Молдавани і Волохи межі Чигирином і Суботовим. Татари бігли до Медведівки. За ними гонили ся і губили їх запеклі вороги-калмики. У сій січі, як звіщає Гордон, що тяглась три години, Турки стратили 5.000 чоловіка, а в Москалів було 1.500 забитих і до 1000 поранених. Бранці-Турки показували, що число побитих Турків було коло 8 000. Москалі здобули 28 гармат і коштовні турецькі намети²⁾.

Сего самого дня (серпня 5, у суботу), коли московське військо брало гору над ворогами, о 2 годині півдня Турки запалили порох і прорвали значну частину валу і кинули ся у прорив. Цілих дві години тяглась завзята різанина. Саме тоді воевода Ржевський вийшов на вал верхнього замку і тут вбито его скалкою бомби або гранати, що вдарила у підборіді. У Чигирині провід над усіма силами лишив ся за Гордоном. Прочувши, що московське військо побило Турків, він заслав до Ромодановського прохання, скоріш прибути і тим закінчити своє свято побідника, бо тоді вороги підуть від Чигирина.

¹⁾ А як військо наше хоробро і сміливо на ворогів пішло і ми з обозами і то всім війском до гір наблизили ся і тих ворогів — турків спатів полки і кримські потуги і інших земель зібрання побили, від окопів, шанців, виводів і нарядів їх і від наметів відбили і самих безліч у пень побивши і живцем побравши і хорогви, прогнали страхом так, що то сполоху набравшись, тікаючи на мостах своїх через річку Тясму пороблених, один одного давили і мости поломали і, на той бік Тясми на переправляючи, багато потопило ся і опісли того свого нещасного переходу і міст спалили“ (Допись Самійловича). „Як боярин і гетьман на гору сходили і саме тоді були великі січі з рана до полудня, і Каплан-башу з війском збили, і шатри, і обоз, і гармати москалі здобули. Турки нічого з собою не взяли і побито їх тоді люди тисяч на вісім, а Каплан-баша з війском утік через Тясмин на мости і царське військо гнало їх і било до самого мосту, а перебігши мости, Турки запалили їх і поставили варту, щоб царське військо через міст не напало на них. А як-би царське військо їх тут перемогло, вони усі-б утігли, лишивши їм здобич під Чигирином“ (Доказ бранця Турка).

²⁾ Треба зауважати, що Турки завше прихильні побільшувати. Коли ж пробувають у неволі, то роблять се так, щоб вимовити побідних приємно.

Але Ромодановський, переночувавши на місці січи, рушив з війском далі і, отаборившись за дві верстви з половиною від Чигирина, післав Гордонови на підмогу тільки оден полк драгонів. Серня 5 Гордон знов прохав Ромодановського і раяв місце для табору на острові, низше Чигирина, відкіль можна було обстрілювати ворожий табор. Але боярин прислав Гордонови тепер тільки до 3000 війська, радючи єму зробити вилазку як-би Ромодановський послухав Гордона, то, певно, Турки втікли б від Чигирина. І так, як показували їх бранці, після побиванок на горі, вони були наважились розбігти ся, але візір затримав їх, вмовивши спробувати ще раз підвести підкопи; він дав обіцянку рушити, як що за тиждень підкопи не допоможуть здобути місто. Виконуючи наказ Ромодановського, Гордон серня 6 зробив вилазку, але нещасливо.

І після сего боярин не переходив зовсім своїм війском за річку, за ближше до ворожого табору, як намагав ся Гордон, але вдовольнив ся тільки тим, що вирядив Косагова і Вульфа захопити два островці на Тяємині, а до Гордона вирядив ще 1.800 чоловіка сумських козаків та рильських людей задля нових вилазок. Для сего ж таки Самійлович від себе послав у нижній замок нові соткі козаків ріжних полків, заміняючи ними тих, що післав туди раніш. Герцям не щастило ні з верхнього, ні з нижнього замків, бо яничари дуже зручно примостили ся у своїх шанцях. Вони сиділи в рові, захищаючись окопом, і відтіль палили, а над ними сиділи по горі другі. Верхні берегли нижніх, а нижні верхніх, і вибити їх відтіль не було змоги.

Вияжено на острів Косагова, військо розбіглось, як на него рушили Турки, а Вульфа після сего вернув сам Ромодановський. Так мляво Ромодановський ратував Чигирин. Тим часом Поляк Кирицький, що був бранцем у Турків і перейшов до обложених, звістив, що у Турків не достає харчів, і вони почнуть тікати, як тільки їм трохи не пощастить. Ще липня 12 Сірко, якого раз-у-раз гетьман виставляв спільником ворогів, напав з запорожцями на турецьку валку, що пливла з Кізікерменя по Дніпрови з запасом для війська, відняв запаси і се так надовго пошкодило Туркам, що ті запаси, які привіз потім Каплан-баша, не могли вже їм замінити тої втрати. Гордон по сій звістці ще благав Ромодановського щид-

ріше взятись до діла, але боярин знов вирядив тільки у місто відділ на вилазки, який незабаром сам і вернув.

Серпня 11, у неділю, о першій годині дня вибухнула міна під валом нижнього замку. Зробивсь прорив. 500 чоловіка козаків, що були близько, згнули, інші пустились навтікача. Страшений гуркіт усіх приголомшив: пустились тікати і ті, що були далі; вибух застав одних паними, других у сві. Вростич метнули ся козаки з міста через московський міст, думаючи втікти у військовий обоз. Але за мостом вже стояли Турки, що пробрались туди через болото. Вони поломали міст. Козаки у натовпі давили один одного; багато їх потопилось, і між них гадяцький полковник Криницький. Турки запалили башту з брамою, що стояла на московському мості; козаків, що встигли перейти за міст, вороги гнали і рубали. Тимчасом від вибуху по всему нижньому замку склала ся пожежа. Вороги, що вірвались через прорив, розносили її, запалюючи будинки. Три серденяцьких полків: Герасимів, Іванів і Ребриковського втікли через греблю у верхній замок. Турки запалили околишні мури верхнього замку, що прозивали ся новим містом; цілими поки що лишали ся внутрішні -- старе місто. Жадні сидкування Гордона виратувати Чигирин, не вдали ся, підлегли не слухали наказу¹⁾. В вечері один стрілецький голова нишком сказав Гордонови, що Ромодановський прислав свого осавулу з наказом вивести залогу з верхнього замку,

¹⁾ „11-ого у неділю в вечері вибухнули підкопи до річки Тясмину близько будинків і землю порозкидало на всі боки і від того вибуху будинки загоріли ся і розпочалась пожежа, і обложенці, бачучи пожежу, з міста побігли у обоз крізь московський міст, і Турки, побачивши се, прибігли з болота до московської башти і запалили, щоб обложенцям не дати з міста випуску, і міст підломався; і з того мосту потонув гадяцький полковник Хведор Криницький і багато інших потонуло, то на плячовій було козаків чоловіка 500 і ті усі від підкопів пропали, і Турки, убігши у місто, запалили будинки і саме тоді з серденяцьких полків Герасимів, Іванів і Ребриковського у московську башту з міста не втікли, а приложились до верхнього замка і башту, що на греблі, захопили і ворогам її не дали. А верхнє місто, що спорудив був знову воевода Ржевський, вороги запалили саме тоді, коли у великому нижньому замку вчинила ся від підкопів пожежа. І царське військо і сердюки у верхньому замку за кам'яною церквою до самого вечера ворогів з міста вбавили двічі і башту з греблю обороняли і їм не давали“.

але осавула не хотів увійти у місто, а тільки біля брами на словах передав наказ боярина. На се Гордон промовив: „Мені дано наказ краще згинути, ніж лишити своє місце; і другим сего не дозволю, не відібравши листовне наказу“. Він робив далі накази гасити пожежу, і щоб салдати не мали на него підозріння, що він покине місто, наказав готувати вечерю і поставити на стіл свій срібний сервіс.

О 10 годині вечера (о третій годині ночі) прибув тарабанник полковника Карандієва, що стояв біля брами з боярським осавулою, який все-таки не наважував ся ввійти у замок, і передав листовне наказ Ромодановського такого змісту: Гордон мусить виступити з царським війском, узяти з собою лекші гармати, а) другі закопати, розруйнувати окопи, знищити бовві запаси і порох. Гордон показав наказ значним „офіцерам“, що при нему лишили ся, наказав лишити іготи у бійницях і запалити браму, що споружено для вилазки, власною рукою підпалив запасні і муніційні магазини. Саме тоді усе військо, не чекаючи наказу, з страшеним гуком кинуло зброю і з замку, що палав, пустилось навтікача. Багато з них догнали і порубали Турки, багато їх у річці потопилося, через яку вони метнулись перепливши. Сам Гордон вийшов по мосту, тримаючи в одній руці пістолю, а в другій шаблю і щасливо пройшов серед ворогів, що носили на списах голови Москалів, і зовсім знесилений добивсь таки до табору. Перше єго слово бояринови Ромодановському — був докір за те, що отаман не тільки не запоміг єму завчасу, але навіть заздалегідь не подав звістки, що він мусити не лишити чигиринський замок: і тим саме не дав змоги, щоб залога вийшла як слід. Ромодановський сердитий слухав докори і мало відповідав на них. Гордон, йдучи від Ромодановського до своєї господи, що єму відвели, зайшов до полковника Бурнета. І саме тоді у Чигирині роздав ся страшений гуркіт — се вибухнув порох у погребі. Потім довідали ся, що з сего вибуху згинуло там більше як 4000 Турків. Вони встигли вступити у чигиринський замок зараз-же, як обложенці єго покинули.

Сучасники подають, що у війську Ромодановського панувало велике безладє, як і взагалі у всему тогочасному московському військовому устрою. „І нас у поході, — опісля ка-

зав у Москві гетьманський посланець Мазепа, — з Ромодановським людей було багато, а у баталіях їх було замало: тільки салдатецькі полки та стрілецькі полки, та й стрільців було небагато. Решта — усі ховали ся у обозі на возах; від рейтарів, городянської шляхти та „дїтий боярських“ тільки оден галас! Гетьман не раз посилав по них, а вони не йшли, і гетьман мусів був виряджати у баталію усі свої козацькі полки, а сам лишив ся з своїм двором та драгонами, які завжди пробували невідступно біля него“. З царського війська раз-у-раз юрбами тікали різні люди, так що коли військо прибуло до Чигирина, то его лишало ся ледве половина того, що була спочатку походу. Тому-ж то Ромодановському не остало ся більш нічого, як втікати.

Так от другого дня по зруйнуванню Чигирина, серпня 12, боярин та гетьман, кожен з своїм війском, від Чигирина рушили назад до Дніпра. Кожен вів своє військо квадрою лавою, оточивши его валками возів, немов-би то шанцями. Усі кінні йшли пішки; тільки сам Ромодановський та гетьман їхали верхи, Турки та Татаре з різних боків нападали на них, але даремне.

На нічлягу на них не нападали. Серпня 13 вранцівійско рушило далі, і на переході через болотисті місця їх турбували вороги, але теж, як і учора, без успіху. О півдні військо досягло давного свого становища коло Бужина і отаборило ся у своїх давних окопах. Вони почали виражати вози до самого Дніпра, маючи на меті розпочати переправу, але тут Турки, через недогляд війська, захопили покинуті окопи, і почали палити. Се примусило їх, кинути переправу і відбивати ся від ворогів, аж поки не заставили їх відступити. Того-ж таки сьомого дня Калмики, щоб не запомагати Москалям, подались на другий бік Дніпра, а потім рушили у свої степи, але по дорозі „накоїли не мало лиха українським людям“. Другого дня після того гетьманови доставлено було листа від кримського хана. Прозиваючи Самійловича Іваном Поповичем, гетьманом задніпрянським, Мурад запевняв в своїй щирости до козаків і вмовляв зрєкти ся Москви, але при сему давав слово не силувати его до підданства турецькому падішахови.

Такий-же лист відібрала від хана і вся старшина. Сі листи не зробили жадного вражіння, і на них не послано відпо-

віди. Але проте багато козаків не мали охоти довше воювати і самовільно втікали за Дніпро. Се примусило гетьмана постановити варту, щоб не пускала втікачів; а кільком втікачам, що силкувались перепливати Дніпро, піймали і дали батогів. Біля марних заходів прихилити до себе козаків, вороги все таки напірали на обоз і палили з гармат. Доходило діло до того, що бились не тільки збройно, але й на кулачки. Під самим візірем вбито двох коней. Дуже бажало ся Туркам розгромити ворожий обоз, або приперти его до Дніпра, але обложенці, найбільше козаки, завзято оборонялись, і навіть зробили два нічні герці, вбили і полонили багато Турків, хоча й Турки принесли у свій табор 90 ворожих голів. Так було аж до серпня 19. На останку візір, бачучи, що заволодіти табором не вдасть ся, а своїх вояків гине не мало, у-ночі з 19 на 20 серпня зо всім своїм війском подавсь до Чигирина; а князь Ромодановський та гетьман Самійлович з своїм війском переправились через Дніпро вже без жадної перешкоди ворогів.

Нещасливий похід Ромодановського сплотив тоді багато поговорів. Кажали, що Турки ему дали хабара, що московський боярин запродав їм Чигирин і по своїй волі вів справу так, що вони могли его здобути. Поміж українським та московським війском ходила така чутка: в бусурменській неволі пробував син князя Ромодановського Андрій, якого полонив року 1668 Суховієнко; візір задалегідь заслав до Ромодановського потай переказати: як що московський отаман допустить візіреви здобути Чигирин, то візір визволить его сина Андрія; як що-же не допустить, то до боярина пришлють голову его сина, напхану сїном. Ромодановський, щоб спасти свого сина, повів справу так, як бажав візір. По Туреччині казали, що Туркам пришлось-би загинути під Чигирином, як-би їх ворог Ромодановський инакше діяв; гетьман-же, супроти власної волі, мусів потурати бояринови, яко царському намістникови. Коли-б же чинило ся так, як гетьманови бажалось, то жадна людина цілою не втікла-б з турецького війська. Про такі поговори звіщав Самійловича Куницький. Самійлович, звіщаючи про приказ, від себе додавав, що се байки брехливі. Гетьман був прихильний до Ромодановського і коли довідавсь, що московський уряд має замінити его, яко отамана над царським

війском на Україні, другою людиною, то у своїх листах до приказу жалкував за Ромодановським і додавав, що бажає, щоб кождий, хто буде замість Ромодановського, пробував з гетьманом у такій пораді і дружбі, як Ромодановський.

В якій мірі був винен Ромодановський — сказати трудно, не маючи матеріялів, які-б освітили таємні події того часу. Але певно, що Ромодановський мав змогу і перед урядом, і перед нащадками зовсім відхилити від себе докори за згубу Чигирина. Ще перше, ніж він з війском прибув до сего міста, він мав вже царський наказ — покинути оборону Чигирина, як що вона буде дуже тяжкою і віддати его на зруйнування. Таким робом Ромодановський виконав царську волю; певна річ, що за тим-же наказом він заводив або силкувався заводити з візірем умови про згоду.

В актах ми не знайшли про се оповісток, а проте се можливо, бо царським наказом йому велено було зруйнувати Чигирин і спробувати завести з Турками умови про згоду. Коли одну половину наказу він виконав, то не можна гадати, щоб друга лишала ся без виконання, тим більше, що постановлена двома роками пізнійше згода з Турками, стала ся на тих самих умовах, лишити „в пусті“ правобережну Україну, які велено було поставити їм раніш. Тому-ж то можна думати, що умови сї ще тоді було переказано Туркам.

У Москві, одначе, після чигиринської катастрофи, як здаєть ся, не признавали Ромодановського здатним вести далі справу оборони України. І він вже більше на Україні не з'являв ся. Українці дуже жалкували за Чигирином і се лихо складали на „незичливість та нерадивість принципала“.

Сірко написав до Самійловича дуже гострого і лайливого листа, обвинювачував его у потуранні Ромодановському, якого він вже напевне вважав за зрадника. Що Українці могли помиляти ся про Ромодановського — се було натурально, бо наказ зруйнувати Чигирин і завести зносини з Турками ему дано було нишком, з умовою, щоб не виникло нарікання у народі і, себто, було невідомим Українцям.

Переправившись через Дніпро, Самійлович, маючи на увазі, що козацьке військо від тяжкого походу в опустілу кра-

їну „ізнужало та ізнищало“, розпустив полки полтавський, прилуцький, лубенський, миргородський і гадяцький, а київський, переяславський, чернігівський, ніженський та стародубський рушив до Переяслава, бо прочув про нові заміри ворогів.

XI.

Повернувши від Дніпра до Чигирина, візір наказав знищити останки міста і замка, а потім турецьке військо рушило в дорогу. Турки отаборились на Капустиній долині¹⁾. Від хроб і від нестачі харчів їм приходилось до скруту. В турецькому обозі була така дорожня, що за мішок пшеничного борошна брали 10 ефимків, а ячмінного — пять; Турки оден з перед другого кидали ся забирати здобич у Татар, коли ті повертали з заgonу, але й Татари не геть то пишали ся здобичю: нігде було нагарбати її. Таборуючи на Капустиній долині, Хмельниченко, за порадою візіря, розіслав гонців з універсалами до Корсуна, Канева, Черкасів, оповіщаючи, що він наказує Іванови Яненченку-Хмельницькому поприводити міста під свою владу і оборону. „Не така се буде оборона“, писав він, „як то було за Московщиною: князь Ромодановський і Самійлович, не спинивши потуг найяснійшого султана турецького і хана кримського, спалили в пень Чигирин, замордували багато душ християнських, а самі з соромом пішли. Просіть же, поки час, ласки у верховного візіря і відгукніть ся до нас згодою і покірливістю. Коли-ж, пак, не послухаєте, то прийде на вас конечна погибель“. Таке послання вирядив від себе і візір, вимагаючи покірливости Хмельниченку і підданства турецькому султанови, загрожуючи руїною полоном і погибелю.

Корсунці піддали ся. Західні міста: Кальник, Немирів і інші, де перебували польські залоги, теж корили ся і кликали Хмельниченка, — щоб він поміг їм спекатись Поляків. Але Канівці відповіли, що вони не підуть на згоду, бо боять ся Москалів. Так відмовивши Юраськови, почали Канівці пе-

¹⁾ Капустина долина — колись містечко, а тепер село Звенигородського повіту (в Київщині) коло річки Шполи.

ребиратись родинами на лівий берег Дніпра; Самійлович перейшовши на той бік у Переяслав, вирядив до Канева кілька сотень пішого війська полку Кожуховського, для оборони тих мешканців, що там лишили ся. Він сподівався, що Юрасько прийде з невеликою ордою Татар, і всім, що zostавались, раїв перебиратись швидче за Дніпро. Але візір послав проти майже безлюдного Канева кілька десятків тисяч Турків з 15 гарматами. Япенченко був з ними замість Хмельниченка. Козацька піхота, яку вислав проти Татар Самійлович, не здержала напору ворогів, що вірвались у місто і вся загинула в бою. Невеличкий гурт мешканців, які лишили ся на Канів, зачинив ся у мурованій церкві, але Турки розклали коло неї огнище і всі затворники подушили ся в диму. Доля Канева так перелякала маленькі міста: Черкаси, Мошну і Жаботни, що вони покорились Хмельницькому.

Коли вернулось послане проти Канева турецьке військо, візір рушив з Капустиної долини до Туреччини і на прощання сказав Хмельниченку: Коли не випадє тобі під свою владу Україну підгорнути, не проси помочи у турецького султана, а звернись до каменецького наши". Як тільки спільники рушили, Хмельниченко зараз вирядив до польського короля якогось Губаря-Бершадського, вимагаючи, щоб він повинював польські залоги з міст українських; він закинув оком не тільки на ту смугу, яку Польща віддала Туреччині, але й на Білу-Церкву, Паволоч, Черногогородку, — одно слово — на все те, що за Юраськового батька, Богдана Хмельницького, здобуто було козацькою шаблею. Король, відповідно Журавницькій умові, що нещодавно затверджена була послом Речі Посполитої при турецькому дворі Гнинським, звелів польським жовнірам вийти з Кальника, Немирова, Межибожа й інших подільських міст, — вони були по сей бік межі, по яку відійшло Туркам, — й що до чого иншого, то король відмовив Юраськови. Навпаки, військо Речі Посполитої з покинутих міст подільських повинно було перейти до Білої Церкви, Павалочи, Димера, Коростишева, щоб тутешні залоги побільшити. Немірів падишах віддав Юраськови, щоб він володів ним до віку, і Юрасько обрав собі єго на резиденцію.

Він увійшов туди з своїми оборонцями Турками і Татарами не ранійш як за кілька день до різдвяних запуст, ли-

шивши Яненченка-Хмельницького на Корсунь, й Коваленка — на Кальник¹⁾: сі міста подарував їм падишах, як маєтності. З Хмельниченком, по відході візиря, лишило ся 700 чоловіка Татар та від господарів 800 „семен“²⁾; 5 поміж їх по 200 чоловіка тих і других Юрасько вирядив до Корсуня, а решту оставив коло себе у Немірові.

Юрасько отаборив ся на спустілій „слободі“ Викитці, постановивши коло свого мешкання поблизу по 10 чоловіка яничар в одній хаті, а останніх Турків і Татар розгуртував на другому передмісті немірівському, що прозивало ся Шполвцямн. Своїх, Українців, з Хмельницьким, на батьківській землі, було на обмаль. Та й тим він не няв віри і зараз же почало їм мулити володінне новопоставленого князя українського. Юрасько розпорядив ся, щоб підлегли єму Українці постачали єго Татарам і „семенам“ скільки треба мяса, сира і иншого, що йде на їду, і опріч того - ж три осьмачки вівса на кожного коня.

Юраськови бракувало засобів, щоб справити свої заміри; отже він і почав вимагати гроший від богатих мешканців, закидав їх до тюрми, а то турецьким звичаєм велів бити їх киями по підшвах, поки не дістав кілька сотень червінців. Не милував він і тих, що пристали до него, скоро він з'явив ся. Візир, будучи з ним під Чигирном, раїв Юраськови не підпускати близько до себе козаків, що мали яке-небудь старшинство, а сподіватись на оборону для себе тільки від Турків. З такої ради Юрасько убив Астаматія, що був недавно при нїм наказним гетьманом і кальницького полковника Варяницю, постановивши натоміць Коваленка. Інші, навіть де-хто з рідні Хмельницького, щодня немов віл обуха, каже сучасник, сподівали ся того-ж самого. Задумуючи похід на лівобереже Дніпра, Юрасько послав немірівського сотника Берендія до кримського хана просити, щоб він прислав свою орду. Юрасько надто лютував проти Запорожців. „Колиб мені погаланило, — казав він, — хоча 1000 чоловіка їх виманити з коша, зараз би віддав турецькому султанови у каторгу“. За

¹⁾ Тепер село липовецького повіту, в Київщині, по р. Собі.

²⁾ У Татар прозивались так зазброєні огнестрільною зброєю.

те сподівався він прихильності до себе від Українців лівобічних і казав: „про мене досить яких там двох-трьох тисячів; я зайшовши від Дніпра, в Києві на Подолі серед міста стану“. І справді довголітнє лихоліття в країні так закрутило голови людям, що навіть Юрасько міг бути страшним на деякий час, найпаче, коли за ним стояла грізна сила турецька. Куницький подає звістку, що з Черкасів і лівобережної України йшли заклики до Юраська

На такі запрошування Хмельниченко послав з Пемірова 27 грудня універсал до лівобережників і кликав всіх і старшину, і простих людей, коритись йому, коли хочать уникнути руїни. У слід за тим Яненченко з двома кримськими мурзами, що були прислані од хана, перейшов коло Стожок Дніпро і минувши місточка, що належали до переяславського полку, взяв на Остер і Козелець. Нарабувавши здобичі і забравши бранців, повертали Татари, але на дорозі, коло села Глибокого, переяславський полковник Лисенко розгромив їх загін і відбив ясир. Яненченко пішов на Корсунь. Се був попередній наказ на лівобереже. Яненченків батько, Павло Яненко, шуряк Дорошенків, що проживав у Сосниці, не тільки не пристав до сина, але й вирік йому догану за его вчинки. Невідомо, правда, чи він се зробив на свою руку, чи з волі гетьмана, що розіслав по всій країні, якою заряджував, окружник і в нему запевнив „не няти віри влєсливим зазивам розетриги, що зламав християнський закон, перекази церкви і догоджав бусурменам, хоча сї мають его за ніщо і гидують ним“.

На донос Самійловича московський уряд, сподіваючись нападу Хмельниченка з его спільниками, післав до Переяслава ратних людей під командою стольника Неплюєва, а князям Козловському у Путивлі і Урусову у Києві наказав бути на резерві вкупі з другими деякими войовниками, Косогову-жу у Сумах — вкупі з слобідськими полковниками сумським та ахтирським. Гетьман долучив до війська Неплюєва кілька сотень виборних козаків з полків ніжинського, лубенського, прилудського і кївського і звелів їм стати залогою по містах: Ірклієві, Кропивній і Золотоноші, що понад Дніпром; зноситись наказано було їм з переяславським полковником, якому доручено головне орудування обороною краю, що становив его

полк. Тимчасом спробували вплинути на Хмельниченка тихомирно.

За наказом гетьмана учений проповідник, знаменитий за свого часу, архимандрита чернігівський Йоаникий Голятовський, що був колись за вчителя Юраськови, вдавсь 4-го грудня 1678 р. з листом до Хмельниченка, де усовіщував єго скинути з себе мирську одіж і знов зодягтись у чернечу; доводив єму, що перед Богом великий гріх відректи ся раз вислевленої обітницї, а для прикладу наводив колишнього маршала французького Геброна, що розстриг ся з чернечого сану: як він вмер, то чорти раювали, несучи душу єго до пекла. Хмельницький одержав свій лист в Корсунї саме тоді, як рушав у похід на лівобережну Україну. Він відповів на него довгим письмом, де точив усякі теревенї, пригукуючи ні к селу ні к горсду імена Перикля, Улїсса, Брута і ин. героїв клясичних; про себе, про свої заміри, заходи і спонування майже нічого не говорив і тільки між инчим спомянув про 19 вірш 48 глави книги Битія; на сам кінець сказав так: „ніколи не пиши до мене, превисокість твоя, щоб не роздратувати шершнів“.

Не поталанило сим пробам повернути на правдиву стежку Хмельниченка. Юрасько з Татарами перейшов на лівий берег Дніпра. Першим місточком, яке він звоював, була Вереміївка: там зовсім не було козаків, а мужикам не спроможно було оборонятись, тому вони покорили ся. За Вереміївкою пішли Чигирин-Діброва, Горошин, Городище, Жовнин. Хмельниченко писав в сему універсалї: „Не відмовляйтесь і не гайтєсь, велю вам перебиратись з родинами і добром вашим за Дніпро; там відведуть ґрунти вам — про те вже наш батьківський клопіт, а не підете, то станеть ся з Вами таке, чого я не бажаю. Тим трьом тисячам чоловіка, що піддали ся, надав Хмельницький осїлости в Жаботинї. Інші відпрошували ся, бо зимова, мов, пора, і давали обіцянку, що невідмінно перейдуть на весні. Багато тут було таких, що уродили ся на правобережю; недавно в ріжні часи по своїй добрій волї вони виселили ся на лівий берег, бо ненавидїли польських панів, а далї страхали ся бути під бусурменом; але пожили вони на лівому березї і там дечого багато їм не до вподоби було, отже й стали вони поривати ся до ранїйших своїх осад, погодившись

з думкою, що опинять ся під Турком. Турецької влади вони над собою близько не спробували, а польських понів їм годі було боятись, бо король весь край віддав Туркам. Переяславський полковник ще в листопаді, коли Хмельниченка не було, писав до гетьмана, що по ріжних містах побережних він посадив вартових, щоб „не пускали лехкодухого народу“.

27 січня Юрасько зпід Жовника розіслав універзали по містах миргородського полку, вимагаючи, щоб прислали до него виборних на поклін і він страшив, що коли прийде турецьке військо, то тоді вже не буде помилування. Тим часом Яненченко підступав до Лубен, де зачинили ся лубенський полковник Ілляшенко і охочий Новицький: вони з козаками записягнули міцно стояти, але, як казав гетьман, знайшлись і тучечки нерозумні, що стали нахилятись до Хмельниченка. На щастє проти него йшли полковники миргородський і полтавський, а за ними Косагів з Сум. Сам гетьман рушив вже з Батурина і був в Конотопі. Полтавський полковник Левенець напав на Хмельниченка під Жовнином¹⁾ і примусив его поступитись до Лукомлі²⁾; Юрасько простояв там днів зо три, але не довело ся ему переманити мешканців до себе і він з 300-ми Татар перейшов на той бік Дніпра, а за ним подав ся і Яненченко, котрого під Лукомлею ледві не застрілено, колиб не спас его панцир. Перебравшись на правий берег, Юрасько хутко повернув до свого Немирова, а Яненченко до Корсуня, а кримські султани, що прийшли на поміч Юраськови розійшлись: Калга з охлялими кіньми просто на Крим, а Нуреддін з 700 чоловіка орди знов перейшов Дніпро, накинув ся на місточка миргородського полку і взяв ясир, але на повороті під Менделівкою³⁾ напав на него Косагів з ратними людьми, до яких на придачу послав гетьман ще козаків з полків гадяцького, миргородського і компанійського. Вони відібрали ясир, захопили татарський прапор і ледві не взяли в полон самого султана Нуреддіна: підстрелений з лука він з недобитками своєї орди, кинувсь прожогом навітїкача, — не шляхом, а полем, прокладаючи собі дорогу по снігу. Погоня гнала ся за ним 20 верств, а проте він добіг

¹⁾ Місточко Золотоношського повіту, в Полтавщині над р. Сулою.

²⁾ Місточко Лубенського пов. над р. Сулою в Полтавщині.

³⁾ Місточко кременського пов., в Полтавщині, біля р. Псьола.

до Дніпра і перейшов на той бік. А услід него пошло і військо, гнало его ще верстов 335 до р. Мало-го-Інгульця; далі гнатись було нікуди, бо понавержено великі кочугури снігу, а тому і повернуло воно назад на Кереберду.

На сей таки час, коли от Хмельниченко справляв свій похід на лівобережну Україну, припадає і набіг Турків і Татарів, на Січ, після якого небавом єчинив ся останній за життя Сірка побідоносний напад Запорозців на Крим. Кримський хан прираяв візіреви напасти на Січу саме в ночі під Різдво, коли, на его думку, січовики повинні бути п'яними ради сьвята Божого. Отже візір прислав 15.000 Турків. Хан не поскупивсь на коний і сам з ордою тихо-мирно запровадив їх до самої Січи. Запорожці, не сподіваючись біди, не поставили вартовна, як слід було. Орда оточила Січу, а яничари добрали ся до міста, залюднили вузькі вулички Січові і моглиб усіх перев'язати; та на щастє оден з запорожців, швець, прокинув ся рано; відчинив вікно, коли бачить якісь чужі несподіванно з'явили ся, він притьмом згвалтував козаків свого куріня. Почали палити через вікна, тривогу забили по других корінях і вся Січа кинулась до зброї. Туркам не зручно було повертатись на тісних вуличках Січі, а тим часом запорожці потрафляли в саме серце; не маючи спроможности направити рушниць у вікна. Турки палили в гору у повітрє. Ледві почало на сьвіт благословитись, Турків було побито, частина тільки їх якось спасла ся і швидче утїкла з Січи; хан, бачучи, що непереливки, повернув з своєю ордою на степи. Рано запорожці витягали трупи забитих і волїкли їх у ополонку, під лід. Тоді Сірко написав до хана знаменитий лист, докоряючи, що він робить не по лицарськи, бо потай набігає і саме таким часом, коли військо гуляє; нагадував ему славні події козаків на тугульманах і обіцяв ся навесні провідати его. І справді, навесні Сірко з запорожцями набігши через Саваші на Крим, вельми зруйнували его, нагнали великого страху на мешканців півострова, а навіть на самого хана. Вертаючись, вели з собою козаки бранців; між ними були і так звані „туми“ — діти від батьків і материй християн, що родили ся в Криму в неволі. Більшість — то були суці Татари мусульманської віри, які й слова нерозуміли по українськи. У степу на спочинку, коли козаки варили собі кашу, підпасуючи коний,

Сірко сказав тумам, що коли вони хочуть, то нехай вертають ся до Криму. Богато покористувалось з такого дозволу, доводячи, що в Криму вони мають свої осілости, а на Україні в їх нічого нема. Сірко відпустив їх, а сам вийшов на могилу і довго дивив ся у слід їм, аж поки не зникли з очий. Потім, збігши з могили, покликав своїх козаків і погнав ся за тумами. Догнавши, велів всіх повбивати і, похоронивши їх тіла, звернув ся перед всім товариством з такою промовою до побитих: „Простіть, браття, нам за смерть свою і спіть собі тут до страшного суду Божого; бо лучче вам нагло вмерти, а ніж жити бусурменами і плодитись на наші молодецькі голови і на свою довічну погибель нехрещеними“. Вернувшись на Січу, Сірко, козацьким звичаєм, подуваннв здобич — силу товару і овець — і відпустив на волю бранців-християн чоловіків і жінок, яких було чоловіка тисячи з півтори. Се були, здаєть ся, остатня славетна подія знаменитого лицаря запорожеського.

Як Хмельниченка було виперто з України лівобережною, Самійловичь, з волі московського уряду і погодившись з старшиною, намірив ся знищити правобережні місточка на Україні і решту мешканців перевести звідтіля на лівий берег. В сій думці давно вже кохав ся московський уряд, ще до другого походу Чигиринського, але тепер неминуче потрібно було перевести її: невеличкий гурток мешканців, які лишили ся на правому березі, через своє безсилля корили ся Хмельниченкови; опріч того, — туди поривались і ті, що недавно вийшли звідтіля, а вони вже перетягали за собою навіть корінних турбольшців лівобережа. Таким чином правобережна Україна знов могла залюднитись, а вона була під Турком: таке прийшло правобереже зовсім не в руки було московському урядови. Він не міг згодитись на залюднення, бо тодіб у Хмельниченка були підданці; з їх би він гуртував військо собі і посилав его турбувати лівобереже. Гетьман вирядив свого сина Семена, як наказного гетьмана з сотнями полків переяславського і київського і компанійцями. Воввода переяславський Неплюєв дав ще їм на придачу царських ратних людей. 24. Лютого підступили вони до Ржищева, де сидів тоді посланий від Яненченка наказний полковник корсунський Трущенко з двома татарськими мурзами. Як тільки почав наближатись Семен Самійлович з козаками, Татари притьмом вийшли з Ржищева; ко-

закі Самійловича кинули ся на вздогін їм, багатьох забили, а 6 забрали у полон: бранці показували, що в Ржищеві лишило ся ще Татарів з мурзами до трицятка; на масниці Трушенко підпоїв їх, і похмілле не дало їм втікти з міста; з Трушенком було до 80 козаків деренківських, корсунських і драбівських. Семен Самійлович послав до Трушенка в замок лист і умовляв его піддатись. Але Трушенко закомизив ся. Тоді Самійлович, порадившись з полковниками і полковою старшиною вступив у місто, звелів збудувати тури, навести гармати і палити в замок. Деревяна огорожа замка зараз же подала ся, козацькі гармати зробили пробоїну у трьох баштах, коли-ж вал був дуже високий, а фоса глибока, то ввірватись до замчища було трудно. Тоді Самійлович намірив ся держати місто у облозі, хочаб її тягти прийшлося навіть довго. Піднесли тури і ядра сягали до середини замчища. Обложникам бракувало води, її замінили снігом, але скоро й сніг потанув весь від огню; тоді почали пити замість води буряковий квас, але й его не надовго і не на багатьох вистарчилоб. Отже обложенці послали сказати, що вони піддають ся. Тоді 25. лютого, козаки вступили до замку, забрали у полон Татар і козаків, що стояли за Хмельниченка, спалили до того замок і місто, а всіх мешканців перевели до Переяславу і Воронкова; бранців відіслано до Березані і Баришівки. Трушенка самого віддано на волю гетьмана.

Повернувши до Переяслава, Семен Самійлович прилучив до свого війська, що складалось перше з трьох тисячів, ще три з ніжинського полку і три тисячі з лубеньського, прилуцького і охочекомонного полків з їх полковниками і марця 2-го рушив в похід на Канів.

Канів піддав ся без бою. Тоді Семен з козаками пішов на Корець, але не дорогою, а манівцем; думка була така, що зненацька напасти на ворога. Яненченко тільки що провів запусти і не було ему часу навіть протверезитись. В корсунському замку, що був добре оборонений, було в него кілька десятків Татар і стільки-ж козаків з Жаботина та ще стрільців з „Лисяських лісів“¹⁾. Яненченко прочувши про те, що

¹⁾ Мабуть се Українці, що кохали ся в полюванні.

було взято Ржищів, чванив ся, що з Корсунем того не станеть ся. Але ледві 3-го марця винирнув, простуючи на місто, перший полк козацького війська. Татари притьмом кинули ся на втікача по дорозі на обезлюділу Лисянку. Під рукою у Яненченка був невеличкий гуртець і він, попаливши всі, які були поблизу від замка будівлі, почав з ним обстрілювати козаків, що наближали ся до замчища. Як смерклось, то козаки Самійловича підійшли усім табором.

Зараз же сюди прибігло двоє з підручників Яненченка і вони сказали, що Яненченко намірив ся вночі втікти з Корсуня, побачивши, що на него прийшла така сила війська. По такій звістці зараз вирядили вартових, щоб загородити дорогу Яненченкови. Але опівночі він і ще кілька товаришів вийшли потайним ходом з Корсуня, перебрав ся через вали а там полем, — тільки его й видно було. Вартові, що сторожили за ним, не могли догнати бігців; останні втікли на добрих конях. Решта Корсунців зараз, як розвиднілось, повинили ся; з Татар, що лишили ся у замку, багато побили, а вельможнійших видали. Самійлович наказав усім Корсунцям притьмом перебиратись з родинами, забираючи увесь статок, за Дніпро. Чотири гармати залізні, які знайшли у Курсуні, віддав київському полкову, а саме місто спалив до тла.

4. марця, зранку Самійлович рушив на Деренківець ¹⁾ і Староборь ²⁾ вниз понад Росю. Ще у дорозі задалегідь приходили до него, витаючи хлібом-сіллю, мешканці сих місточок, винили ся і приводили повязаних Татарів. Всім їм Самійлович наказав родинами переводитись на лівий бік Дніпра, з усіма своїми добрами, а самі міста спалити. Тим часом гадяцький полковник з козаками та Косагів з ратними людьми трохи низче перейшли Дніпро і підступили до Жаботина. Зловивши якогось Жаботинця, вони післали его усовіщувати городян, щоб ті покорили ся цареві і не допускали ся до проливу крови. Але Жаботинці, замість того, щоб покорити ся, почали палити з гармат на передніх, що підступали до міста, двох поранили, а одного забили. Але як наспіло усе військо, то запал Жабо-

¹⁾ Обоє сіл на р. Росі, черкаського повіту у Київщині.

²⁾ Мабуть теперішнє Старосілля, на р. Вільшанці, черкаського повіту.

тивців пропав: тої-ж ночі вони склали раду і перед світом вислали попа з деким ще, щоб просити помилування „Покладіть ся на ласку монарха і вельможного пана гетьмана — сказав полковник — переправляйтесь з своїми родинами і своїм добром через Дніпро; там вам будуть надані осілости, але туди далеко, щоб не заманулось вам знов втікати на правий берег“. По дорозі від Жаботина до Чигирина почали вже заводитись селитьби для тих трьох тисячів, яких Юрасько перевів з лівого берега на правий. Все тепер було сплюндровано і хати, і млини, всякі інші будови і навіть церкви — все знищено було огнем. Людей зігнано за Дніпро з родинами і достатками. Від Жаботина Косагів і гадяцький полковник пішли на Черкаси, куди з другого боку прямував і Семен Самійлович. Проте, як сплюндровано Черкаси і зігнано тамошніх мешканців на лівий бік, немає звістки в сучасних документах, мабуть тому, що там все вже було пусто, як каже Самовидець.

Отся важна в історії України подія живе в пам'яті народній, відповідно переказам, під назвою „згона“: людність, яка лишилася на правобережжі, наказом урядовим зігнано було на лівий берег. Самійлович міг з певністю оповіщати уряд московський, що вся правобережна Україна обезлюдніла, а Хмельниченко урядуючи у Немирові, не міг шкодити пограничним містам і селам царської держави, як то було перше. Яненченко, втративши Корсунь, перемістив ся до Хмільника з 50 козаками, а Коваленко сидів у Кальнику з 40-ма.

За похід, так добре справлений гетьманським сином, царський посланець, стольник Карандієв, привіз гетьманови царську грамоту похвальну і подарунки шовковими матеріями, оздобленими золотом і сріблом, футрами собольовими і горностаєвими і зброєю.

Хмельниченко і перше міг держатись тільки страхом, якого наганяли Турки, що стояли в него поза спиною, а по добрій волі ніхто з Українців не горнувся до него. Тепер же пануючи над невеличким числом людности на Поділю, він своєю зажерливістю і жорстокими вчинками зовсім озвірив проти себе людей. На своєму дворіщі викопав він яму двадцятисажневу і закидав туди всіх заможніших людей, найпаче колишніх арендарів, що держали відкупи за часів польського уря-

дованя і набили собі кишеньку. З кого хтів Юрасько здерти гроші, хватав его — і зараз в яму; і поки той не віддавав всего, що мав, доти нічого було й думати ему про те, щоб вибратись з неї. Інші дістали київ; сотнику немирівському Берендієви, що вірно служив Юраськови, велів виспати 300 кнів по підосвах, від чого той ледви не вмер.

Яненченко, невтомний товариш і навіть рідня Хмельниченку — і той на останку зрадив Хмельниченка „князя“ і втік до Поляків; у вересні 1679 року ми вже бачимо его на службі у воеводи руського ві Львові. Скоро він, правда, знов вернув на попередню стежку і написав до каменецького паши, що Львів обороняє невеличке військо і що взяти его легенько, як що Турки підступлять тихо і несподівано. Лист сей було перехвачено і гетьман Яблоновський велів розстрілити Яненченка.

З Юраськом лишилось тільки 80 козаків; крім того було в него ще 800 Татарів, 200 Волохів та 28 Сербинів. Турки і Татари Юраськові, сподіваючись, що все за ним зйде їм з рук, чинили великі безчинства, хватали і били людей — словом, як каже оден сучасник Немирівець, у нас така неволя, що і в Туреччині гіршої не може бути. Гетьмана Самійловича повідомляли, що Немирівці тільки і бажають, щоб козаки і Москалі прийшли визволити їх; гетьманови радили послати туди військо. Але великих заходів треба було, щоб вибратись в похід через спустошену в кінець правобережну Україну, де не можна було добути харчів для війська; везти за собою фураж та ще й немалий, на Україні не звикли. Оден проживавший у Молдаві атонський архимандрита вдавав ся з листом до Самійловича і раяв ему прохати у царя помилування Юраськови, як що він піддасть ся царєви. „Подайте ему хліба — писав архимандрита — і запевніть его царським іменем, що ніякої він не прийме кривди. Він, бідолаха, що дня, що години вболіває по християнстві. Я розмовляв з ним. Ось — казав він мені — горе мені, а з Турком у війську іду! Що вдіяти маю я, невольник? Велять — приходить ся робити! Хоче Хмельниченко до вас, та боїть ся Сібіру. Попроси, нехай цар пообіцяє помилувати его і побачиш, якого сорому зазнають Турки і як підупаде у них дух“. Самійлович дав про се знати у Москву. І от прийшла грамота царська, де було сказано, що Самійлович може зробити, як найпридатнійше, на его думку.

Коли Юрасько, справді, бажає царської ласки і захоче бути гетьманом, а від згоди з бусурменом і ранішніх своїх злих вчинків відхрещуєть ся, то державець прощає йому вини его; нехай сміливо йде до гетьмана!

Чи були і далі які зносини з Хмельниченком, не знати. Мабуть смерть, що стала ся скоро після сего, перервала їх, хоча сучасники не лишили звістки про те, коли іменно вмер Юрасько.

У Кримців була думка, погодити ся з Москвою і кримський хан і Калга-салтан двічі до царя про се писали. 1679 р. в лишні цар відповів, що готов мирити ся, але коли Турки і Татари не турбували-б більше его царської держави. Тим часом до Самійловича доходили вісти з турецької землі, що падишах і візір хочуть з великими потугами йти війною на Київ. Така чутка причинила ся до того, що московські ратні люди і українські козаки ціле літо виводили на ново, то справляли фортеційні приправи у Києві, а стольник Перхуров стояв на р. Самарі з 15.000 тисячма війська, чекаючи на ворогів. Але серед таких військових пересторог і Москва і держави мусульманські умовляли ся о поєднанне. Виряджено було „думних дворян“ Даудова до Туреччини і Сухотина до Криму. Як ось несподівано приїхали до Москви польські послы Бржостовський і Гнинський і стали підбивати царя, пристати до спілки християнських держав проти мусульман. Тоді післано було дяка Омеляна Українцева спитати, як про се думає гетьман.

Порадившись з старшиною, Самійлович доводив посланцеві, що непридатно приставати до спілки проти Турок і виряжати військо на Туреччину. Навпаки, в імени всего українського народу він просив, щоб Москва скорійше погодила ся з Турками і Кримом; конечно, се повинно статись на вигідних умовах: іменно гетьман казав щоб від Турків нас відмежував Дністер, або, що найменче, Бог, але на сей раз межі Дніпром а Богом, нехай ніхто не обідаєть ся, щоб не виходило суперечок. Опріч того, Самійлович переказував думку Стрєка і запорожців, що була згідна з его власною. Як би мусульмани закомизились, гетьман равав бути готовими до війни і оборони Києва. В Москві пристали на раду гетьмана, і польські послы, що приїздили запрошувати царя до спілки, повернули в листопаді назад з голими руками.

Через усю зиму, а далі і на весні і в літку 1680 р. Україна зазнала тривоги, сподіваючись нападку Турків і Татарів. Печерські ченці загодя випросили у царя дозволу, сховатись в брянських і трубчевських монастирях, як що Турки нападуть на Київ. Самійлович пильнував коло фортеційних споруджень навпроти межигірського монастиря. Сірко писав, що мугамедани злять ся на Січу і просив не гаючись прислати запомогу їй. Відсилаючи до приказу листи Сірка, давного свого суперечника і неприхильника, гетьман повідомляв, що Сірко через потайних посланців зносить ся з королем польським; що Поляки будімто підбивають Сірка на таке, що будучи догідним для Поляків, шкодити ме і інтересам московської держави; на останку додавав гетьман, Сірко має свого заступника при польському дворі, вихрещеного Татарина, який приходить ся племенником єму.

Проміжъ гетьманом, а кошевим закоювалося щось лихе, але воно повинно було погаснути через смерть Сірка, що упокоїв ся на пасіці коло Січи 1680 р.¹⁾ 1 серпня. Повідомляючи про неї гетьмана, новий кошовий отаман писав, що запорожці захопили на Азовському морі турецького корабля. Забрані у полон Турки казали, що годі сподівати ся турецького султана сего року, бо він лагодить ся воювати з Французами, хіба тільки, додавали бранці, невелика ватага набіжить на Україну.

Справді тривога була даремною: Татари таки набігали на береги р. Мерви на Слобідській Україні, а на весні їх загони з'являли ся навіть попід Києвом. Але на тому і скінчило ся. Ходила гутірка, що сі загони то тільки передні ватаги Турків. І вся Україна поняла ся таким страхом від бусурменів, що гетьман не міг підрядити людей, щоб підвозити харчі до Києва для московських ратних людей. Війско стояло під зброєю навіть з початку 1681 р. Але Турків не було.

Так як ходило о роз'єм межі Москалями і мусульманами і о віддачу їм спустілої України Правобережної, то гетьман вирядив до Москви двох посланців: військового товариша Ма-

¹⁾ Могила Сірка лишилася й досі поблизу від села Покровського на слободі Копилівці. На ній кам'яний хрест з написом: „тут спочиває кошовий запорозький Іван Дмитрович Сірко, упокоїв ся 1 Серпня 1680 року“.

зепу і гадяцького полковника Михайла Василевича, який доводивсь племенником гетьманови, щоб вони порадилися про важну справу. Гетьман доводив, що він не знає, що зробити йому з силою правобережних, яких zostавалось у гетьмана коло 20.000 родин, виключивши тих, які, перейшовши на лівий бік, знайшли собі притулок поміж слобідських полків. „Їх обнадежено, — казав гетьман, — царськими грамотами, що на сему боці вони будуть зовсім вдоволені; тим часом нічого ще не зроблено для них. Тому вони просять ся знов на той бік на свої ранійші осілости, але туди їх не пускають“. Кілька разів про се саме казав гетьман бояринови Василеви Голицину і стольнику Михайлови Головнину, але ніякого наказу про се цар не зробив. Тепер Мазепа та гадяцький полковник повинні були через Василя Волконського прохати царя, щоб прочанам правобережним, що „межи дворами українськими“ тиняють ся, дозволено було осістись серед слобідських полків на білогородській смузі, бо в гетьманщині годі їх розмістити. Гетьман зумисне не сказав докладнійше, де-б іменно могли осістись нові осадчі, бо бажав, щоб сівши на новому місці лишились під его гетьманською булавою. Колиж боярин Волконський запитав у посланців, де хотять гетьман і старшина розгуртувати прочан, то вони висказали, що про се їм воля гетьманова невідома; власна же їх в думка така, що гетьманови ходить, щоба вони розселили ся серед слобідських полків; тоді-б їм бути під его регіментом.

Тоді послам було дано таку відповідь: на білогородській смузі збудовано вже багато міст, сіл і слобід, де живе чимало людей. Усі вони відбувають міські відбутки, поки сягає ся смуга; опріч того, посилають людей вартувати на случай нападу; за судом і правом вдають ся до боярів „Білогородскаго разряду“; тому не можна населити тут нових людей, що прибули з задніпровя.

На сей раз ходило о те, що візьме гору: чи бажання Українців, чи супротивна їм політика московська.

Як почала ото безлюдніти правобережна Україна, відповідно стала множитись людність на Слобідській Україні, яка складалась з чотирьох полків: харківського, ахтирського, сумського і острогожеського. Зріст сей поступав вельми хутко; щороку заселяли ся нові слободи, але проте не заселеної землі

була ще така сила, що її-б вистарчило і на більше людности. По слобідській Україні осаджували ся і козаки і поспільство. Ті і другі залежали на новоселиці не від гетьмана, а від „Білогородського розряду“. Натуральна річ, що Українцям ходило о те, щоб земляки їх всі були під одним регіментом. Ранійш бажали сполучення правобережної України з лівобережною; правобережжє тепер обезлюдніло зовсім, — натомість тепер вступає слобідська Україна. Бажання гетьмана і старшини, щоб сей край підлягав гетьманському регіменту, було, опріч чого иншого, натуральним ще і от чому: по слобідській Україні селили ся не тільки правобережні прочане, а навіть де-хто і з лівово берега, хто на новоселиці бажав набути собі більших пільг. Гетьманщина в такій спосіб збувала ся і своїх людей, і користи, яка була від поспільства. На останку межі слободами, суміжними з гетьманщиною і людьми гетьманського регіменту раз-у-раз виникали якісь непорозуміння і суперечки. Лагодити такі справи було вельми трудно, бо границі гетьманщини були непевні, неясні і невідомі нікому, а за нею зараз починалась обложна земля. Наприклад от завели ся близько Конотопа слободи: Бочечки, Козацька Діброва, Грузьке ¹⁾. Зараз туди помандрував і дехто з гетьманських людей. В гадацькому полку вели ся давні змагання межі Опошнянами і новими осадчими слободи Рублівки, що понад р. Мерлом. Слободяне захопили в свої руки землі і ліси, які розкинулись межі Ворсколю а Мерлом; тим часом Опошнянці теж робили забаги на їх, бо, мов, вони ранійш володіли ними. Опошенські козаки, бажуючи спекатись раз-у-разні служби військової, перебирались на слободи, з Опошні вийшло їх вельми багато, найпаче зараз після другого походу чигиринського. Теж саме творило ся і в полтавському полку: полковник полтавський, Черняк, доводив, що на Коломаку зовела ся слобода з правобережан і слободяне захопили пасіки, лісові розсадники і сїнокоси значних військових товаришів полтавського полку. Лунали чутки, від яких вельми турбували ся Полтавці, що от буде заведено ще багато слобід там, де втікає Коломак, на верхівях Орелі,

¹⁾ Всі села путивльського повіту, в Курщині, межі Конотопом, а Путивлем.

²⁾ Богодухівського повіту.

по Орчику і Берестовій і понад Самарою. З другого боку не з смаком, як знати, жило ся і новосельцям від козаків старожилів; се знати з того, що вони вболівали на тому, що товариші полтавські і мургородські позаводили собі хуторі і пасіки, ловлять рибу і звірину, але для своїх вигод перешкаджають осідатись слободами Прибожанам і Забожанам понад р. Орелею. Отже, щоб спекатись таких суперечок і скарг, гетьман і наполягав на тому, щоб слободська Україна підлягала єго гетьманській булаві і разом, ходило єму і о право повертати на ранійші осілости тих, що самовольно перейшли жити на слободи. Тимчасом московський уряд наваживсь не спустити слобожан з рук „Білогородського розряду“; отже в Москві так і відповіли післанцям гетьманським: „нехай гетьман розселить правобережників денебудь на незаселеній землі, аби не серед слобідських полків, а тоді оті нові козаки нехай будуть, під єго гетьманським регіментом.

Посли Самійловича відповідали на се, що зовсім не взята річ розселити їх на землях, підлеглих гетьманові, бо там і так людей через край. Отже вони знов просять, щоб слобідський край було віддано під булаву гетьмана; а на случай якби не вистарчило землі під оселі, то можна розгорнути їх далі на дикі поля, що прилягають до р. Донця-Сіверського. „Як що, — казав їм боярин Волконський — поселити їх по Донцю-Сіверському, то вони будуть числитись на службі у „Білогородському розряді“, а коли їх віддати під регімент гетьмана, то у їх раз-у-раз виходити муть з слобожанами суперечки за землі і угоддя. З ваших же слів виходить, що правобережан, що перебрали ся сюди, в щось коло 20.000 родин, а то й того більше, — а для такої сиди люду треба багато місця. Саміж, здорові, знаєте, про Лебедин і інші слобідські міста, що прилягають до міст на гетьманщині, скаржать ся, не вгаваючи, одні з другими; значить, коли й сих нових правобережан посадити по сусідству з слобожанами, то і у їх виникати муть суперечки“. — „На сей бік, — казали відповідаючи послі гетьмана, переселило ся з того боку Дніпра одинадцять полків, але з їх лишило ся ледві третина, а дві перейшли жити на слободи. Отже нехай великий державець звелить віддати слобідські полки — харківський, сумський, ахтирський і рибинський під гетьманський регімент. Хіба вони не

такі самі Українці і підданки одного державця, як і гетьман і все військо! Оттоді-б було з руки гетьманови розселити сих правобережан і урядувати ними так, як тепер бояри урядують“.

Як не намагали ся послы, одначе боярин не висловив причини, чому московський уряд не пристає на бажанне Українців, і щоб як небудь відмовитись, сказав, що велено вирядити межовиків, які-б витчили границі межі Слободзесю і Гетьманщиною, що є під гетьманською булавою. На се Мазепа сказав: „Ледві чи може бути, що-б став ся наказ слобожан від нас відмежувати і відокремити. На віщо їх межувати? Адже-ж і Слободзея і Гетьманщина — під державою одного державця, і як там, так і тут мешканці — его вірні підданки“.

На останку посланцям було так відказано: великий державець звелить послати добрих дворян, щоб вони роздивились і оглянули вакуючу землю, що годить ся під оселі; а там вже можна буде обміркувати, скільки на їй можна людей посадити, наділивши їх нивами і сінокосами. Коли-ж станеть ся опис сих земель, до гетьмана буде прислано царський наказ про те, як і де розселити отих Задніпрян.

— Тимчасом справа про роз'єм з Кримом і Турками пішла так до ладу, що скоро мали ся погодити. В вересні 1680 р. до Криму було виряджено стольника Василя Тяпкина з дяком Микитою Зотовим. Переїздячи через Гетьманщину, вони пробули у гетьмана вісім днів. Самійлович від себе вирядив з Тяпкиним до Криму військового товариша Раковича „значного чоловіка, що гаразд балакав по бусурменському і на латинській мові“.

Послы прибули до Криму останніми днями жовтня 1680 р. З початку мурзи, які в імени хана умовляли ся про згоду, сказали, що нічого і заходжуватись коло неї, коли російських земель від Туреччини не буде відграничувати Дніпер. Москалі відмовляли на таких забагах. Тоді приведено було взятого у полон боярина Василя Шереметьєва і перейнятого царського гонця Сухотина; Татарам хотілось, щоб вони, з свого боку, умовляли земляків, приставати на границю по Дніпро. Бранці не згоджували ся, тоді їх закинуто було до земляної тюрми. Тяпкин і Зотів не поступали ся і завзято налягали, щоб гра-

ниця була по Бог. Минуло два місяці. Царських посланців лякали тим, що Татари вчинять знищенє українським землям московської держави. Памятаючи царський наказ, що дозволяв їм поступатись хіба тільки, як дійде до скруту, послали сказали, що вони готові поменьшити свої виматання, як що їм тільки дозволено буде годити ся з самим ханом. Їм дозволили; вони перебалакали з ханом і на останку подали ему провект роз'ємної грамоти, перекладеної по татарському, а хан обіцяв, що зараз відішле її до турецького падишаха. Минуло ще два місяці. Марця 1-го 1681 р. ханський підручник Сулешов сповістив, що затверджена падишахом грамота повернула і посли повинні бути на поготові до від'їзду.

Посли просили мурз, показати їм роз'ємну грамоту, як її затвердив падишах, але вони відповіли їм гнівно і прикро: „А що се ви приїхали сюди учити наших державців і запроваджувати у нас московські звичаї? Беріть те, що вам подають. Кожний державець власний робити в своїй державі, що схоче. Годі-ж учити нас і показувати, а то хан свою роз'ємну грамоту і султана турецького відішле до вашого царя своїми посланцями, а вас зведить закувати в кайдани і зашле на довічну неволю“.

Посли покликували ся на слова хана, що грамота буде не така, яку вони уложили. Їм відповіли: „Як треба було, так хан і зведів написати. Ви будьте на поготові, щоб як вас покличуть, ми могли від'їхати“. На від'їзді 24 марця послів було покликано до хана. Хан саме тоді пробував серед поля в шатрі близько коло Бахчисарая. Він заприсягнув на короні, що пильнувати ме умов роз'ємної грамоти на протязі двадцяти літ, поки буде роз'єм. На тому-ж самому заприсягнули султани Калга і Нуреддін. Відпускаючи Тяпкина і Зотова, Мурад-Гирей сказав: „Нехай брат наш, великий державець, швидко і не гаючись вирядить своїх послів до турецького султана з подарунками. Глядіть же, щоб ні з Дону ні з Запорожа, ніхто не робив ніяких наїздів чи то суходолом чи морем. Ідьте-ж через Україну, нехай там знає народ про нашу марну постанову і не чинить нам ніякої кривди“.

Роз'єм з Кримом, що до головної основи его, припадав до сподоби гетьманови і старшині, але прикро їм було зносити втрату правобережної України. Тяпкин на повороті, переїздячи

через Україну, завитав до Батурина. Тут єго двічі закликувано було на обід, палили з гармат, тріумфуючи згоду з Кримом, а проте гетьман так сказав перед старшиною: „Відійшло таки задніпрове, перше я величав ся гетьманом обох боків Дніпра, а тепер вже годі! Нехай би великий державець хоч змилював ся над народом, що жив на правому боці, а тепер бродить, не маючи притулку; дивити меть ся він на перші свої добра, ниви і ґрунти, покинуті на тому боці і обурювати меть ся. А в гетьманщині нема в мене місця і землі придатної до осадження їх. Та й поспільство дівобічне нарікати ме на мене, бо сей бік має поживок з того боку: звідтіль вивозять ліс під будови по містах і на дрова, мають сякий-такий зиск з польовання та рибальства на тамтому боці. Отже гаразд би було, коли-б державець дозволив оселитись правобережанам на Слобідській Україні, коло Сум, Харкова, Ахтирки, Богодухова, Ольшанки та Змієва, Торця і на інших тутешних землях. А коли вони осядуть ся, тоді би весь край сей, себ то полки сумський, ахтирський, харківський і рибинський було віддано під мій гетьманський реґімент! Тоді-б звеселив ся весь український народ і тоді-б можна було не пустити єго на правий бік Дніпра, під кормигу мусульманську, на довічне неволення і спожиток поганству. Я-ж, гетьман, з свого боку пильнувати му, щоб все було гараздійше ніж перше. Коли-ж державець не дозволить правобережанам оселитись тут, на слободах, я боюсь, щоб часом вони за своєю нужденністю не відійшли на правий бік, не стали-б жити там під бусурманською кормигою і потім би не чинили руїни та колотнечи“.

Про се саме Самійлович ще раз доводив у Приказ через своїх послів, але єму відповіли, що треба чекати царського наказу. Московський уряд ніколи-б не пристав на те, що хоча було користним для Українців, але з погляду московської політики здавалось небезпечним.

Одержавши звістку про роз'єм, гетьман повідомив Січу, що на протязі двадцяти літ запорожцям вільно ловити рибу на всему Дніпрі, але вони повинні пильнувати згоди і карати тих свавольників, що захтіли-б житись татарською здобиччю. 15 цвітня видано було універсал до всего українського народу про роз'єм з Турками. Відповідно своєму універзалу все правобереже, опріч Києва і єго околиці, відходило до Турків

і не можна було залюднювати, тому не вільно було переходити звідтіля на сей бік і селитись тут, ні звідсіля на той бік. Войовникам наказано було від гетьмана під острахом кари на голову збиратись ватагами і чинити шкоду кримській і турецькій державі. Хто ж з лівобережан задумає перейти на правий бік і потягне за собою других, на того не буде положено ніякої милости: у него відберуть усе добро, а самого потім закинуть до тюрми.

Листопаду 3-го 1681 р. в Переволочні справляло ся урочисте і рідке свята, яке було результатом роз'єму з Турками і Кримом. Татари привезли боярина Василя Борисовича Шереметєва, що попав у полон під Чудновом 1660 р. і від того часу сидів у тяжкій неволі у Мангуші. По той бік Дніпра стояла орда з мурзою Капланом, а по сей — царські ратні люди піші і на конях. З московського боку покладали у човен викуп і вирядили на другий бік, а з тамтого берега Татари привезли човном боярина. Їму робив зустріч князь Хованський і козацька старшина з гадяцьким полковником. Коли човен підплив до берега, князь Хованський вийшов з гурту і поїхав до царського шатра, що був навмисне розіпятий для зустрічі боярина визволеного з неволі. Коли Шереметєв вийшов на берег, єму салютували з гармат і другої меньчої зброї, потім підвели коня і кілька чоловіка, теж на конях, відпровалили єго до царського шатра. Як боярин під'їхав туди, зараз же забили в барабани і літаври, заграли на трубах, зробили єму дві поважних зустрічі і всі витали єго з визволенням; а неволя єго тягнулась рівно 21 рік. Боярин вклонив ся всім до землі, потім засідали за стіл і втішали ся від любої розмови. „І нам, каже гадяцький полковник, — ніяково було відмовитись, щоб не привитати визволеного боярина“. Другого дня випущено було сина боярина Ромодановського Андрія і других невольників-Москалів відповідно спису.

ХІІ.

Коли Москалі свята виконували умови згоди, уложеної в Бахчисараї, і Самійлович усякими способами шльнував, щоб не допускати заселення правобережної України, Турки до сеї справи відносили ся не так чесно. Турецький султан віддав

Україну, як своє звойоване зброєю добро, на володінне молдавському господареві Івану Дуці. Мимо статий згоди, Дука звелів заводити там слободи, назвав новим козацьким гетьманом Яна Драгинича, а сей казав настановити полковників козацьких до Корсуну і інших міст, що мали бути поновлені. Такі люди звалися тоді осадчими через те, що головним ділом їх було — осаджувати нових людей на спустілих місцях. По лівобережній Україні стали кружляти між народом універзали молдавського господаря, що приманювали народ обіцянками усяких пільг; думка була така, щоб переманити Українців з під царської держави. Самійлович в марці 1682 р. через посланця свого Мазепу сповіщав у приказ, що універзали єї викликають баламутство на лівому боці Дніпра: не тільки ті правобережні прочане, що zostались без селитьб, але й коренні лівобережане і навіть люди з слобідських полків стали поривати ся на правий бік, бо приваблюють ся пільгами, які фантазия їх геть побільшує.

Мазепу, що привіз до приказу заклаки Дуки і Драгинича, спитали :

„Чи не приладжують часом народ до переходу, обіцяючи вільну продукцію горілки?“

— „Ся принада дуже приваблює — оповідав Мазепа — бо в краю гетьманського реґіменту продаж горілки віддано на відкуп, заведено оранди і нікому не вільно тримати горілки, а попереду того не бувало. Людий, що з того жили, се дотикає.

— А чи не можна відмінити оранд? — спитали Мазепу?

— Ні, не можна, — відповідав Мазепа. Ні за що буде одержувати охочекомонне військо.

Але війна скінчилась і охочекомонне військо можна розпустити, завважили в Приказі.

Мазепа еказав: — як розпустити козаків, то вони всі підуть на той бік до Драгинича і з їх піде нелад й сварки. Люди вони безхатні і звикли до сваволі: таких людий молдавський воевода з радістю прийме.

А чи не можна винайти прибутків на утримуванне охочекомонне війська? питали ся у Приказі.

Инших засобів взяти нігде, — відповідав Мазепа. — Як арендні збори залишити, то прийдець ся на поспільство на-

класти ще більше податків, а се буде для Українців геть прикрийше. Теперішні орандові прибутки відкупні — річ прикра, хиба тільки про тих що держали шинки, та й тим, кажучи правду, нічого нарікати. Хто схоче, то й тепер може спекулювати тим самим, нехай тільки прийде до відкупщика; а як накласти податки на се поспільство, то се буде річ однаково тяжка про всіх. Боїмо ся, щоб народ, що перейшов з правого берега на лівий і тиняєть ся без притулку, на заклик Дуки і Драгинича не втік знов за Дніпро, і се примушувало, як можна скорійш, обібрати місце для селища правобережним прочанам. В марці 1682 року приїхав до Батурина Косагів і привіз Самійловичеві карту новопоказаної країни і плян на збудованне валу, що повинен був обороняти сю країну від татарських нападів. Думка, щоб спорудити такий вал, вже давно була та все відкладало ся на далі, бо різні війскові справи відвертали увагу в инший бік. Край, який обрано було для селища прочан, займає південну частину теперішньої губернії полтавської, невеличкий шматок харківської і північну смугу катеринославської губернії в повітах: новомосковському, верходніпровському і павлоградському. Косагів доводив гетьманови, що вал можна спорудити працею Українців. Але Самійлович завважив на причини, задля яких дуже трудно було ганяти на сю роботу людей з полків гетьманського регіменту, окрім того зазначив, що хочаб навіть визначені на карті фортеці і засіки і були споруджені, то всеб такі полтавські і инші полчани не були зовсім захищені від татарських наїздів. На останку Самійлович обіцяв на другий рік сам, або через певну людину оглянути край обраний для селища. Вал, проєктований тоді, був продовженням ще перше спорудженого від Валуйок до Цареборисова, а звідтіль до Валок і до річки Коломака. Новий вал повинен був йти по одній лінії вповдовж річки Коломака до гирла, де вона втікає у Ворсклу, а по другій лінії від Володажського рівчака вповдовж Берестової і Орелі до городка Нехворощі.

Тим часом Дука і єму підвладні „осадчі“ не переставали переманювати до себе Українців і вони потай, не вважаючи на сторожу, з лівого боку перебрались на правий. Самійлович в липці 1682 р. про се писав до Дуки, але господар відповідав, що в него на думці не було переманювати підвладних геть-

манови царських підданків; він тільки вертає на ранішій ослілости правобережан, бо вони через те саме, що земля їх віддана, відповідно умовам згоди, Туркам, стали яко би законними підданками Туреччини. Окрім універсалів, що приладжували лівобережанських людей обіцянками піль перебиратись на правий бік, уживано інших заходів: настановлений на полковника до Чигирин Уманець потай заслав палтів на лівий бік Дніпра, щоб пожежами примусити людей, шукати собі нових селитьб, утікаючи на правий берег.

Самійлович повинен був боронитись з потайними ворогами в самому підвладному єму краю. В Конотопі якийсь Москаль Атонька розпускав чутки поміж народом, що ніби то козаки мають зібратись на раду в Путивлі і покликати гетьмана на розправу, а як не піде волею, то візьмуть силою. На гетьманську скаргу зведено було покарати на голову Атоньку, як що він справді винуватий. В київському кирилівському монастирі схопили двох ченців з польської держави, атеїтів уніятського єпископа Шумлянського. У них найдено інструкцію і листи змісту образливого і для московського уряду і для гетьмана. Ченці з'явили ся, щоб ширити між Українцями незадоволення Москвою і нахилати їх до Польщі, запевняючи, що Річ-Посполита стала зовсім инша, що тепер там не чинити-муть утисків православній вірі, що народ не буде вже нічого терпіти від панів і всякому вільно буде жити. Листи, що вони з собою привезли, найшли, одно в вузлику схованому в відро з дехтем, а другі були вдовбані у возі. Ченцям наказано було обіцяти від короля гроші і шанобу значним козакам, як що вони покажуть прихильність до него. Самійлович вирядив сих ченців до Москви на розправу, а з Москви їх заслали в Троїцько-Сергієвський монастир. У слід за сими ченцями прибув з Польщі такий самий емісар Іскрицький.

Кримського хана, яко спільника московського царя, було оповіщено листом Самійловича, що Поляки підбивають московського царя до вороговання з Туреччиною і Кримом, але він ставить поновлену „стародавню дідівську і приятельську приязнь“ з ханом вище над усякі брехливі під'южування Поляків, що хвалять ся „буцім проти їх польської величної шаблі ніхто не встоїть“.

І свої українські вороги чинили колотнечу і нелад проти Самійловича: оден піп, Денне, намовляв мешканців Опошні і Котельви, втікати на правий бік Дніпра, на слободи; его за се заслали до монастиря, додавши, що він спекав ся кари на горло через те тільки, що тоді стала ся смерть царя Хведора.

Купці, що приїздили на Україну за своїми справами, викликали переполох поміж народом, оповідаючи про стрілецькі повстання, які стали ся в Москві після смерти царя Хведора Олексієвича. Отже Українці теж стали балакати, що слід би і на Україні народови повстати, перебити і ограбити значну старшину та орандарів, що обурили проти себе народ. Самійлович, загодя довідавшись про такі речі, видав до народу заспокоюючий універсал і повідомив про се боярина Василя Василевича Голицина; боярин довів до Москви, а звідтіл послано наказ боярину Хованському, начальнику білогородського краю, заборонити купецьким людям, під карою на горло, розповсюджувати між народом усякі дурниці.

З Москви дали знати гетьманови про те, що дяк Прокопій Возніцин надіслав ствержену турецьким султаном бахчисарайську умову; копію сеї умови прислали до Самійловича, щоб він переглянув і зробив свої уваги.

Гетьман послав у Приказ цікавий донос, де критикував сю умову в імени гетьманської старшини. Він зауважив перш за все, що в грамоті турецького султана зроблені деякі відміни супроти бахчисарайської умови: промовчано про дозвіл заporожцям ловити рибу і звірину в низовинах Дніпра, сказано, щоб не будувати нових міст і не відбудовувати старих на обидвох берегах Дніпра, а тим часом бахчисарайська умова мала на увазі міста тільки на правому боці, де й не було їх, а не на лівому. Турецький султан зоставляв за собою право заводити селитьби між Дніпром та Богом, а тим часом царські посланці мали наказ наполягати, щоб край сей зостав ся незалюдненим і щоб Татарам не вільно було там кочувати. Але більш усего знаходив гетьман шкодливим, що в султанській стверджаючій грамоті було сказано, щоб з руської сторони не затримувати посполитих людей, які з лівої сторони Дніпра захотілиб перейти жити на праву сторону під турецьку державу. Самійлович страхав ся, щоб багато з царських підданців не

принадилось пільгами та родючістю правобережного краю і не стали втікати туди, задовольняючись владою турецькою більш, ніж московською.

ХІІІ.

Від року 1683 в правобережному краю стались важні переміни. В війні, що знову розпочалась між Польщею та Туреччиною, Полякам тепер більш поталанило, ніж в перші роки. Вони підбили кілька подільських міст, між ними і Немирів, польський король з власної волі Степана Куницького постановив на гетьмана над козаками, що вважали себе за підлеглих Речи Посполитій; а тим часом польські посольства в Москві не переставали нахиляти московський уряд до спілки проти Туреччини а Самійлович і українська старшина зусеї сили пильнувала відмовити уряд московський від такої спілки: вони радили, не вірити Полякам і не рушати недавно постановленої згоди з Турками. Як побачили Поляки, що трудно втягти Москву у війну, так щоб збільшити свою війскову силу, стали заманювати до себе лівобережних козаків. Вони закликали їх до переходу на правий бік під регімент Куницького, що був настановлений на головного осадчого з польського боку на всю Україну. У него були обличники: вони потайно їздили на лівий бік Дніпра і підбивали людей на переселення; багато знайшлося незадоволених урядом Самійловича, найпаче з приводу заведення оранд-горільчаної, дехтярної і тютюнної, особливо першої, і се підбивало вірити польським спокусам. І от не тільки по землях гетьманського регіменту, а і по слободських полках заворушилися люди і відтілі стали втікати до Куницького і їх вабили обіцяні переселенцям пільги. Гетьман звелів розставити понад Дніпранським берегом варту; головні осередки сих варт були в городках: Пісчанім і Золотоноші. Велено було ловити утікачів, а тим, що сталиб сперечати ся, загрозували смертю. Але, пробираючи дикими степами, утікачі викручувались із біди. І от, в опустілій правобережній Україні стали виникати подекуди оселі. Так з'явилися селитьби в Мошнах, Рокитні, Богуславі і по інших місцях. У відбудованому нашвидку Богуславі оселилась жінка Куницького, молодиця жвава і сьмілива. Вона приймала утікачів і спроваджувала їх в Немирів, до чоловіка. Навіть поміж старшиною гетьманського регіменту най-

шлись люди, що спочували і сприяли народному переселенню. Таким був переяславський полковник Войца-Сербин, а до него пристали і інші однодумці; але гетьман задалегідь спостеріг їх заміри, арештував їх в Києві і відіслав у Сівек. Тоді таки Самійлович мав післати за Дніпро ватагу і захопити Куницьку в Богуславі. Але сю небезпечність для себе Куницька завчасу спостерегла і втікла у Немирів.

Українці, спокушені польськими закличками, швидко стали незадоволені урядом Куницького: не встигли вони прийти в Немирів, а вже задумували утікати від Куницького народ. Кільком з таких не дали втікти, і Куницький звелів їх повісити, а ті, що минули такої кари, самі не тямлять, що їм робити: і до Куницького вони бояли-б іти винити ся, та й назад, на лівобереже вертати ся страшно їх жахала кара від Самійловича. Народ се був своєвільний. От і стали вони по лісах збирати ватаги і грабувати грецьких купців, що їздили із Туреччини в Польщу і Московську державу. Доставалось тоді і новим утікачам, що слідком за передшними, йшли на службу до Куницького.

В грудні 1683 року Куницький з підручними козаками рушив походом на Татар в Буджак (Басарабію), але саме на Різдво в селі Троянові его розбив до ноги ханський син; сам він ледві спас ся від полону, але потім его вбили козаки. Замість его козаки обібрали Андрія Могиленка, родом з лівобережної України. Тоді Самійлович доручив Леонтиєви Полуботку, якого він настановив правити переяславським полком, щоб той перекликав назад утікачів, що позбирались коло правобережного гетьмана. Полуботок вирядив на правий бік справного козака Хведора Яковенка та брата его Дмитра: вони повинні були вговорити козаків, щоб вертались до дому, і коли буде можна підмовити до сего-ж таки і самого Могиленка, обіцяючи усім царське прощення та ласку. Післанці, прибувши до Немирова, прикинулись зразу однодумцями Войці Сербина, зійшлись з козаками і навіть присуєдились до самого Могиленка, з яким вони були й перше знайомі. Вони пробули в Немирові пять тижнів, самого Могиленка не змогли підмовити, зате встигли вплинути на него підручних, що були не задоволені з малої королівської плати. Яковенки підмовили полковників Палія, Дрібязгу і Кришталя, а з ними було мало

не чотири тисячі з лівобережних утікачів. Незадоволені піднялись проти Могиленка, даяли єго, навіть „таскали за шию“ і, на останку повтікали від него. З Могиленком зосталось всего тільки 200 чоловіка. Одна частина з тих, що відступились від него, втікла з Палієм на Січу, а друга, де були і донські козаки, подалась до Трахтемирова. Полуботок дозволив їм перейти на лівий берег, часть їх порозпускав до дому, а другу 400 кінних і 200 піших — розстановив постоем, а гетьман звелів зареєструвати їх до охотного полку.

Палій тоді межи козаками придбав такої слави, що як прибув з своєю ватагою в Січ, то запорожці хотіли були відібрати єго на кошового і не зробили свого тільки через єго вік молодий, але все таки поважали і слухали єго. В червці 1684 року, коли саме Палій був на Січі, король польський послав туди пана Парадовського і пана Монтековського підмовляти запорожців, щоб допомогли Полякам у війні проти Турків і Татар. Сі післанці привезли запорожцям від короля в дарі 1000 червінців. То була уже не перша засилка від короля до січовиків: це перше король прислав у Січ Гната Макуху, (що колись був полковником у Ханенка) з військовими клейнотами від королівського імени, і багато запорожців послухало тоді польських підговорів, алеж опієся, як пішли на королівську службу, зазнали їх вартість. Тепер, вдруге, вже не так то легко було спокусити запорожців, а до того вони були під впливом Палія, що, яко справжній козак старого закалу, ненавидів усіх Поляків взагалі. Як став Парадовський читати на Січовій раді королівську грамоту, у якій обіцялись козакам усякі пільги, і виявлялась надія, що на ту зиму король проживати ме за Дунаєм, а на весну пішле військо з гарматами на Очаків, то запорожці підняли грамоту на глум і говорили: „Ось як, нічого ще не піймали, а вже усім правите. Не бачили від нас згоди, а вже й накази нам даєте!“ Вони не відповідали на королівську грамоту, а Палій, чоловік в поводженню незвичайний, так розсердивсь, що, кажуть, навіть вдарив по лиці Парадовського і кричав: „Отже тобі за те, що приїхав до нас з лядьським обманом, а не з правдою!“ Але не всі запорожці одностунно відкасулись від польського заклику: були й такі, що виявляли нахильність, служити Полякам проти невіри, та й сам тодішній кошовий Грицько Яре-

менко-Сагайдачний, тяг до польської сторони і підчас приїзду на Січ Парадовського, боячись Палія, утік в Камінний-Затон, і сидючи там, прислав до польських післанців, на Січ, риби і харчів, а потім, послушавшись направ польського короля, післав до донських козаків заклик, щоб подали Полякам за-по-могу проти Турків. Одначе кошовий від гетьмана з сим таїв ся; він прислав грамоту королівську, запевняв, що запорожці не підуть на польські улещування, і запитував гетьмана, як ему тут поводити ся. Білоцерківський комендант післав від себе до полковників війська запорожського лист, закликав їх ради старої слави козацької служити своєму родовому державцеві, королю польському і помагати ему у війні проти не-віри. Поляки хвалились, що на їх заклики йдуть до них купи утікачів, скрізь оголошали, що вся Україна не задоволена з московської влади і скоро знов пристане до Польщі. Одначе козаки, що прийшли після заклику білоцерківського комен-данта, теж небавом повтікали від него як і ті, що прийшли були до Могиленка. Поляки, певно гнались за втікачами, Са-мійлович проти польських оголошень видав універсал, у якому він радив Українцям, не няти віри споконвічним ворогам своїм Полякам, а в Москву писав, що у польського короля єсть лукава думка, помирившись з Турками і Татарами, йти воювати московське царство, щоб відбити все те, що відійшло по умові Андрусівській.

Під кінець жовтня 1684 року приїхав в Батурин „дум-ний дяк“ Українців, радити ся з гетьманом про спілку з По-ляками та західними державами християнськими проти му-сульман. Не вважаючи на усі доводи Самійловича, уряд мос-ковський все таки вагав ся коло польських закликів і вирядив евого найлучшого тодішнього дипломату до гетьмана, умовити его на спілку з Поляками. Українцев звертав увагу гетьмана на те, що тепер саме найліпша година з'єднати ся усім хри-стіянам проти ворогів хреста Христового, що Поляки в спільці з західними християнськими державами і що єсть велика на-ддя подужати бусурменів. Гетьман, як і перше, стояв на одно-му, що Полякам за їх звичайне лукавство не можна няти віри ні в чому. „Вони, казав він, хоч і заприсягнуть, а проте зрадять, а папа та ксьондзи знимуть з них присягу, по їх вірі се можно. І тепер, хоч вони й балакають про свою спілку,

так се тільки перехвалки, дійсне у них оден тільки спільний цїсар, та й его вони скоро зрадять екremo замиривши з бусурмевами. А курфїрст бранденбурьський та инчі князі нїмецької імперії можуть подати хїба невелику запомогу військовою силою, бо її у них не багато; а що до папи та короля іспанського і вениційської речі посполитої, так вони хоч і добудуть на війну грошей, то не багато. Польський король і тепер уже безсилий, і коли московська держава пристане до спілки з ним, то польський король може залишити справу, не довівши її до кінця, і помирити ся з Турками; тоді прийдець ся нашим великим державцям самим вести війну! А вже що за солодка війна з Турками: он після чигиринської баталії трохи що не цїлий рік жахав ся я у сні та причував ся менї страшений грїм! Ні, нам лїпше, помирившись з бусурменами, держати ся з ними у добрій згодї: султан турецький уже відав, що Поляки та цїсар підманюють нас до спілки з ними, а ми не йдемо; за се султан так цїнить правду нашу і не піде на нас війною. А з польським королем Турки ніколи не складуть ся війною проти нас, бо Туркам добре відомі несталість та лукавство польське.

А коли „дяк“ хтів зворушити почуттє гетьмана ідеєю сьвященної війни за християнську віру, так гетьман сказав: „Пресьвятїй і великий замір за церкву Божу воювати. Тільки виконати се тепер трудно: правда, що церква грецька у Турків у великій тіснотї, та щож робити: те случилось по волї божїй. Але-ж і в короля польського православна віра в загонї і розорї: побалакаї з єпископом луцьким, що до нас приїхав. Нехай він розкаже тобі, що там у Поляків дієть ся!“

Єпископ луцький Гедеон, князь Четвертинський прибув ще 1683 року на лївобережну Україну і оселив ся в Крупецькому монастирї коло Батурина. Українцїв поїхав до него і почув від него таку річ: — Я переїхав у державу великих державцїв, утїкаючи від великого утиску. Неволили мене прийняти римську віру. Відїзжаючи в похід на війну, король і королева покликали мене до себе і сказали: Як повернемось з війни і застанемо тебе, що ти не учиниш ся в римській вірї, або не приймеш унїї, то заплють тебе в Мальборк, на довічне заслання“. Я злякавсь і втїк: хочу зістати ся в царській державї і життє своє скінчити в благочестїї. Нинї без

мене, конешне, всіх приневолять до римської віри і „благочестіє“ зовсім зникне і в королівстві і в князівстві Литовським, бо король на тому став, щоб віру благочестиву в Короні і в Литві викоринити.

Після сеї розмови з єпископом, „думний дяк“ знов балакав з гетьманом про туж таки річ. Самійлович казав: „Під ярмом турецьким єсть багато народів таки нашої православної віри: Волохи, Молдавани, Сербяни, Болгари, Словени, Греки — у них єсть славні монастирі і багато церков. Тепер під турецьким султаном вони від пацькогого регіменту ховають ся, свою віру заховують, папістів стережуть ся і одним тільки іменем російських державців утішають ся, чаючи від них коли небудь для себе відради. А колиб королю польському та цісареві у війні пощастило і військо їх вступило в турецькі землі і розійшлось по них, то тим християнам сталиб у житті і вірі чинити утиски і повертати в унію тамошні сьвятинні і чи то війною чи умовами, а вже довели до того, щоб підвисшити свій римський костел, і наше православіє принизити. Сталась би через те православним народам неутулима жалість! Після сего коли й приставати до їх спілки, то хіба з такою умовою, щоб, коли пощастить у війні, ті православні народи оставлено було у їх православної віри по східному обряду. Великим державцям союз з Поляками тільки за тим і може бути потрібним, щоб заховати і множити сьвяту віру та розширити околицю нашої держави по Дністер і по Случ. Тільки в тому то й сила, що хочаб і примусити Поляків, щоб вони до спілки з ними запрягли, так на їх присягу покладати ся не можна, за тим, що, як я казав уже, у них папа та ксьондзи усяку присягу знимають.

З початку 1685 року гетьман вирядив у Москву післанцем Кочубея з інструкцією, у якій просторо описано було лукаві вчинки Поляків і викладалось бажання Українців: по троху відбирати у Поляків давну власність українську і оступати ся за православну віру, що тернить по польских землях утиски та зневагу, і оставити у владі війська запорожського села по сей бік Сожи, що з давних давен були власністю війська запорожського і нещодавно „заїхані“ сином гетьманським, стародубьським полковником Семеном Самійловичем. Сю полосу землі просилось власне для того, щоб там оселити тих,

що не мали ще собі притулку, правобережних прочан. Щоб більше прихилити Москву до своїх поглядів, Самійлович послав у „Приказ“ лист яєького архимандрита Ісаї, у якому він переказував розмову з великим сераскиром Сулейманом-пашою. З листа того можна було спостерегти, що Турки цінять мир з московським царством і що від дружби з Туреччиною і Росія може сподіватись для себе користи більше, ніж від спілки з Поляками.

Так Українці, під впливом давної ворожнети своєї до Поляків, і руками й ногами відбиватись від дружби і спілки з ними і хтіли знов втягти московське царство у війну з Польщею. І духовні особи і сьвітські, і старшина і прості козаки, і поспільство -- усі сходились на сій старій ворожнеті; всім було жаль, що справа свободи українського народу стала на половині дороги; усі бачили, що виною сему Поляки і у всіх було завітне бажання, визволити увесь православний український нарід зпід влади католицьких панів.

1685 рік був тяжким для Самійловича. В сїм він переніс разом дві втрати. Дочка єго, Параска, недавно була вийшла заміж за боярина Хведора Петровича Шереметєва; гетьман ублагав Голіцина, щоб настановив єго зятя у Київ воеводу, хочо Українці й ремствували на те, що гетьман садовив на начальницькі посади своїх родичів та свояків. Молода бояриня Параскева Іванівна обродинилась, і хоча уже й поправились після родин, але як прочула, що чоловік її несподівано заслаб, то так стревожилась, що з тривоги зомліла і після двох днів муки вмерла 20 марця. Поховано її у Михайлівському монастирі в Києві, в присутности Мазепи, що прибув від гетьмана довідатись, як здорова боярині. Смерть її подала привід до підозрінь, що ніби то молоду боярину спорчено. Вона лишила новорожденного сина, і гетьман став правити, щоб вернули доччене приданне; для сего в липні 1685 року послано було в Київ Неплюєва і генерального осаула Мазепу. Вони відібрали не тільки усе те, що було дано покійниці у придане, але навіть і подарунки, що давались на сватїбі їй і чоловікови старшиною, полковниками та їх жінками, що були на вісїдлі. Зроблено се через те, що кожен, хто давав подарунки молодим, хтів тим догодити гетьманови. Оригінальна риса тодішних звичаїв! Потім Самійловичеви скоїлось друге

горе: 19 мая, у понеділок, на Зелених Святках, вмер старший син його, Семен, полковник стародубський. Саме тоді, як ся скорботна вістка дійшла до Самійловича, трапив ся у його „окольнічий“ Леонтий Неплюєв. Він розважав отця і разом з ним їздив у Макошинський монастир учинити небіжчикови „последнее цілованє“. Сей Неплюєв привіз тоді гетьманови грамоту на подаровані села в кромському повіті. Всесильний тоді полюбовник царівни Софії, Голіцин, одержавши звістку про смерть гетьманського сина, написав до гетьмана розважливий лист, у якому виявляв спочуттє своє гетьманови, якого він називає приятелем і своїм „любезнійшим“ братом.

Уже кілька місяців йшло листованнє московського уряду з гетьманом про вибір в Києві митрополіти з такою умовою, щоб митрополія кнївська залежала від московського, а не царгородського патріярхи. Ще в осени 1684 року гетьмана направляли оборудувати сю справу. Кандидатом на митрополію був тоді архимандрита Києво-печерський Гізель. В лютому 1685 року, після просьби, посланої до царгородського патріярхи, патріярха Партеній прислав грамоту, якою надавав архієпископу московському, скликавши трех архієреїв, висвятити соборно на митрополіту єпископа луцького Інокентія Гізеля. Але Гізель вмер; а Самійлович виставив кандидатуру на митрополіту луцького єпископа Гедєона Четвертинського. Заручившись грамотою царгородського патріярхи, гетьман, з волі і московського уряду, мав скористувати ся з неї для вибору на митрополіту замість Інокентія Гізеля кого инчого. Він звелів Лазарєви Барановичу, яко заступникови митрополіти, розіслати універсали до осіб духовного стану; їх закликалось на день св. апостолів Петра і Павла з'їхати ся в Київ на вільну елекцію, що мала відбутись у церкві св. Софії, а від свїтських гетьман посилав туди генерального осаула Мазєпу і чотирех полковників: чернигівського — Борковського, нїжинського — Жураховського, переяславського — Полуботка та кнївського — Карповича. Алеж розмовляючи про се з Неплюєвим, гетьман просив московський уряд списати ся з царгородським патріярхою і відібрати від него грамоту на передачу його духовної влади, щоб часом не впало неблагословеніє патріярхи і на него, і на всіх, що брати муть участь у виборі. Лазар Баранович розіслав своє пастирське посланіє до усього духо-

венства київської та чернігівської архієпископії. Разом розіслав і гетьман свій універсал до усього українського народу. В постановлений термін відбулась елекція, алеж не повна; Лазар Баранович сам не поїхав на собор, куди закликав других, не було там і инчих духовних осіб его епархії. Більшість соборян були миряни, і на митрополїту обібрано Гедеона, на злість Лазаревн Барановичу, що вбачав непошану до него в тому, що не на его вложили сан первосвятителя, а тимчасом він уже кілька літ був заступником митрополїти. Алеж духовенство українське, що обібрало Гедеона, дуже протестувало тоді проти підлеглости київської митрополїї московській патріархії, спостерегаючи кінець колишній свободі в духовних справах і заведенне чужих для України церковних звичаїв московських. 8 жовтня новообраний митрополїта відїхав у Москву на посвященне. Его провозжало багато духовних осіб, архимандритів, ігуменів та протопопів епархій київської і чернігівської, а гетьман тогож таки місяця вирудив у Москву Кочубея просити, щоб нововибраний митрополїта вважався першим між руськими єрархами, і щоб ему заставлено було право носити хрест у верху мітри. Він завважав на те, що колиб задля того, щоб зрівняти усіх руських єрархів, знято було хрест з мітри київського митрополїти, то се викликало-б у католиків посєміх з приниження его достоїнства. Гедеона висвячено у Москві; він правив службу по ріжних церквах в Кремлі, у селї Измаїлові, в Новодівичому монастирі; від царів подаровано ему золоту панатїю, срібний рукомойник з „лєханю“, чимало соболїв, краму, вин, запасу наїдків ріжних і 500 карбованців грошима, а всім духовним, що при нему були, роздано відновідні подарунки. Посланий у Царгород „піддячий“ Алексїєв, разом з гетьманським післанцем Лисяцею, щоб випросили „одпуск“ київської митрополїї від царгородської патріархії; для переходу до патріархії московської, навїз царгородському патріархови на подарунок червінці і соболї, одначе не так то споро добив ся згоди. Особливо стояв проти сего учений єрусалимський патріарха Доситей. Він доводив, що у сему випадкови справа київська залежить не від одного царгородського патріархи, а від згоди усіх вселенських патріархів, і нїяк не згоджував ся на ту, якої вимагали, перемїну віками освяченого ладу єрархічного. Пора-

дившись з одним Греком Тафляри, московський післанець звернув ся до великого візіря, а той, щоб зістати ся у добрій згоді з Росією, і догодити російському престолу, звелів патриархам, і царгородському і другим вселенським, вволити волю московського уряду. Так счинилась ся важна справа, більше відповідна державним цілям московської політики, ніж національним спочуттям Українців.

З нового 1686 року знову піднялось питання про згоду з Польщею та спілку з нею проти невіри. Як не старались Українці не попустити, щоб Москва замирила з Поляками, та не допомоглось, бо заміри московської політики не сприяли завітним бажанням Українців, тим більш, що колиб відновилаєь війна з Польщею і колиб в ній навіть пощастило московській державі, то й тоді від свого виграли-б більше Українці, ніж вона: зовсім визволена з під Поляків Україна, хоч би й признавала над собою владу одновірного державця московського, але всіма силами старалась би заховати свою самобутність національну; а після з'єднання з нею инчих руських земель, що зісталась у Польщі, Україна стала-б такою великою, що Москва вважала-б тоді незручним перечити її забагам. Москва-ж завсїди хтіла бути державою централізованою, а не федеративною, не такою державою, у якій кілька національностей звязувалось би тільки єдністю верховної влади; така була, сказати, споконвішна традиція Московщини, і від самого з'єднання України московські державні люди добивались найтієнїшої асиміляції прилученого краю і не оставляли своєю ласкою тих Українців, що бажаючи догодити урядови, вдавали з себе прихильників такої політики. Москва після Андрусівської згоди не знала, що робити, як тільки виникало питання про се, щоб зовсім замирати з Польщею. Перешкоди Українців довго не попускали Москві згодити ся на польські заклики до спілки, а вони стали ще частіші, після того, як Польщі не пощастило у боротьбі з Туреччиною. Тепер могутий фаворит царівни Софії уже зовсім став на думці про довічний мир з Польщею та про героїчну спілку християнства супроти мусульманьства. В січні року 1686 прибув у Батурин знайомий уже гетьманови Леонтий Неплюєв з вісткою, що польський король знов прислав у Москву своїх послів: Гжимутовського, воеводу Познанською, та князя Марціяна

Огіньською, канцлера литовською, і знову піднялось питання про довічну згоду з Поляками та спілку проти невіри. Польська сторона віддавала міста завоввані і ті, що після Андрусівської умови зістались за Роснею. Гетьман і тепер казав теж саме, то й перше: він доводив, то Полякам через їх лукавство не варто ні в чому вірити, що спілка християнських народів проти невіри, якою Поляки дурять Москву, доти не зміцнить ся, аби поки французський король не пристане до сеї спілки. А то до спілки Польщі з Туреччиною та Кримом, яку ніби то можуть зробити проти Москви Поляки, не погодившись з нею, то її зовсім не варто боятись; безпечніш буде, казав він на останку, не приставати до спілки і не дратувати мусульман, а виждати кілька літ та придивити ся, чим скінчить ся війна західних держав з Турками. „Наші монархи, — казав гетьман, — ще малолітки; краще-б їм свої юні літа провадити тихо та мовчки без війни, аж поки дійдуть до спідого зросту; а тимчасом виповняв ся зменшений першими війнами скарб царський“. В січні тогож таки року гетьман вирядив у Москву свого сина Григорія та Мазепу; вони передали застороги гетьмана проти згоди та спілки з Поляками і деякі уваги его на той случай, коли уряд московський непременно захоче поставити з ними мир та спілку проти невіри, себ то, щоб Запороже було віддано під єдину владу московського державця, а не, як перш було, залежало від двох держав разом; щоб з польської сторони забезпечено свободу і рівноправність грецькому обряду і всім его визнавцям що мешкають по польських землях. На сі останні думки Самійловича тільки й звернено увагу.

Але даремне Самійлович так дуже пильнував. В Москві з Польщею постановили довічну згоду на підставі умови андрусівської і разом склали спілку проти Турків і Татар. Що до України, то нова умова під владу Росії на віки передавала лівобережну Україну з Ніжином, Переяславом, Батурином, Полтавою і зо всіма инчими тамошними містами, зо всіма землями і урочищами, під якими-б там не було призвищами, а король за себе і за всю Річ-посполиту на віки зрікав ся права на володінне усім сим краєм. На правім боці Дніпра до царської держави переходили місто Київ з смугою землі в ось яких областях: берег Дніпра вверх від Києва по-

авчвши дві устя Ірпеани вниз від Киє Дніпром з містами Три-
полем і Стайками, а за Стайками вниз Дніпром з милью, а від-
тіть від Дніпра почавши прямо через поля по п'ять миль за
вширшки, а з сего міста прямо полем до річки Стугни, а коло
Києва всі землі між річками Стугною та Ірпенем за водою
по Стугні аж до Василькова, і тому місточку Василькову
бути в державі царській, а від Василькова вверх від Стугни
в поле на пів милі вище, а відтіть полем прямо до берега
Ірпени“. Весь обшир у сій черті межі Стугною та Ірпенем
повинно бути відведено в державу царську і відмежовано по-
сланими для сего з обох боків комісарами. Запорожців, що
жили в Січі, Кодаку, по дніпрових островах, та в оселях, що
поверх Січи, по Дніпру до гирла Тямина віддавалось ви-
ключно в царську державу на віки, а межі від гирла Тя-
мина повинно бути проведено вверх поля, прямою чертою, не
зачіпаючи Чигрина, до лісу, що звав ся Чорним. Росія обяза-
зувалась заплатити Польщі 146.000 карбованців. З обох сторон
постановили не приймати свавольників, а король взяв на себе
обовязок не подавати запомоги тим Українцям, які захтіли-б
відпуститись від царської держави і перейти під Польщу.
З свого боку король обіцяв православним у Речи-посполитій
саму широку свободу. Обидві держави вступали у спілку
проти Турків і Татар. Росія обовязувалась післати військо
у Крим, і на случай, коли-б бусурмени подались до Львова,
в королівську державу, послати Польщі запомогу війском,
а король обовязував ся відвертати своїм війском турецького
султана від царських земель, коли-б той рушив з війском на
Київ. Король обіцяв намовити до спілки проти невіри фран-
цузького короля Людовика XIV. Одній стороні не можна було
замирити без другої, окроме, тим більше, що спільники проти
Туреччини та Криму мають на меті визволити християнські
народи, „що стогнали у тяжкій неволі під бусурменським
ярмом“.

Але ся згода залишила непорішеним саме пекуче для
України питання, хоча й називалась „довічною“. Підчас пере-
говорів, як зайшла річ про руйновані міста та села на смузі
вниз по Дніпру від місточка Стайок аж до річки Тями-

на¹⁾); про ту правобережну Україну, що була осередком володіння Дорошенкового, бояри доконувались: щоб край сей віддано було у царське володіння, але королівські послы уперлись, і вже хтіли були од'їзжати із Москви, одначе одумались і знову розпочали переговори з боярами; вони пропонували замирити, а порішили се питання зоставити королю, а до того спірним землям постановили пустувати, городків та місточок не осажувати і старих не лагодити, а коли-б потім по сій статті не було згоди, то відкласти розсуд її на долі, але з такою умовою, щоб вона ні в якому разі не була приводом порвати довічну згоду між Росією та Польщею.

Певно, Українці не могли задоволити ся таким кінцем многолітної боротьби кровавої за волю свого рідного краю. Вістку про те, що з послами польськими на останку постановлено мирні умови з Поляками, привіз до Самійловича той таки самий Леонтий Неплюєв. Сумно було гетьманови, слухаючи царську грамоту; він не втерпів, щоб не висловити того, що було у него на душі. „Ось побачите, — сказав він, — не кожен з ваших московських чинів буде вам дякувати за те, що не встояли проти польських хитроців і через намову польску хочете розірвати згоду з Туреччиною та Кримом і розпочати з бусурменами війну!“ Сьміливіш висловлював ся гетьман по від'їзді Неплюєва серед своєї старшини: „Купила Москва собі лиха за свої гроші, що дала Полякам. Ось побачите, що вони в тій згоді з Поляками знайдуть собі, і що проти хана вдіють. Жаліли малої „дачі“ Татарам давати, будуть більшу казну їм давати, скільки Татари захотять!“

Так говорив гетьман, не розміркувавши того, що ті, що его речи слухали, їх нишком записували, щоб потім скористувати ся з них на шкоду єму. Він не дав наказу правити молебні по церквах з приводу згоди. А тимчасом в листах своїх, що посилав до „Приказу“, гетьман мусів, стиснувши серце, виявляти радість, що на останку скінчилась довголітня боротьба, а проти „зловредного чудовища“ межи християнськими державцями утворилаєь спілка. Як боліли серця Українців,

¹⁾ Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Соколья, Черкаси, Боровица, Бужин, Воронкова, Крилів, Чигирин.

то зосталось непорішеним питання про споконвічний край їх рідний, показує лист Самійловича до польського короля 31 мая; в листі свому гетьман за військо запорожське виявляє охоту в задуманій війні робити усе так, як зветить йому уряд, але при свому передає, що військо запорожське дуже боліє за втрату давнього свого достоянія, правобережної України, і просить вернути Українцям сей опустілий край. Виряжаючи до короля з сим листом Гречаного, гетьман при старшині казав: „Не так воно станеть ся, як Москва в мирних своїх умовах з Поляками постановила. Учинимо так, як нам треба!“ Такий же лист, як і до короля, писав Самійлович в серпні і до білоцерківського коменданта, підкреслюючи те, то край правобережний дістав ся Москві не від Поляків, а від Турків, останніми часами его зовсім відвойовано від Юраська Хмельницького Семеном Самійловичем, гетьманським сином покійним і з'єднано з рештого українського краю. „Ви, — писав він до коменданта: — закликаєте військо запорожське до війни з невірою, але яка охота нам битись з бусурменами, коли бачимо над собою таке безправе, коли у нас відібрано споконвічну власність нашу, правий бік Дніпра? Гетьман остерегав коменданта, щоб не посилав від себе нікого у спірну правобережну Україну, бо гетьман наказав вже людям свого реґіменту наглядати, щоб ніхто чужий не намагав ся повернути сей край у свою власність.

Сі заходи не то що оставлені без уваги, але польський король ще й дописав московському урядови про его вихвалку Самійловича. З Москви, через окольничого Неплюєва, був посланий Самійловичу докір за его „противенство“. Наляканий сим, гетьман зараз же послав просити опрощення, і в жовтні 1686 року мав его через лист Голіцина; він запевняв гетьмана, що ласка державців до него зменшена не буде.

Отак Поляки, після згоди з московським царством, на половину взяли в своє володінне правобережну Україну, зруйновану і опустошену, взяли і з якоюсь кумедною умовою, обовязковою для обох сторін: не заводити там осель. Бажання українського народу знову заселити сей край виявилось зараз же, як ми бачили; але перші заміри не вдались, і сторона довго ще зоставалась пустою, а ще довше видно було в ній сліди доби руїни, пережитої краєм. Цікаві риси становища

краю через чверть століття після зображеної нами доби руїни, зістались нам від людей трохи пізнішого часу. Український літописець Величко, з початку XVIII віку проходив через сей край, будиши в козацькій ватазі, яку за шведської війни було послано на підмогу Полякам. Ось як переказує він вражіння, яке зробила на него картина тодішньої правобережної України.

„Бачив я — пише він — багато городів і замків безлюдних, опустілих, валів високих, як гора, що були насипані працею рук людських; бачив руїни стін, що притулились до землі, покритісь цвільлю, обросли буряном, де гніздились гади та черви; бачив покинуті пустими розкішні стени українські широкі долини, прекрасні ліски і діброви, великі садки, річки, ставки, озера, що поросли мохом, очеретом та буряном; бачив на ріжних місцях багато людських кісток, для яких покривалом було одно небо, бачив, і питав ся розуму свого: хто були вони? ось вона — ся Україна, яку Поляки назвали раєм світу польського, ся Україна, що перед війнами Хмельницького була другою обітованою землею, прекрасна, всяким добром, багата наша родина, що без вісти втратила перших своїх мешканців, предків наших Україна малоросійська, повернута Богом в пустиню“.

Другий сучасник, московський під Лукянов, проходивши через Україну того часу, як полковник Палій почав уже заселяти південну її часть, розказує, що як виступив він з Павлочі останньої оселі, Палієвого маєтку, що недавно з'явив ся, то за пять день дороги до Немирова, єму прийшлося іти сиравдешньою пустинею: де були перше красиві міста та великі села, там тепер не можна було стрітити ні людської хати, ні людського виду; тільки дикі кози, вовки, лосі, та ведмеді, сновигали по краї, в якому подекуди було видно сліди колишнього людського достатку — здичілі сади з яблунями, сливами, грушами, волоськими оріхами. Земля ся показалає мандрівцеві такою, що він назвав її золотою, але Татари не давали там нікому оселити ся. Город Немирів стояв оден серед пустині; він належав до Поляків і недавно перед тим єго зруйнували Татари. Мешканців у нему було мало, та й ті переважно жиди. Там жити і не добре, й дорого. По той бік річки Богу знов йшла пустиня, але вже не рівна, але шпилью-

вата, та чотири дні дороги, аж до самого міста Сороки, на молдованській границі.

Певно, що в описану нами добу „Руїни“ на Україні не могло бути доброго ні розумового, ні культурного поступу. Про правобережну Україну, що повернулась на останку зовсім на пустиню, нічого й балакати, але в лівобережній, що була в більше спокійному становищі, ще були заховані сліди колишнього достатку, і вони давали нові паростки. В Києві, заснована Петром Могилою при братському монастирі, колегія була стала осередком просвітнього життя цілої України, але в добу „Руїни“ була в такому скорботному становищі, що до 1673 року в ній майже не було постійної науки, а з сего року почала відбувати ся, але тільки в низчих клясах, і не раніш 1677 року розпочалась знов у висших. Головною причиною сего було те, що братський монастир з'убожів до остатнього, бо майже усі маєтки его були на правому боці Дніпра і раз по раз терпіли від руїни. Хоча царі і „жалували“ монастиреви з колегією нові села, польські королі зміцнювали привилеї своїх попередників на монастирські маєтності, а митрополіта Йосиф Тукальський передав братському монастиреви і колегії містечко Стойки, подароване ему Дорошенком на власне его удержання, алеж такі подарунки зоставались переважно на папері, бо з пожалуваних маєтностей не можна було мати ніяких доходів. Професори колегії, належачі до братії монастирської і, не маючи ніякого сталого прожитку, задовольнялись одежою та їжою, та й то старцівськими; студенти і учні годувались милостинею. Не зважаючи на гнітуще убожество в житті, між наставниками були люди, що з любовю справляли свої педагогічні обовязки, і то в сю тяжку годину смуту й руїни навіть укладали підручники. Тут не місце говорити про способи тодішнього викладання, але завважимо, що хоча в нему було багато, для нас уже непотрібною, але там ужé те було добре, що не обмежувочись теоретичним викладанням предмету, заставляли учнів розбирати власним розумом; задля сего в низших клясах завдавалось „екзерціції, окупації“, то були граматичні вправи, переклади і компоновання на завдані теми, а у висших клясах бували диспути, коли учнів ділили на дві половини, і кожна

з свого погляду повинна була встоювати за яку небудь спірну наукову тезу.

Отже як не впала Київська колегія — осередок тодішньої клясової освіти, а в добу „Руїни“ ми стрічаємо не мало Українців, переважно духовних, що зіставили по собі літературні праці, більш-менше видатні для сего часу. То були або учні перших часів київської колегії, або такі, які не маючи спромоги добути освіту на своїй родині, добували її за границею. Такими були: митрополита Тукальський, не тільки політичний діяч і патріот, а й проповідник; печерський архимандрита Інокентій Гізель, автор „Мира душі з Богом“ і „Синописа Руської Історії“ — праці, що за свого часу служила підручником для учителів, ігумен київського Никольського монастиря Радивилівський, автор багатьох проповідий. Ще більш видатним за свого часу був архієпископ чернігівський Лазар Баранович. Окрім багатьох листів, написаних з приводу ріжних випадків, яко учасником суспільних подій свого часу, він зіставив багато творів прозою і віршами на руській, а ще більше на польській мові, але вони більш видають ся риторичними витребеньками, ніж світлостю талану і багатством мисли. Другий, якого треба поставити рядом з Лазарем, хоч і з ознакою більшого талану, був Йоанникий Голятовський, колишній вихованець і професор київської колегії, а потім архимандрита Блещького монастиря в Чернигові. Окрім празникових проповідий, зібраних в окремій книжці: „Ключ розуміння“, і окремих описів ріжних „чудес“, сей письменник має для нас вагу через те, що не стояв повзбіч питань, що займали уми за его віку, він вступав в полеміку за православіє проти папізму, проти реформатських ересий, против юдейства і навіть проти мугаметаньства, з приводу спілки Росії з Польщею проти Туреччини. Багато творів сего письменника виходило не на українській, а на польській мові — доказ, що в сю добу польська мова ще й далі була культурною мовою на Україні, так що навіть самі борці за православіє вживали сеї мови, і з першого разу тодішні освічені Українці могли-б нам показати ся Поляками, що відріжнялись від инчих тільки вірою. Не можна сказати, що се перейманне польської культури не відбивалось і на чистоті їх православія, принаймні з погляду тодішних не українських православних богословів.

Наприклад, ігумен київського Михайлівського монастиря Софонович, що жив в сю саму добу, написав книгу: „Виклад или ученіє о церковних тайнах“; хоча книга его вважала ся на Україні зовсім православною і її вже тричі видавано друкованою (1666, 1668, 1674 роки), але в Москві патріарха Йоаким знайшов в ній не православної, а римсько-католицькі погляди. Павло Негребецький, вихованець львівський, що жив у Москві, вважав шкодливим, що в Україні, як і в Білорусі, учились більше латинської аніж грецької мови. Він показує, то тільки мала частина вихованців таким робом не пристала до унії, „та і в тих, що не падають, — каже він, — впізнають ся останки єзуїтські, бо єзуїти не вчать високих наук, аж поки перед Богом не пообіцяють ся держати латинської релігії“. Тут було зачеплено справді слабу сторону реформи Петра Могилы, що мав на думці відбивати ся від римської віри начеб то її оружем, і через се організував свою колегію на зразок римсько-католицький, а через те непомітно стали туди входити декотрі західні богословські погляди і благочестиві заходи більш західної аніж східної церкви.

Як підупала правобережна Україна, осередком розумової діяльності стала чернігівська єпархія. Опріч вище показаних письменників, там в добу „Руїни“ славлять і інші проповідники: новгород-сіверський „казнодій“ (проповідник) Тимотей Богданович, Варлаам Михневич і найзнаменитший з усіх Дмитро Туптало, опісля митрополіта ростовський, зачислений до лику святих. Він за дуже молодих літ постриг ся в київському Кирилівському монастирі, не мавши спроможности докінчити як слід свого виховання, але сю недостачу він виповнив своїм надзвичайним природним таланом: висвячений 1675 року на єроманаха в Густинському¹⁾ монастирі, він два роки своїм таланом проповідника притягав в сей монастир купи благочестивих прочан. Від'їхавши на час в Литву, він потім скоро з'явив ся з батуринському Крупецькому монастирі ігуменом, а через недовгий час зрік ся свого сану і проживав в тому ж монастирі, яко проповідник до 1684 року, коли архи-

¹⁾ Коло города Прилук, Полтав. губ.

мандрит Варлаам Ясинський визвав его в Лавру — писати життя святих.

Опріч показаних письменників духовного стану, були в сю добу на Україні і світські письменники, історики: розуміємо автора літописи Самовидця, що без сумніву жив у другій половині XVII віку, разом з Грабянкою, Величком і инчими, але подрібна оцінка їх творів, що належить не тільки до одної доби „Руїни“, а й до усеї історії України, повинна бути предметом окремої студії. Ремесла, промисли і торгівля головним робом мали своїх діячів по тих містах, що користувались з магдебурського права, де існували цехи, улагоджені на німецький середньовіковий зразок; але і по всіх инчих містах були люди, що особливо присвячували себе до сего діла. В сей період найбільше користувались з таких ремесел як будівництво і землекопне діло, бо захистка від постійних татарських нападів вимагала будівлі городків, де твердині були з ровів та валів з деревяними стінами. Майже кожне значне сего було обведене такими кріпостями і звалось городом. Опріч того, після кожного татарського погрому приходилось відбудовувати зруйновані і спалені двори. Через се на Україні було так багато ремісників, що звались будниками, горододілами і теслями“ і грабарів або „могильників“. Ставити кам'яні будинки Українці не вміли, і через те, як будували камінні церкви в Чернигові і в Києві, то закликали Москалів. За те між Українцями було тоді дуже розповсюджене ковальство. Не кажемо про великі міста, де між инчими був і ковальський цех, скрізь було не мало ковалів і оружейників, бо козакам часто треба було лагодити своє оружжя. Найголовніше діло поспільства — се було хліборобство, і в урожайні роки хліба було дуже багато: поселяне спробували его переважно на Запорозжі, бо січовики зовсім не працювали над хліборобством, а з Запорозжа в Гетьманщину доставлялась риба та сіль. Відсилали хліб і в Польщу.

В самій Гетьманщині лишка зерна ішла на винокурні, які одначе були розповсюджені переважно в північних полках, де було більше лісу. Винокурні підледали, як ми вже казали, оранді як і деготь і тютюн. Деготь виганяв ся в стародубському полку разом з смолою і поташом. Українці вважали користним для себе вино й тютюн возити в московське

царство, але то була контрабанда, що суворо каралась московським урядом.

Коноплі сїяли виключно в стародубеському полку і збували їх московським купцям, а ті продавали їх в Ригу. Скотарство розповсюджене було у полках: переяславському, миргородському, полтавському; товар і воліві шкіри по часті спродували ся в Польщу, але більш в Москву, де уже знали луччий рід товару, під назвою черкаського. Копий водилось багато скрізь, але щоб спродували їх за кордон Гетьманщини, ми не знаємо, бо козакови без коня не можна було обійтись. Найбільше кохались в пасіці, і сей промисл тоді був багато більше розповсюджений, ніж тепер. На всю Гетьманщину навряд, чи можно було знайти хоч одного заможного господаря, щоб не мав пасіки, а після зруйновання правобережної України мешканьці надніпрянського берега лівого боку стали самовольно заводити по лісах на правому боці величезні пасіки. Хлібороби мали задля себе користним виробляти селітру; найбільше заводили селітряних майданів на півдні по Орелі. Збували селітру в Москву, де вона йшла в казну на виріб пороху. Для обопільної проміни продуктів між купцями ставали в пригоді числені ярмарки, що звичайно прилучались до всяких празників. Туди приїзжали купці з Московщини і Польщі з продуктами своїх сторін. При частих татарських набігах, при внутрішнім неладі, при поганих дорогах торгівля ніяк не могла гаразд розвиватись, і властиво предмети культурного життєвого комфорту були рідкими, дорогими і доступними тільки вищим і багатим особам. Але тимчасом народ український, здавалось, проживав у лівобережній Гетьманщині в достатку, принаймні як порівняти з нещасним правим боком, що збулась всіх своїх мешканців; решта їх утікала шукати нової вітчизни, як ті старці, з мізерним драгтєм свого господарства, але часто не доходили до мети і погибали від холоду і голоду з своїми сім'ями. Ті, що спаслись, і оселились на слободській Україні, розпочинали нове життя на волі і в достатку, але доля їх уже не залежала від гетьманського регіменту.

Згодою, що закінчила війну за Україну межі Польщею та Московським царством, властиво кінчаєть ся і доба „Руїни“;

яку ми намірились змалювати, користуючись з тих, що були в наших руках сучасних жерел.

За тим подаємо, яко епільоґ, опис того, як зсадили гетьмана Самійловича. Ся подія стоїть в звязку зо всім попереднім, бо катастрофа, що скоїлась з гетьманом, головним чином була наслідком оповіщеного ним незадоволення згодою, що зоставила народне українське питання того часу непорішеним так, як хтів его порішити весь народ український.

ЕПІЛЬОГ.

Протягом р. 1686 уряд московський лаштував ся до військових справ. В маю вислано царські універсали до гетьмана і на Січу до отамана кошового: переказуючи кривди Кримців, наказували запорожцям — зібратися всім своїм військам низовим тай промишляти по тих „перелазах“, якими звикли Татари переходити, нападаючи на землі Московщини. А в листопаді того-ж таки року видано до всіх „служилих“ людей Московщини царський приказ і прираду бояр, щоб лаштували ся в похід проти Кримців. Похід мусів розпочати ся р. 1687. Про причини, що примусили московський уряд розірвати згоду, оповіщали так: Кримці, мов і перше часто-густо нападали на царські землі і брали в полон силу православного народу, тай продавали его в неволю, наче товар той; глумили ся з Христового імени, а свого клятого лжепророка Магомета возвеличували. За царя Федора Олексієвича з ханом кримським хоч і було умовлено роз'єм на 20 років, а проте Татари не додержали терміну, і небагом після умови нападали на Торг¹⁾, приходили до Ізюму²⁾; на солоних озерах полонили велику силу робітників і забрали в неволю. Року 1682 азовські, кримські і нагайські Татари приходили до Валуїок, полонили воеводу Мезенцова і богацько людей. Р. 1684 Татари біля річки Міусу побили ватаги Зіньківців, Полтавців і Кобелячців; нападали на людей і по побережю річок Орелі і Самари; забірали в полон і їх і товар їх. Р. 1685 Азовці приходили до Ба-

¹⁾ Торжеська слобідка в купинському повіті біля річки Жеребця.

²⁾ Повітове місто в Харківщині.

лакції¹⁾, до Степанівки²⁾, полонили 50 чоловіка, пограбували товар і добро, а село спалили; а потім знов на солоних озерах поневолили чимало людей і товару. Нападали потім і на харківський полк і там чимало людей побили і поневолили. Опріч того різночасне бусурмени часто нападали на запорожців, що уважаючи на роз'єм, ходили на пороги Дніпрові промишляти на зв'єря і рибальчити. За кожного такого приводу змагалися до хана, щоб він своєвольників покорив, бранців визволив, а пограбоване добро вернув. Не слухав хан царських гонців, що їздили до него в Криму безчестити, а одного з них Микиту Тараканова хан і Калга-салтан звеліли обухами бити і вистановити его принародно на втіху бусурменам, а християнам на глум та на докір. Скаржилися на хана кримського до салтана турецького, він хоч і наказував ханови визволити бранців і вернути їх добро, однак хан і его не послухав. От чому царі московські, з'єднавшись з королем польським постановили собі воювати Кримців.

Не раніш як з початку грудня вирядили на Січу з військом Косагова, щоб окрепити ся в Кам'яному-Затоні. Тим часом ще в осені Поляки напали на Молдавію, але їм не пощастило: Татари западали степ і мусили Поляки подати ся назад.

Самійлович на смерть ненавидів Поляків, не таїв він перед старшиною незичливості своєї до держав християнських, що воювали тоді Туреччину і показував, що він задоволений з невдачі християн.

Коли до гетьмана приносили „куранти“ (часописи), де були звістки, що військо цїсарське добуло місто Буду, а Венеціани, висадившись на Мореї, позабирали там міста турецькі, він не схотів і читати, а коли ему сказали про невдачу Поляків в Московщині і про напад Татарів на Волинь, так він весело реготав ся. Розмовляючи сам на сам з генеральним бунчужним Полуботком, гетьман казав:

— Ох! як би я радїв, коли-б Поляки, притиснені Татарами на землі волоській, — помирились. Ачей-же тоді-б Мос-

¹⁾ Село в Харківщ. Зміївського пов.

²⁾ Село тогож повіту біля річки Орельки.

ква і на нас уважала! не легковажила-б вона нас за те, що ми волимо додержати приязни з Кримцями. Полуботок хоч і був прихильником гетьмана, але про його розмову проговорився тим, що покористувались з неї на шкоду гетьманові.

Одначе Самійлович — вірний своїм обов'язкам — справив царську волю і розіслав до полковників універсали, щоб лаштувалися до війни. А до Москви він писав, що коли вже воювати не минуче, так треба вирядити якомога більш війська і вирядити його рано на весні. Опісля вороги гетьманові перекручували його отсю пораду і казали, що він таку пораду давав умисне на те, щоб в сподіваній війні не було вдачі. Таке обвинувачування було невірним, і зловливим. Кілька разів і перше ще Москва питала у него поради і він кожен раз відповідав те саме, що проти Кримців треба рушати зразу величезною силою; тоді можливо буде скінчити війну за оден похід. Виступати-ж рано на весні треба на те, щоб можна було користуватися з цілого літа.

Якийсь час у гетьмана манячила надія: — а чейже в Москві схаменуться; покинуть спілку з Поляками і не розпочнуть війни з Кримом та з Туреччиною. Москва вельми мляво лаштувалася до війни, ніби вона чогось ще сподівалася. Царгородський патріарха Денис прислав до Москви усовіщування, не рвати згоди з бусурменами, бо з того християни більш за бусурменів зазнають шкоди; Турки тоді зачнуть мститися над християнами, які у них під кормигою. Хан кримський теж писав до Москви, що воювати ні за що і прохав жити з Кримом у згоді, королю польському не допомагати, а спорудити з'їзд послів і уладнати непорозуміння. Стольник Алмазов привіз до гетьмана ханів, лист і питався: де-б ото справити той з'їзд? Самійлович порадив у Кам'яному-Затоні, куди виряжено Косагова і додав, що добре-б було рушити й військо, що-б налякати Кримців. З сего знати нам гетьманову щирість; війна була йому прикра, але коли вже стали на тому, щоб воювати, так гетьман бажав поки ратуватися з неї хочби на те, щоб зміцнити згоду з Кримом на умовах більш користних задля Московської держави. „Не послухала таки мене дурна Москва, погодилася з Поляками! одначе підходить час, що зачнуть мене прохати, аби я став за посередника і звів на мирову Крим з Москвою. Тількиж я вже знати му,

як їх помирити. Будуть Москалі мене памятувати і тямити муть, як нас шанувати“.

Гетьманові надії не справдилися: з'їзд з Кримцями не спорудився і гетьмана не прохали на посередника, а на весні р. 1687 прийшов до него універсал царський, щоб з усім війском рушав в похід.

Під кінець квітня новий універсал гетьманський зняв на ноги усе козацтво. Коли гетьман виїздив з свого батуринського двірця, кінь його на мосту спіткнувся. „Се недобра ознака“ — мовив тоді дехто.

Гетьман простував на Гадяч. В Гадячі зібралися і зустріли його кілька полків. З ними він рушив на Полтаву: тут пристали до него нічі полки, що зібралися в Полтаві.

В Полтаві старенький ший Іван Величковський поблагословив гетьмана образом св. Івана Кущника — гетьманового патрона і подав йому власного твору вірши. З гетьманом була тоді уся генеральна старшина, усі полковники і значні товариші війскові. Під кінець мая на степу між річкою Орелею і річкою Самарою військо українське пристало до війська московського: першого було близько 50 тисячів, а другого — тисячів сотня. Гордон, що був в тому поході, каже, що у війську московському було 20 тисячів возів і обоз займав завширшки 557, а завдовжки 1000 сажнів. Праве крило прикривав генерал Аггей Шепелев, а ліве — генерал Гордон, в осередку було п'ять полків стрілецьких. Головував над війском полюбownik царівни Софії князь Василь Голіцин. Злучене військо рушало далі в степи. Спека була страшена: ціле літо з самої весни не було дощу, по ночах не сідала роса, трава похсла; духота і курява істомлювали військо; чимало людей занедужало на очі. Більш завсіх натерпівся гетьман, бо він і перш ще нездужав на очі. Він бурчав: „Ну вже отся не розсудлива війна московська! зовсім взяла вона моє здоров'я! Чортячу тяготу Москва на себе взяла. На цілий світ вєславилися, що воюють царство кримське, а самих себе не вміють оборонити. Сиділи у себе дома та свої межі обороняли“.

Допленталися до річки Кінські-Води. 13 червня перейшли через неї і верстов за 15 низше від острова Хортиці і до 45 верстов висше Січи запорожської отаборилися в Великому Лузі. Тут страшений смрід почав турбувати військо: з півдня

показала ся темна хмара, а за нею віддаль засвітило ся і полум'я. Гонці впряжені на розвідки принесли звістку, що горить степ. Стало знати, що неприятель замість инчої зброї, палив по степу траву, висушену спекою і таким чином не давав московському і українському війську рушати далі. Такими саме заходами торік Татари з Волощини прогнали Поляків; тепер вони ужили того-ж самого і проти Москалів.

От і почали головні керманічі міркувати: що далі їм діяти? Очевидно, що неприятель від бою уникає. Але вперед ще виражено з Москви до Криму гонця, керманічі й відважили ся рушати наперед, сподіваючись, чи не стрінуть того гонця, або татарську орду і мусять з нею виступити на бій. Пішли випаленим степом. Військо ледви рушало, бо попіл, що здіймав вітер, порушив і роз'їдав очи: занедужували і люди і коні. Ні гонця, ні Татар не було; стрічали самих тільки диких свиний, що тікаючи від пожежі степової, кидали ся всіма сторонами.

Дійшли на останку до невеличкої річки степової Анчакрака. 16 червня випав дощ. Усі зраділи, гадаючи, що тепер спека спаде, курява ляже і трава знов поросте. Алеж підходячи до річки спостерегли нову трудність: з ливного дощу прибуло в річці води; треба було через річку споружати грєблю з тарасу.

Перейшовши Анчакрак, рушали далі випаленим степом, ледви дишучи від задухи. Пройшовши шість верстов, дійшли до другої річки Карачакрака і зупинили ся.

На другий день керманічі зібрали ся на раду.

— „Далі йти не можна“, гомоніли на радї: „усі коні повиздыхають. Вони вже й тепер не спроможні везти воза з харчами не то що гармати. Чим ми їх годувати мемо на випаленому степу?“

— „На дніпрових плавнях трави було-б досить, так же вода ще не стала, казав дехто“.

— „Ні! змагали ся инчі, на таку силу коний і там не стало-б трави“.

А треті знов гомоніли:

— „За димом, та за курявою нічого не видно; коли покажуть ся Татари, не можна буде розібрати — хто свій, а хто чужий“.

Гетьман мовив: „У всіх монархів розумні керманічі жечуть ся звичайно не стільки за тим, щоб виграти баталію, скільки за тим, щоб зберегти своє військо. От і ми тепер: коли заповажимо ся забути Крим і рушимо з війском далі випаленим степом, так коли-б і нам не зазнати лиха не стільки з неприятельської зброї, скільки з кінської безкормиці та голодування людей“.

Змагали ся довго і на останку більшість прирадила брати назад. Керманічі втішали себе кажучи: „Не на те ми вертаємо, що-б йти назад до міст. Ми собі знайдемо місця дозвільні, з пашею та там і отаборимо ся; напишемо до царя і ждати мемо его приказу“.

— „Але-ж — як ворог провідає, так може напасти на нас там, де ми отаборимо ся“, виславлено було таке змаганнє.

Проти такої пригоди прирадили, вислати міцні ватаги до Сучи, де перебував Григорій Косагов, злучити ся з его війском і воювати Кизикирмен. Через те хан ні сам не рушить в похід, ні орди не пошле проти короля польского. — „Отсїм ми зробимо прислугу королю польскому, спільнікови наших великих державців“, говорено було на радї війскової.

Князь Голіцин призначив 20 тисячів війска Леонтію Неплюву, а гетьман Самійлович, постановивши за наказного гетьмана свого сина Грицька, що був тоді чернігівським полковником, дав під его руку полки чернігівський, прилуцький, перяславський і миргородський та два піших і два кінних полки охочих; значить — усього теж 20 тисячів. До того гетьман звелїв прилучити ся до сего війска і запорожцям, які були тоді під рукою кошового Сагайдачного. Вирядивши отсе військо на південь з остатнім рушили назад на північ і дійшовши 20 червня до Кінської-Води, — зупинили ся: тут мієце було дозвільне, трави досить, вода добра. Гетьман з козаками таборував з одного боку річки, а боярин Голіцин з своїм війском московським з другого боку.

Простояли два тиждні. І боярин і гетьман послали гонців до Москви. Голіцин виявляє справу так, ніби то хан кримський з переляку не відважив ся вступити в бій і звелїв Татарам запалити степ. Голіцин писав, буцїм то его військо доходило аж до тої місцевости, звідкіль до перекопу тільки 90

верстов. Довгий час все ждали-б то ворога, а він все не показував ся; тоді керманічі, бачачи, що більш не можна вже сгояти на випаленому степу — рушили до Кінської-Води.

Підчас двотижневого таборования біля Кінської Води між московським війском почав кружати лиховісний гомін:

— „Се не Татари запалили степ, а самі козаки; гетьман дав їм потай такий наказ“.

— „На віщо-ж би козакам се треба було?“ питає дехто.

— „На те, що козаки з Татарами в згоді і приятелюють. Козаки не хочуть, щоб царське військо звоювало Крим“.

За такий гомін вхопили ся ті, що почували на собі сором за те, що не бачивши ворога в вічі, рушили назад: вони тямлять, що се буде приводом, скинути вину з своїх пліч на кого иншого. Більш за всіх здавало ся се користним князю Голіцину: підручники єго почали клепати на гетьмана, кидали на него зрадою і причини її виясовували так: „Козаки без заповоги війська московського, а з заповогою Татар побили Поляків і визволили ся з польської неволі. По протекцію до царя московського — козаки вдали ся вже опісля і нї за що не схотіли звати ся „царськими холопами“, а тільки підданими царя, отже тепер, коли царі московські погодили ся з Поляками, коли Поляки поступили ся їм своїм правом дідичним на Україну, козаки й небезпечні, щоб Москва не почала і з ними поводити ся так само, як поводить ся вона з своїм народом; щоб вона не вкоротила їх прав і вольностей, придбаних кровю. А козаки за свої права і вольности міцно стоять. Поміж козаків є люди вельми обачні. Гетьман з таких от. Вони й імкнули, що вийде з того, коли Москва звоює Крим? Татари кримські, як і козаки вважають себе за людей вольних: у них цар — хан кримський править їм не більш за те, скільки підданні єму дозволять. І Татари і козаки служать у війску безплатні; обидва народи однаково бережуть своїх привилеїв. От вони й порозуміли ся, що обом їм треба стояти одному за одного; бо вжеж, коли хто підібе один народ, так з того буде шкода велика другому. Козаки тямлять, що царі московські стережуть ся зрушати їх права і вольности доти, доки Татари і козаки перебуваючи в згоді і приятелюючи, готові будуть обороняти оден одного“.

Таке пащикование було саме добре після того, коли саме в Москві похитнуло ся довіре до гетьмана, коли думка, що гетьман вдатен не сприяти Москві, не здавала ся вже не можливою — як се було перше. До того-ж у всемогучого полюбовника царівни Софії у князя Голіцина було проти Самійловича давнє ворогованне. Самійлович, як се ми вже знаємо, спіриятелів ся з князем Григорієм Ромодановським, з котрим Голіцин — ворогував. Голіцин кілька літ своє ворогованне приховував і в листах до гетьмана іменував Ромодановського своїм приятелем щирим; але в душі ненавидів его. Коли Голіцина піднесено на найвишу високість, а на Самійловича, за его поради не мирити ся з Поляками, почали підзорити, Голіцин звелів Леонтію Неплюєву спіриятелити ся з гетьмановими підручниками і вивідати через них задушевні гетьманові думки і заміри. Гордон подає звістку, що людьми вдатними до такого діла Неплюєв вибрав двох Українців: одного з них Гордон називає єнерал-ад'ютантом, другого — секретарем. На Україні таких титулів не водило ся. Гадають, що Гордон, помилившись, назвав єнерал-ад'ютантом єнерального єсавулу — Мазепу, а секретарем — Кочубея колишнього військового канцеляриста, а потім єнерального писаря. Дійсєне останними часами Самійлович отсім двом урядникам звіряв значнійші справи. Від них отож Неплюєв і вивідав чимало такого, що сплодило думку про непевність гетьмана до московського уряду. Треба сказати, що у Голіцина була спроможність і без посередників близько розпізнати Мазепу: останними часами Мазепа що року, а инколи і двічі на рік їздив в Москву: его піддєслива вдяча, осьвіта і розум та его ласкаве поводженне з людьми — сподобали ся князю Голіцину.

Зроджена між московськими керманичами військовими думка про непевність гетьмана, стала ся, наче ол'єм підлитим на огонь, і між Українцями, які ворогували проти гетьмана. Між Українцями було у гетьмана приятелів на омаль, а ворогів сила. Український літописець — Самовидець повідає: „Самійлович спершу був до всіх ласкавим і прихильним, а як зміцнів ся на своєму уряді та заобогатів, то й став горойжливим і піддючливим“. Така переміна в поводженню гетьмана стала примітною після полону Дорошенка. То був час найбільшої ласки уряду московського до гетьмана. Події з Рославцем та

з Адамовичем показували, як то трудно було скинути Самійловича з його високости. Раз-у-разна хвала та подарунки, які засилала Москва, розпестили гетьмана: він почав не тільки з народом, але й з людьми значними поводити ся яко абсолютний деспота. Розмовляти з ним можна було не инакше, як на стоячи; навіть старшина і полковники не садовили ся розмовляючи з ним; ніхто не важив ся з ним змагати ся; ніхто не втручав ся до него з порадою в справах нових податків і видатків а ще менш можна було вимагати у него справоздання.

Усім скарбом військовим він орудував самовласно, кому хотів, на що бажав, на те й видавав гроші; кого хотів — наділяв маєтностями; і знов, у кого волів — у того усе відбирав. На двір до него не можна було зайти нікому з цінком в руці, або не скинувши шапки з голови. Навіть до сану духовного він не виявляв шаноби, забувши, що й сам був поповичем. Коли він був у церкві, він не підходив нарівні з усіма до попа по антидор, а під мусів сам єму підносити. А коли куди ідучи, напр. хоч на полювання, гетьман стрічав попа, так уважав се за лиху для себе прикмету і гнівав ся на попа. В чолобитній, що подала старшина на гетьмана, сказано, що старшини з похвалок і від гніву гетьмана були „наче мертвими“ і кожну годину сподівали ся собі від него якого-будь лиха. Українців вражало навіть і те, що отсей богатир, отсей піндючливий гетьман-попович їздив не инакше, як не в кареті і його сини полковники переняли й собі сей звичай панськнй, осоружний Українцям через те, що він нагадував їм панів польских. Зажерливість гетьмана і синів його, здавало ся, була без краю.

За урядові посади — брали хабарів. Хто заплатив хабаря, той пильнував повернути свої видатки, беручи й собі хабарі з підвласників своїх. Без хабаря не доступити ся було до гетьмана. Хто нічого не дасть, той нічого й не добеть ся. Гетьман оточив себе людьми дрібними, яких сам повиводив в гору; дрібнота ся, лебезуючи перед ним, его іменем провадили усякі насильства і несправедливости. По цілій Гетьманщині, підчас гетьмановання Самійловича, без хабарів не було ні суду, ні управи. Богацько млинів козацьких повідбирано еядомісць у власників і повернено на гетьманські. Нічия влас-

ність не була убезпечена. Що у кого сподобає гетьман, те й забере на себе; а коли не сам він, так діти його заберуть. Таким малювала гетьмана і синів його в своєму доносі старшина.

Зажерливість Самійловича знати ще й з тої сили добра рухомого, яке лишило ся після того, як гетьмана зсадили з уряду. Самої лишень монети знайдено у него 4916 червінців; 47.432 таларі, 2.286 левів, 3.814 срібних копійок і 3,000 чехів; посуду срібної, срібної і золотої оздобі з самоцвїтами, коштовної зброї, одежи чоловічої і жіночої з коштовними футрами, коний, повозів упряжи і т. ін. величезна сила!

Маса народна (поспільство) роздратована була на гетьмана за те, що позаводив оранди на горілку, на тютюн, на деготь, та за податки на мливо. Отєї побори, за згодою уряду московського, заведено на утриманне війська охочого. До сего війська приймали охочих не тільки, своїм звичаєм з козаків, але й з чужинців; найбільш було охочих з Поляків, Сербів та з Волохів. З охочих організували полки кінні („охочекомонні“, або компаїнци) і піші, або сердюки. Охочих — записаних до полків розводили на постій по різних полках українських і з волі гетьмана їм давали квартири і харчі у посполитих. Платню охочим видавано з скарбу військового з тих грошей, що приходили від орандарів горілки, тютюну і дегтю. Оранда чи платня за право продавати горілку, тютюн і деготь призначали ся наперед. Сплачувати оранду призначено було на Великдень. Торгувати отсими продуктами без дозволу не можна було нікому ні з козаків, ні з посполитих. А тим, що придбали собі право на такий торг не можна було продавати поза шинком менш, як сотню кварт горілки. Дегтю поза шинком не можна було продавати не то щоб квартами, або відрами, а навіть і бочками без відому осіб, що правили орандами. Так само й з тютюном. А коли-б хто відважив ся чинити на шкоду оранді, того дозволено було з відому полковника того полку, де заподіяно вчинок проти оранди „обирати зо всего“. Варити мід, пиво і брагу дозволено було усім, але в універсалі положено було з посполитих попів „злогого“ за вариво пива. Мешканцям полків дозволено було внести призначену платню і спорудити у себе орандарську управу по своїй волі. Така платня звала ся „ратою“. Не всі села й місточка, що були в полку, підлягали під „рату“, призначену на полк:

деякі були визволені, з сего виходили непорозуміння і путанина. Після мирової Польщі з Московщиною усі сподівали ся, що тепер вийдуть для народа пільги і оранд не буде. Стало ся инакше. Війна, що замислили проти Туреччини, вимагала нових податків; тим то „рати“ не тільки не були скасовані, а навіть побільшено їх; напр. з Лубенського полку на рік 1685 призначено було 710 золотих „рати“, а на рік 1686 вже аж 17.000 золотих. Оранди ті усім були занадто осоружними. Нарід виводив їх з зажерливости і самовластя гетьмана-поповича, хоча дійсне заведено їх з волі уряду московського. Прецінь же народ обурювали не стільки самі оранди, як надужиття при зборі сего податку. Про се запевняє і сучасник — літописець.

Все отсе були такі умови, що сприяли скинути гетьмана з уряду; алеж головною причиною стали ся реметованне уряду московського на Самійловича неприхильність его до згоди з Польщею і до спілки проти Туреччини і Криму. Старшина не долюблювала гетьмана за его піндючність, зажерливість та за своєвольство — і вона спостерегла, що прийшов той час, коли доносу на гетьмана піймуть віри.

Війско рушило з берегів Кінської-Води і 4 липня прийшло на берег річки Самари. Спершу через річку переправило ся війско українське, а московське ще лишило ся на другому березі. Тоді саме не знати, з якої причини погоріли мости, побудовані ще ранійш заходом Неплюва. Козацька старшина і сей випадок долучила до свого доносу на гетьмана, буцім би то він на умисне звелів попалити мости, щоб війско московське зітало ся за річкою. Треба було спожити чимало праці і часу на будованне нових мостів.

Рушаючи далі, війско 7 липня зупинило ся біля річки Кильчені. Тут енеральні старшини: обозний Борковський, суддя Воехович, та писар Прокопович, полковники Солонина, Лизогуб, Гамалія, Дмитрашко-Райча, Степан Забіла та Кочубей подали князю Голіцину донос. Гадають, що привідцею в сій справі був Мазела; така гадка певна, бо опісля старшини приватно питали ся у Голіцина: кого-б він волів бачити гетьманом? він відповів — Мазепу. Через два роки після отих от подій Мазепа подав реестер тим хабарям, що дав він Голіцину, усього на 17.390 руб., з того готовими грішми 11.000,

а останнє срібними та золотими речами і дорогими тканинами. Хабаря, як казав потім Мазепа, він дав Голіцину не з доброї волі, а більш того, що з примусу: неволив до того Леонтій Неплюєв: і сей взяв 2000 червінців і на 2000 руб. ріжних речей. Все отсе взято було з конфіскованого тоді добра гетьмана Самійловича. От з отсих звісток добре знати, що хабарі, які давав Мазепа Голіцину, мали вплив на справу зсаджування Самійлонича з уряду гетьманського.

В доносї старшини переказали Голіцину подробиці, як гетьман виявляв неприхильність до спілки Москви з Польщею, проти Турків і Татар. Властиво се й без того було відомо уряду московському, бо гетьман і сам не таїв своїх думок. Потім доносчики розповідали, що і під теперішній похід гетьман спротивляв ся успіху війська московського: винуватили его за те, що він радив вступати в похід з великим війском і невідмінно рано на весні. Винувачено его за те, що не зробив ніяких заходів, щоб потушити степову пожежу, та, мабуть сам і скоїв її. Винувачено гетьмана, що він би то потайно звелїв попалити мости на Самарі, коли саме війску московському, вертаючись назад, треба було переправити ся через сю річку. Невпевність доносу була очевидною: у гетьмана не було снаги і пристроїв потушити пожежу, що обхопила степ на протязі кількох сотень веретов. Палити мости на Самарі — не було користи ні про яку мету. На останку, коли гетьман посилав підпалювати, так вже-ж годило ся найменувати і підпалячів. Опріч того в доносї винувачено гетьмана за горюжливе поводження его з старшиною, з полковниками і з духовними і світськими людьми значними; винувачено его за его зажерливість, самовольство, неприязність до уряду московського і до Москалів і в потайних замірах повернути Україну на державу самостійну. Останнє — виводили доносчики — чудно якось з того, що гетьман не схотів одружити свою доню ні з ким ні з Українців, ні з Москалів, а покликав жениха для неї зза кордону — князя Юрія Четвертинського. Укупі з гетьманом доносчики винуватили і синів его за такіж вади їх, які були і в батька їх. Знати, що донос писали на швидку і неуважно. Напр. досї між инчою розповідали, що раз якось, на обіді у генерального обозного Борковського, де були і полковники московські, козацький полковник Гамалія — почавши змагати

ся з московським полковником Борисовим, промовив до него: „Чого ти мені дорікаєш! не шаблею ви нас добули“. А гетьман, чуючи те, нічого не мовив, тільки реготав ся, та, мабуть в думці ще й похваляв за те. Таким чином в тому доносі, що підписав і Гамалія, він сам себе винуватив, яко гетьманового однодумника.

Бояринови Голіцину, що вже давно ворогував проти гетьмана, донос був на руку. Не подаючи гетьманови жадної ознаки, він послав той донос гонцем в Москву.

11 липня військо прийшло до річки Орелі і зупинило ся тут на кілька день. 12 липня прибув з Криму гонець з листом салтана Нуредіна. Нуредін дивувався, що без жадної причини зрушено згоду і військо московське рушило на Крим. Тоді саме прибув з Москви „думний дяк“ Шакловитий, прибічник царівни Софії і привіз до Голіцина похвальну грамоту за его події, а до гетьмана запитання: на що він палив в степу траву? Гетьман відповів, що він нікому не велів траву палити. Гетьманови вже й тоді можна було вгадати, що на него заходять ся з сільцем. Одначе затаївши тревогу в душі, він з приводу приїзду Шакловитого, спорудив бенькет і покликав видатніших ватажків. Підчас коли пили на здорове царя, палили з гармат, а як скінчив ся бенькет, усі, хто був на бенькеті, звичаєм того часу, давали гетьманови подарунки. Тимчасом донос уже пішов і під гетьманом вже зяяла викопана яма.

15 липня військо рушило далі, 20 дійшло до річки Коломака і перейшовши її, отаборило ся двома таборами по горбковині: в одному таборі правобічному були бояри: Олексій Шейн і князь Володимир Долгорукий, в другому — лівому був гетьман і князь Константин Щербатов. Від одного табору до другого було верстов зо три.

Другого дня гетьман трактував польського заступника, що прибув до табору і не відав, що над его головою висіла вже біда. Того-ж таки дня прибіг з Москви гонець і привіз відповідь на донос зроблений на гетьмана. Голіцину велено арештувати гетьмана; відповідно бажанню старшини, скинувши его з уряду, вирядити до якого будь московського міста. А тоді вже, заславши Самійловича — вчинити вибір нового гетьмана.

Тоді Голіцин покликав до себе московських ватажків, які були в таборі гетьмана і мовив до них так:

„Оточіть своїма полками гетьманів шатер навкруги, так щоб ні від него, ні до него нікому не можна було ні вийти, ні прийти і скажіть старшині, щоб привела гетьмана сюди до мене. Тільки-ж справте се без галасу, а то козаки народ п'яний і бунтовливий, щоб не скоїли бешкету, бо гетьмана вони не люблять“.

Зроблено було се на те, щоб часом хто небудь не вийшов від гетьмана та задалегідь не подав звістки до сина его, до Григорія, що був тоді з великою потугою біля Стчи.

Полковники московські нишком переказали отой приказ старшині. Скоро настала ніч, гетьманів шатер оточила навкруги варта з московських стрільців. Один з українських літописців повідає, що то були ті стрільці, яких перед тим випрохав собі гетьман оберегати свою особу, бо він своїм козакам вже не діяв віри. Вороги гетьманові, старшина і полковники цілу ніч не спали, навідували ся до полковників московських і все ждали сьвіту.

Самійлович зрозумів, про що отсе з'явила ся несподівана варта московська; тревожно перебув він ніч, а перед сьвітом пішов на утренью до військової церкви, споруженої недалеко від гетьманового шатра. Тоді саме як в церкві читали шесто-псалміє, в церкву ввійшла старшина і стояла до кінця богослуження, бо вважала за гріх перебивати его. Скінчила ся утренья. До гетьмана підійшов Войца-Сербин, колишній полковник переяславський. Самійлович скіннув его з уряду за баламутство народу на руку Поляків. Его були заслали в Московщину, але визволили з заслання, скоро склала ся мирова з Польщею. Войца-Сербин не забув гетьманови минулої сварки. Він, взявши гетьмана Самійловича за руку, по грубіянському промовив до него:

— „Пане гетьмане! військо тебе кличе!“

Гетьман послухав і мовчки вийшов з церкви. Тут на него посипали ся докори і лайка. Полковник київський замахнув ся був на него обухом, але его спшило товариство і задовольнило ся з того, що українським звичаєм обізвало „..... сином“, того самого свого гетьмана, перед яким ще вчера не важили ся стояти в шапці. Самійлович мовив, що він бажає

бачити московських полковників і побалакати з ними. Полковники не загаяли ся прийти й некликані. Вони на зустріч гетьманови вели сина его Якова, полковника стародубського. Яків, довідавшись, що коло его батька захожуєть ся лихо, пішов до него в досвіта, але доступити ся до батька вже не можна ему було. Якова вхопили, привели до батька, коли саме той вийшов з церкви і повели в гурті з батьком. До шатра князя Голіцина не близько було йти пішки; тим то гетьмана посадили на простий віз, а Якова на шкапу без сідла. Привезли їх до табору московського і віддали під варту.

Голіцин велів зібрати ся до „приказного“ шатра усім боярам, енералам і полковникам і покликати старшину, що вноватила гетьмана.

Тут перед зібраними Москалями, що сиділи по ранзі, козацька старшина короткою промовою висловила те, що написала в дописі і прохала вчинити над гетьманом суд. Тоді усі повставали, а князь Голіцин промовив до старшини козацької:

— „Чи отсего всего не скоїли ви часом з досади і ненависти до гетьмана — за які небудь приватні образи, такі, що инчим робом можна-б їх сквітувати?“

На таке питання відповіли:

— „Хоча гетьман багацько де кому з нас і всему народови заподівав образ, але ми не відважились би зняти на него руки, колиб він не був зрадником. З обовязку присяги нам не можна про се мовчати. Він усіх проти себе так обузив, що нам немалої праці треба було, щоб здержати народну злість, а тоб давно его розшматували козаки“.

Голіцин звелів привести гетьмана. Привели. Голова у Самійловича була обвязана мокрою хусткою. Щоб вгамувати біль голови і очий, він раз-по-раз прикладав мокру хустку. Гетьман обпивав ся на палицю з срібною голівкою.

Голіцин короткими словами переказав ему, за що его винуватять. Гетьман все те відкидав і висловив, що готовий виправдити ся перед судом. Але старшина засипала его лайкою. Думитраншко-Райча хотів вдарити его шаблею.

Голіцин не дав і мовив:

— „Его приведено сюди на те, щоб судити, а не на те, щоб без суду, беззаконно вбивати его“; і звелів стрільцям відвести гетьмана і вартувати его; а потім оголосив, що як

Самійлович не вгоден війську, так його скидають з уряду; а генеральному обозному Борковському велено кермувати ладом військовим, призначенням про вибір нового гетьмана.

Старшина передала Голіцину бунчук і булаву і прохала доручити їх тому, кого оберуть на гетьмана.

На те щоб спорудити виборну раду, треба було царську коругов. Но неї Голіцин послав думного дяка Омеляна Українцева — і велів писати зазив до духовенства і до значнійших козаків, які не були притомними в таборі, щоб збирали ся на раду. Тогож дня Голіцин пустив двох гонців — одного в Москву з вісткою, що гетьмана взяв в арешт, а другого з приказом до Неплюєва, щоб арештував Григорія Самійловича і всіх приятелів гетьмана, а перш за всіх генерального бунчужного Леонтія Полуботка, що на той час був за переяславського полковника. А старшина від себе вирядила до Неплюєва полтавського осавулу Черняка.

Тимчасом звістка про арешт гетьмана залунала по козацькому табору і підняла колотнечу, але не з спочуття до Самійловича, а з ненависти до него і урядовання его. Перш за всіх підняли розрух козаки полку гадяцького і замордували свого обозного полкового Кіашку і кількох его товаришів. Голіцин, довідавшись про ворохобню, послав своїх Москалів, щоб вгнхомирили Гадячан Алеж ворохобня шпарко прокинула ся і по других полках. Козаки ватагами почали кидати табор і рушали по краю, щоб підструнювати поспільство і мужиків, бити орандарів і палити панські житла. Се спонукало Голіцина прискорити вибір гетьмана, щоб оновити в краю владу і лад. Він призначив раду на 25 день липня.

Виражений старшиною Черняк попередив Неплюєва, побачив ся з Григорієм Самійловичем, переказав, що его батька скинено з уряду і арештовано і вимагав, щоб булаву наказного гетьмана Григорій передав миргородському полковникови Апостолу, — „А щож винен мій батько“, промовив Григорій, зітхаючи і передав булаву, але пернач полковницький лишив при собі, бо з уряду полковницького его не скинено. Слідом за Апостолом він рушив на Кодак. Неплюєв ішов у слід его. Величко повідає, що Григорій написав тоді лист до Голіцина, просячи батькови пощади і правосуддя і під охорону князя віддавав свою родину і кривних. Дійшли до Кодака.

Тут стояли з своїма ватагами козацькі полковники. Козаки прилуцького полку, прочувши, що осоружного їм Самійловича вже зсадили з уряду, озвірилися проти своєї старшини полкової, вхопили свого полковника старенького Лазаря Горленка і живцем спалили в печі, а інших повбивали. Тай по інших полках була ворхобня, але душогубства було там менш. Переяславського полковника Полуботка і нїжинського наказного Ярему тільки арештували. За Григорія Самійловича заступилися тоді піші охочі козаки-сердюки. Вони обкопали валом шатро полковника і лаштувалися зброєю обороняти його. Але Неплюєв заспокоїв їх. Сам Григорій бачив, що спротивлятися — марна річ і здався, явився до Неплюєва і поклав перед ним свій пернач полковницький.

...Здоров, Грицю! промовив до него Неплюєв, злісно усміхаючись і зараз же звелів забити його в кайдани, а все добро його, яке було при нему, забрав, як каже український літописець Величко: „до своєї ласки і протекції“. — Неплюєв послав Григорія Самійловича до Голіцина, а сей звелів генералу Гордону з великою вартою відвезти його в Сівск.¹⁾ Гордон 23 серпня здав його сівському дякови.

Князь Голіцин уважав зовсім непотрібним чинити слідство по доносу на гетьмана. На те, щоб скинути гетьмана з уряду, — досить йому було того лишень, що військо не бажало, щоб Самійлович гетьманував; а решту Голіцин віддавав на суд Божий, коли донос був тільки лихословем. В сій справі він здався на приклад султана турецького, що скидав ханів, не роблячи слідства, а по самому тільки чолобиттю Татар. Продержавши кілька часу Самійловича під вартою в своєму таборі, Голіцин вислав його до міста Орла; а звідсіль його і сина його Якова повезли річкою Окою до Нижнього Новгороду. А в вересні вийшов царський приказ заслати їх в Кукарку²⁾ і діждавшись там зими, відвезти — батька до Тобольська, а сина Якова з жінкою до Єнисейська... — Отак, каже літописець, Бог карає того, хто з гордоців — уважає других за ніщо: замість маєтностей і скарбів

¹⁾ Повітове місто в Орловщині.

²⁾ Село Вятської губернії.

— убожество велике; замість дорогої карети — віз московський з підвідчиком; замість розряжених слуг — сторожа з стрільців; замість музики — щоденний плач та жаль на свою пиху дурну; замість розкошів — злиденна неволя. Усю худобу Самійловича обписали і відібрали; половину її забрали на царя, а другу половину до військового скарбу українського. Жінку зраженого гетьмана заслали на життє до Седніва; з її власного добра — дали їй — з ласки частину одежи, вибравши для неї що гіршого, віддали їй білизну, 200 руб. грошей. Му-сіла вона з дочками жити в великому убожестві.

Інча доля постигла гетьманового сина Григорія. Літопись каже, що й він — як і батько його — був гордун, дударився і гороїжливо поводився з козаками і з поспільством; звався не полковником, а паном. Двір його раз-у-раз оберегали сердюки; він держав їх за платню річну; се були єдине прихильні до него люди; усі інші ненавиділи його. Він був не приступним; навіть попи повинні були по кілька днів ждати доступу до сего попівського внука. В доносі поданому на гетьмана ось що написано про Григорія Самійловича; вїйт чернігівський хотів на міському ратуші постановити малюнок орла, на ознаку того, що Чернігів стародавня власність роду царського, а полковник не дав ему сего вчинити і казав: не жити мете ви, мужики, на світі, коли хочете виломити ся з підданства моему пан-отцеві і віддати ся Москві“. Мабуть полковник у вихватці вїйта побачив услїдованнє Рославцевого коїння, новий попит догодити Москві заміром віддати частину України на безпосереднє орудованнє царським воеводам, винявши її зпід уряду гетьманського. Отсей випадок з вїйтом, після того, як взяли Григорія Самійловича під варту московські урядники, з'ясовували так, що Григорій тим самим довів свій замір спротивлятись царській волї. В Сївську Григорія взяли на опит; постановили його на „питку“. Він запевняв, що шатро своє біля Кодаку окопав, стережучись лютої козаків, а не від воевод царських. Ему не поняли віри і засудили покарати на горло. Таку жорстоку кару з'ясовують тим, що Неплюєв стеріг ся, щоб Григорій Самійлович, колиб він лишив ся живим, не довів би, що він, Неплюєв, заграбував собі його добро біля Кодака. Кару справили за містом Сївском і справили тяжким робом: Григорію Самійловичу відтяли го-

лову не зразу, а трома заходами, умисне на те, щоб збільшити йому страждання.

Про долю засланоного на Сибір гетьмана і сина его Якова маємо такі звістки. Р. 1690 Івана Самійловича вже не було. Того року сина его з Єнисейська переправили в Тобольск до батька, але Яків не застав вже батька живим. — Яків помер 9 липня р. 1695. Удова его Ганна, доня внерала Володимира Швейковського, прохала пустити її до братів — смоленських шляхтичів Швейковських, бо їй ні з чого було в Сибірі жити. У вересні того року вийшов приказ царський, щоб Самійловичу переправити в Москву до сибірського „Приказу“, звідкіль велено буде переправити її в „Приказъ Малой Россіи“.

АЗБУЧНИЙ ПОКАЖЧИК

імен особових і географічних згаданих в томі XIV, XV. і XVI.
„Рускої Історичної Бібліотеки“*)

Руїна 1663—1687. (Гетьмановане Брюховецького, Мно-
горішного і Самійловича).

А.

- Авраменко Андрій, полковий суддя; XVI: 49.
Агаряне (Турки) нарід; XVI: 40.
Адамович Семен, протопопа; XV; 19, 20, 23, 57, 87; XVI: 10, 28, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 181.
Адиль Гирей, хан; XV: 44, 56, 70.
Адрианопись, м.; XIV: 100, 128; XVI: 11, 12, 14.
Алексєв Максим, піддячий; XV: 89.
Аліпаша; XVI: 20.
Алмазов Семен, стольник; XVI: 86—88, 98, 99, 175.
Апатолий, чернець; XV: 20.
Анатолія, м.; XVI: 12.
Англія, з.; XVI: 28.
Андрієнко Ісає; XV: 97, 103.
— Ярема; XV: 103.
Андрусово, м.; XIV: 80.
Апостоленко, полковник миргородській; XIV: 56, 85, 116.

- Арамадан-бег; XIV: 180.
Арбаутук, м.; XIV: 103.
Артеменко Лакрін; XV: 33.
Артополот, р.; XVI: 65.
Астматий, післанець; XVI: 67.
Атаназій, патріарх; XV: 76.
Ахтирка, м.; XVI: 146.

Б.

- Баба, м.; XVI: 73.
Бабани, с.; XIV: 44.
Бабкин Кер, ротмістр; XV: 27.
Базавлук, р.; XIV: 92.
Балабан, митрополита; XV: 62.
Балаклівка, м.; XV: 53; XVI: 50, 52.
Барабашь козацькій полковник; XIV: 110, 120; XV: 9.
Баранівка, м.; XV: 53.
Баранович Лазар, архієпископ чернигівський і новгород-сіверський; XIV: 21; XV: 5, 6, 10, 17, 19, 21, 29, 30, 32, 33, 37, 39, 51—54, 57, 88, 89, 95.

* Цифри римські означають том, арабські означають сторону тому; м. = місто (або містечко), р. = ріка, с. = село, з. = земля.

- 106; XVI: 2, 5, 7, 9, 18, 69, 82, 86, 87, 96, 114.
- Бар, м.; XIV: 4; XV: 70, 71; XVI: 64.
- Баришівка. с.; XV: 84; XVI: 31, 136.
- Басаня, м.; XV: 84.
- Батог, м.; XVI: 15, 30.
- Батогеське поле; XVI: 15.
- Батир-Ага. ватажок татарській; XIV: 32.
- Батурич, м.; XIV: 15, 16, 17, 122; XV: 24, 53, 54, 56, 76, 77, 79, 81, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 101, 107, 109, 111; XVI: 1—4, 10, 30, 32, 77, 87—90, 92, 101, 110, 146.
- Бахчисарай, м.; XIV: 103; XVI: 145.
- Башмаков, думний дяк; XV: 67.
- Безиалий, полковник; XIV.: 110, 118.
- Бейтан Іван, дворянин; XV: 112.
- Беклемишев, боярин полковник; XVI: 51.
- Бектон-ага-Янчерик; XIV: 140, 142.
- Бережецький, обозний; XVI: 73.
- Береза, р.; XV: 82.
- Березень, м.; XVI: 136.
- Березне, м.; XIV: 15.
- Берестечко, м.; XIV: 141.
- Берестова, р.: XVI: 143.
- Берлятник Іван, отаман; XIV: 125.
- Бершад, м.; XIV: 40; XV: 71; XVI: 15, 58.
- Біла Росія, з.; XVI: 6.
- Біла Церква, м.; XIV: 5, 6, 28, 44, 45, 49, 50, 52, 53, 55, 62, 70, 75, 77, 80, 84, 88, 105, 107, 110, 141, 142; XV: 13, 70; XVI: 24, 26, 27, 32, 35, 49, 63, 64.
- Білогруда, полковник; XV: 58; XVI: 26.
- Білоцерківка, м.; XV: 53.
- Білоцерківщина, сторона; XVI: 96.
- Білгород, м.; XIV: 9, 39, 42, 123; XV: 25.
- Білий Камінь, м.; XIV: 5.
- Бихів старий, м.; XV: 12.
- Бистроновський, військовий товариш; XVI: 84, 90.
- Бишівка м.; XVI: 44.
- Блоцака, післанець; XIV: 140.
- Богачка, м.; XV: 53.
- Богуславці, городяне; XVI: 66.
- Бобровиця, м.; XIV: 58.
- Бобрович Теофіль, шляхтич укр. руський; XV: 15, 17, 23, 25, 26.
- Бог, р.; XIV: 39, 47, 56; XV: 42, 101; XVI: 2, 15, 26.
- Богаченко Семен, суддя військової; XV: 62.
- Богданов Григорій, пристав царський дяк; XIV: 61, 81; XVI: 24, 38.
- Богданович Тимотей, проповідник; XVI: 189.
- Богун Іван, полковник брацлавський опісля наказний гетьман; XIV: 5, 12, 13, 20 21; XV: 49.
- Богуслав, м.; XIV: 53, 88; XVI: 44, 62, 63.
- Богушівка, с.; XIV: 84.
- Богусева слобідка, м.; XV: 53.
- Бокун, ливлянець; XIV: 5.
- Болгаре, нарід; XVI: 40.
- Борзна, м.; XIV: 13, 57; XV: 17.
- Борковський, полковник; XV: 91; XVI: 45, 77, 188.
- Боровиця, с.; XVI: 42.
- Борода Олекса, запорожець; XVI: 53.
- Боромля, м.; XIV: 82.
- Борський Осип, помічник мар-

- шадка Устжицького; XIV: 52.
 Боришівка, м.; XIV: 86.
 Боришпіль, м.; XIV: 10, 11, 23.
 Боришпільці, городяне; XIV: 10, 11.
 Боршевський Ігнат; XV: 112.
 Борятинський князь, московський воевода; XIV: 16, 85, 123.
 Бярка, с.; XIV: 45.
 Брацзов, ротмістр; XVI: 77, 78.
 Брагин, м.; XVI: 36.
 Брацлав, м.; XIV: 40, 48, 49, 54, 55, 56, 57, 87, 88; XV: 27, 70, 71.
 Брестський, головний референдар; XIV: 92.
 Брусилів, м.; XV: 73.
 Бюховецький Іван, гетьман лівобережний України; XIV: 1, 3, 7, 9, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 25, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 53, 55, 60, 63, 65, 71, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 94, 96, 97, 112, 113, 115, 120, 122, 128, 129, 133, 148; XV: 1, 10, 12, 14, 16, 18, 22, 24, 34, 37, 40, 43, 44, 45, 54, 56, 57, 58, 90, 91, 98, 99, 100; XVI: 5, 9, 32, 67, 71, 80.
 Бряньск, м.; XIV: 16, 20; XVI: 84, 91.
 Бубнів, м.; XIV: 86; XV: 53.
 Бугай Іван, козак; XIV: 125.
 Буджани, м.; XVI: 20.
 Бужин, с.; XIV: 34; XVI: 42, 124.
 Буланій, полковник; XIV: 36, 40.
 Бурки, с.; XIV: 65; XV: 53.
 Бурковський Василь; XV: 98.
 Буромці; XV: 55.
 Бурченці; XV: 55.
 Бускевич Лукаш, писарь; XIV: 100, 112; XV: 40.
 Бутенко Степан, полковник; XVI: 44, 63.
 Бутько, післанець; XIV: 140.
 Бутович, протопіп переяславський; XIV: 67.
 Бучач, м.; XVI: 20, 23.
 Беньовський Станіслав, посол польський; XIV: 127; XV: 63; XVI: 117.
- В.**
- Варениця, полковник винницький; XIV: 29.
 Варшава, м.; XIV: 5, 34, 45, 51, 105, 140, 144; XV: 87.
 Васильків, м.; XIV: 33; XV: 73.
 Васютенко-Черемис Остап, кошовий; XIV: 95, 96.
 Вахнівка, м.; XVI: 63.
 Вдовиченко; XIV: 45.
 Ведмедівка, м.; XIV: 41; XVI: 46, 52.
 Велика Россія, (Московщина), з.; XIV: 73; XVI: 6.
 Венеціани, нарід; XVI: 11.
 Велике князівство Литовське (Литва), з.; XIV: 3, 91.
 Великогагин Данило, князь; XV: 98, 99.
 Величко, український літописець;
 Велі-ага, татарський ватажок; XIV: 139.
 XIV: 19; XV: 1; XVI: 33, 170.
 Веприк, м.; XV: 5, 25; XVI: 9.
 Вердеревський, воевода чернігівський; XIV: 70, 79, 86; XV: 90, 93.
 Вінявський, післанець; XVI: 21.
 Вільхівці, с.; XIV: 25.
 Вільшана, м.; XIV: 41, 47.
 Вільшанка, м.; XIV: 88.
 Виговська Олена, вдова по Данилі, дочка Богдана Хмельницького; XIV: 26.
 Виговський Данило, полковник бихівський брат гетьмана Івана; XIV: 25.
 Виговський Іван, гетьман Ло-зацький; XIV: 1, 2, 5, 26, 27,

- 28, 29, 30, 71, 110, 120, 127, 131, 140, 148; XV: 34, 59, 62, 63; XVI: 79.
- Вильно, м.; XIV: 110; XV: 87, 102.
- Винниця, м.; XV: 70, 72; XVI: 49.
- Висла, р.; XIV: 102.
- Висоцький, посол польській; XVI: 11.
- Височан Семен, гетьманський полковник; XIV: 25, 44.
- Витебск, м.; XIV: 111; XV: 69.
- Витязенко Грицько, генеральний буньчужний; XIV: 41, 66, 85, 98.
- Вишневецький Ярема князь, полевий гетьман; XIV: 102.
- Вишневецький Михайло, син Яреми, король польській; XV: 58, 60, 65, 71; XVI: 27, 33, 37.
- Войца-Сербин, наказний опієля полковник переяславський; XV: 55, 56, 57; XVI: 67, 91.
- Волконський Ігнат, воевода стародубський; XIV: 92, 98, 126; XV: 93; XVI: 94—97.
- Волинь, з.; XVI: 34, 61, 84.
- Володимир, м.; XIV: 109.
- Волохп, нарід; XIV: 47, 56, 106; 114, 143, 144, 147; XV: 41; XVI: 26, 40.
- Волощина, з.; XIV: 47, 50; XV: 67, 73.
- Воронівка, с.; XVI: 42, 74.
- Воронівці, городяне; XVI: 74.
- Вороніж, м.; XVI: 10.
- Вороньків, м.; XIV: 10, 23; XVI: 136.
- Вороньківці, городяне; XIV: 22, 23.
- Ворошилов, полковник; XV: 97.
- Ворска, р.; XIV: 65.
- Вульф, комендант; XVI: 66, 120.
- Вусхович, писар генеральний; XV: 58, 59, 108; XVI: 26, 75, 88, 89, 92.
- Вязовська слобода; XIV: 60.
- Вятка, м.; XVI: 103.
- Г.
- Гадяч, м.; XIV: 22, 64, 65, 66, 70, 84, 85, 86, 98, 116, 119, 120, 123, 125, 126, 177, 179, 130, 131, 132; XV: 2, 5, 15, 20, 25, 26, 53, 56, 94; XVI: 10, 177.
- Гадячане; XV: 23; XVI: 55.
- Галич, м.; XIV: 106.
- Галятовський, архимандрита; XV: 107; XIV: 89, 168, 171.
- Гамалія Грицько, лубенський полковник; XIV: 31, 41, 48, 60, 66, 68, 118, 128; XV: 40, 45, 49, 50; XVI: 45.
- Гапонович, суддя генеральний; XV: 58, 59.
- Гаразда, гонець; XIV: 3.
- Гаркуша Филон, полковник; XV: 45.
- Гвинтівка Матвій, полковник віжницький; XIV: 60, 65, 84, 85, 89; XV: 5, 6, 19, 20, 21, 29; 56, 70, 87, 92, 93, 95, 104, 105, 110; XVI: 8.
- Гедеон, архимандрит, см. Хмельницький Юрій.
- Гетьманщина (Україна), з.; XIV: 114.
- Гирей, рід салтанів татарських; XIV: 101.
- Гладкій, козак; XIV: 35.
- Гладченко Іван, полковник; XV: 45; XVI: 20.
- Глинськ, м.; XV: 53.
- Глинський Ян; XV: 51, 73.
- Глуск, м.; XIV: 33.
- Глухів, м.; XIV: 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 80, 84, 122; XV: 20, 29, 30, 38, 49, 85; XVI: 2, 10.

- Гоголь Іван, полковник моголівський; XIV: 5; XV: 49, 50; XVI: 55, 96, 97.
- Гоголь Остап, полковник брацлавський; XIV: 25, 40, 46; XVI: 45, 50.
- Гоголів, м.; XIV: 58.
- Головий; XV: 112, 141.
- Голосов Лукіяно, думний дяк; XV: 19.
- Голяндія, з.; XVI: 28.
- Голтва, м.: XIV: 87, 130; XV: 53.
- Гомель, м.; XIV: 41, 44, 80, 82, 83, 86; XV: 78, 79, 83, 90, 98.
- Гомельці; XV: 83.
- Горленко Лазар, прилуцький полковник; XIV: 41, 66, 85, 87, 116, 120; XV: 43, 44, 94; XVI: 4, 42, 90, 91, 189.
- Городищане, городяне; XIV: 32.
- Городище, м.; XIV: 32, 33; XV: 50, 53, 131.
- Горошин, м.; XIV: 82; XVI: 131.
- Горюшкин, стольник; XV: 93.
- Гостра, полковниця; XIV: 129.
- Граф Дирше, полковник; XIV: 123—125.
- Греки, варід; XIV: 106; XV: 41; XVI: 40.
- Грембецький, військовий товариш; XVI: 89.
- Гречаний Степан, генеральний писар військовий; XIV: 60, 65, 118; XV: 18, 85, 101; XVI: 9.
- Грибович, осаула; XV: 81, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 106, 109, 110, 111; XVI: 8.
- Григорович, полковник; XVI: 42.
- Гринев Василь, шляхтич; XVI: 49.
- Гугуревич Теодозій, архимандрита чернігівського єлицького монастиря; XVI: 89.
- Гулак, обозний; XVI: 42, 43, 46, 98.
- Гульц Іван, полковник; XIV: 123, 125; XV: 27.
- Гуляницький Кирило, полковник глухівський; XIV: 21, 90; XVI: 17.
- Гуляницький Стефан, полковник піхотний; XIV: 5, 12.
- Гуменський, полковник; XV: 95.
- Гурмас Інгор, отаман волоскій; XIV: 143.
- Гусейн Паша; XVI: 20, 36, 37.

Г.

- Генінг, майор; XVI: 18.
- Гізель Інокентій, печерський архимандрита; XIV: 106, 115, 119, 120; XV: 11, 38, 39, 55, 65; XVI: 38, 96, 170.
- Гіка, господар молдавський; XVI: 30.
- Гіновський Евстафій, наказний гетьман Юрія Хмельницького; XVI: 104.
- Голіцин Василь, князь боярин; XVI: 106, 110, 130, 142, 176—187.
- Гордон Патрик, генерал-інженер; XVI: 115, 119—126.
- Гродзенко, полковник; XVI: 33.
- Гурський Іван, полковник; XVI: 42.

Д.

- Данія, з.; XVI: 28.
- Дамів, с.; XIV: 47.
- Дащенко Григорій, полковник; Дачко, козак; XIV: 36, 37. XV: 94.
- Дворецкій Василь, сотник глухівський; XIV: 17, 19, 75, 84; XV: 9, 14.
- Дворницький Василь, полковник киевський; XV: 60, 65, 67, 71, 116, 123.

- Дедиш-ага; XIV: 5, 6.
Дзик Мелетий, ігумен; XV: 11;
XVI: 89.
Дейнеки, охоче військо; XIV: 24.
Дементій, піддячий; XV: 77.
Деримедонтов (Деримонтов)
стольник; XVI: 72, 96.
Деркує, р.; XV: 42.
Десна, р.; XIV: 11, 13, 20; XV:
24, 81, 107.
Децик, овруцкій полковник;
XIV: 46, 51, 56, 58, 96, 115.
Димер, м.; XIV: 53, 70; XVI:
35, 36, 96.
Димитрій св. Ростовський; XVI:
37.
Дівичане; XIV: 13.
Діонісій, патріарх царгород-
ський; XIV: 73, 74.
Дігмамет, мурза; XVI: 7.
Дніаер, р.; XIV: 3, 6, 7, 9, 12;
20, 22, 24—26, 30—32, 35,
43, 45, 58, 66, 68, 77, 78, 82,
84, 87, 91, 95, 96, 114, 116,
129; XV: 2, 4, 7, 11—14, 16,
18, 31, 37, 39, 45, 48, 50, 52,
53, 57, 67, 69, 71, 73, 78, 97,
103, 104, 107, 112; XVI: 2,
7, 9, 11, 14, 28, 30, 36, 38,
41, 44, 47, 48, 52, 53, 55, 60,
63, 64, 65, 67, 71, 74, 76, 77,
83, 84, 86, 91, 93, 108, 112,
124, 125, 127—184.
Дністер, р. XIV: 25, 47; XV:
46; XVI: 14, 15, 26, 36, 52,
57, 59, 64, 139.
Добра Долина, урочище; XIV:
5, 6.
Добрудєска земля; XIV: 140.
Довгоруков Дмитро, князь; XIV:
65, 66.
Довгоруков Юрій, князь; XIV: 66.
Домбровській, єзуїт; XIV: 46.
Домна Олександра, вдова по Ти-
мошу Хмельницькім; XIV: 47.
Домонтів, м.; XIV: 66, 79; XV: 53.
Домонтович Іван, єнеральний
суддя; XV: 21, 79, 84, 91;
XVI: 8, 89, 99, 100.
Дон, р.; XIV: 128.
Донець Іван, слобожанин, опісля
осаула; XIV: 69, 94, 96, 98.
Донці, козаки; XIV: 8, 38, 128;
XVI: 63, 73
Дорошенко Андрій; XV: 5, 15,
25, 26; XVI: 45, 46, 50, 62,
102, 103.
Дорошенко Григорій; брат геть-
манів; XIV: 106, 107, 110—
112; XV: 3, 7, 46, 70; XVI:
15, 45, 57, 59.
Дорошенко Петро, гетьман Укра-
їни; XIV: 53, 54—57, 59, 75,
95, 98, 102, 113, 115, 116,
118, 126, 129—132, 198; XV:
1—5, 7—11, 13—18, 25—31,
34, 37, 40, 43, 45, 55, 57, 58,
59, 61, 74, 78, 80, 82, 85, 88,
90, 91, 92, 94, 97, 100—103,
104, 105, 109, 111, 112; XVI:
2, 3, 6, 14, 16, 17, 19, 55, 58,
77, 79, 87—126, 167, 169, 180.
Дохтуров Герасим, думний дяк;
XV: 19
Дригайлів м.; XV: 25.
Дрозденко (Дрозд), полковник;
XIV: 46, 50, 53, 55—57, 59,
131.
Друк, ватажок польскої банди;
XIV: 47.
Дубеньський Василь, гонець;
XIV: 107, 108, 109
Дубно, м.; XIV: 4, 46; XVI: 24.
Дуброва, м.; XV: 53.
Дубровський, козак боровницький;
XVI: 88.
Дубяга Іван полковник; XIV:
76; XV: 94.
Дульський, польський пан; XIV:
116
Дунай, р.; XVI: 14, 57, 103.
Дуровичі, м.; XIV: 80.

Е.

- Ернест Годфريد, підполковник рейтарській; XIV: 124, 125.
Ететковичі, руска родина; XIV: 30.
Ефимев Роман голова стрілецький; XVI: 50.

Ж.

- Жаботин, м.; XIV: 41; XVI: 52, 55, 58, 75, 97, 100, 131, 136, 137, 140.
Жальский, післанець; XV: 64, 66.
Жванець, м.; XVI: 15, 17, 20, 24.
Жданович Антон, полковник київський; XIV: 141.
Ждан-Ріг, кошовий; XIV: 93, 94, 96.
Жебровський, комендант польський; XIV: 52, 82.
Жеребило, полковник; XVI: 33.
Желябужський Іван, пристав; XIV: 61, 63, 65, 67.
Животовський Павло, генеральний суддя; XIV: 17, 117; XVI: 8, 89, 115.
Жиди, нарід; XIV: 25.
Житомир, м.; XIV: 28.
Жовник, с.; XVI: 182.
Жовті Води, р.; XIV: 34.
Жученко Федір, полковник; XV: 56; XVI: 2.

З.

- Забіла Петро, генеральний суддя; XIV: 60, 65, 90, 117; XV: 20, 21, 32, 36, 37, 84, 85, 87, 91, 100, 109; XVI: 5, 8—10, 89.
Забіла Степан; XVI: 183.
Завадзкий Хведір, полковий суддя; XV: 33.
Завиша Білий, XV: 62.
Загараджи Баша; XVI: 16.

- Загряжский, прилуцький воевода; XIV: 87, 121, 126.
Задніпрянці, козаки; XIV: 79, 83.
Запороже (Січ); XIV: 8, 75, 79, 83, 94, 96, 99, 103; XV: 3, 31, 43, 48; XVI: 29, 36, 38, 60, 100.
Запорожці (війско); XIV: 7, 9, 25, 42, 75, 77, 78, 79, 83, 85, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 121, 122, 124, 129, 132; XV: 2, 3, 7, 8, 16, 43, 46, 48, 54, 66, 70, 83, 90; XVI: 45, 56.
Захаріяшевич, полковник; XVI: 4.
Збараж, м.; 139, 141.
Звенигородка, м.; XIV: 56.
Зеленьский, полковник; XVI: 55.
Зміїв, гонець; XV: 65.
Золотаренко Васюта, полковник; XIV: 116, 118, 131; XV: 98; XVI: 91.
Золотницький, післанець; XVI: 21.
Золотоноша. м.; XIV: 86; XV: 50, 53.
Зотов Микита, дяк; XVI: 144.
Зіньків, м.; XIV: 1, 31, 182; XV: 25, 53.

И.

- Иван-город, м.; XIV: 88.
Иванів, полковник; XIV: 123.
Иванович Павло, посол; XIV: 141.
Иленці, с., маєтність Чарнецкого; XIV: 45.
Исакча, р.; XVI: 14.
Ислам Гирей, хан; XIV: 139, 145—147.
Ислам-Кермен, м.; XIV: 96.
Ичня, м.; XIV: 13, 121.

І.

- Ібрагим-баша; XVI: 67, 73, 74, 104, 106, 108, 113.
Іванов Іларіон, думний дяк; XVI: 78.

Ілинці, м.; XV: 71.
Іркліів, м.; 53.
Іспанія, з.; XVI: 28.

К.

Казань, м.; 68.
Калга, салтан; XIV: 103—105;
XV: 3, 4, 17; XVI: 139.
Калебарда, м.; XV: 53.
Калиновскій, гетьман польскій;
XIV: 142; XVI: 15.
Кальніболото, м.; XIV: 97.
Кальник, с.; XIV: 47, 56; XV:
71; XVI: 64, 106, 128, 129, 137.
Кальницькій Ігнат; XV: 80.
Калмики, нарід; XIV: 8, 9, 31,
48, 49, 85; XVI: 27, 63, 69,
115, 116, 117.
Калуга, м.; XV: 93.
Камамбет-Батирша, ватажок та-
тарскій; XIV: 53.
Каменець Подільскій, м.; XIV:
145; XV: 82; XVI: 15, 20,
27, 32, 36, 65, 70, 76, 79.
Каменка, с.; XIV: 47; XV: 53.
Камінне (Камяне), с.; XIV: 125;
XV: 25, 26.
Камянець, м.; XIV: 143.
Кам'яний Брод, м.; XVI: 44.
Кам'яниця, с.; XV: 72.
Кандія, острів; XVI: 11.
Канів, м.; XIV: 34, 35, 38, 39,
41, 43, 46, 48, 55, 56, 57, 58,
59, 64, 66, 68, 82, 84, 89;
XV: 47, 49, 68, 91; XVI: 30,
32, 42, 43, 44, 48, 55, 61, 63,
64, 67.
Канівці, городяне; XIV: 68.
Кападжи-Баша; XV: 47.
Каплан-Паша; XVI: 21, 22, 36,
113, 121, 126, 145.
Карабут Герасим, полковник;
XVI: 42,
Карабутів, с.; XIV: 121.
Карабчей, мурза татарскій;
XIV: 28.

Караман, турецкий вожд; XVI:
15.
Карандієв, полковник; XVI: 123.
Карпович (Карпенко) Григорій,
сотник опіслягенеральний хо-
рунжий; XV: 94, 109; XVI: 8.
Карсанівка; XV: 71.
Кафа, м.; XIV: 103.
Кашпорович, канцелярист; XIV:
128.
Квашинн, воевода новгород-сівер-
скій; XIV: 122.
Київ, м.; XIV: 5, 8, 23, 31, 41,
44, 50, 51, 53, 57, 59, 60, 64,
66, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 77,
81, 85, 86, 89, 90, 91, 108,
109, 110, 111, 113, 117, 118,
122, 123, 126; XV: 8, 9, 11,
12, 13, 15, 23, 31, 32, 36, 38,
39, 41, 45, 46, 51, 54, 55, 59,
65, 66, 68, 69, 72, 73, 77, 83,
85, 89, 90, 91, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 104, 107, 109, 110;
XVI: 25, 26, 27, 30, 34, 35,
88, 40, 41, 44, 56, 77, 89, 98,
102, 149, 170, 171.
Кикин Василь, післанець мос-
ковській; XIV: 93, 94, 96,
98, 99.
Кирицький, поляк; XVI: 121.
Кисилевський Іван, піп з села
Гордова; XVI: 84.
Кисіль Адам; XV: 83
Кисляк, с.; XIV: 44, 45.
Китай-городок, м.; XVI: 77.
Кияне, городяне; XIV: 59, 77.
Кияшко, полковник; XIV: 46;
XVI: 44.
Кінська, м.; XIV: 56.
Клокачов, воевода батуриньскій;
XIV: 122, 126; XV: 16.
Кобеляки, м.; XV: 53.
Кобилецький Самуїл, післанець
польскій; XIV: 100.
Ковалівка, с.; XV: 53.
Ковеньки, с.; XV: 65.
Ковчин, с.; XIV: 65.

- Ковшовата, м; XIV: 66.
Кодак, фортеца на Дніпрови; XIV: 64, 77; XVI: 188, 190.
Козаки, нарід; XIV: 24, 33, 54, 57, 76, 78, 81, 95, 103, 115; XV: 4, 9, 20, 33, 34, 40; XVI: 56.
Козача Діброва. м.; XVI: 4.
Козелець, м.; XIV: 58, 66; XV: 7, 18.
Козловський Григорій, князь; XV: 45, 73, 83, 97; XVI: 27.
Колобов, гонець, XVI: 47.
Кологривов, воєвода глухівський; XVI: 122, 126.
Коломенський, с.; XVI: 77.
Колупайв; XV: 56, 83, 80, 80.
Комар Броним; XV: 65.
Комишна, м.; XV: 25, 53.
Коиде, французський принц; XIV: 51.
Кондратів Герасим, полковник сумський; XV: 50, 81.
Кондратов, полковник; XV: 57.
Конопки, с.; XV: 47.
Конотоп, м.; XIV: 60; XVI: 4, 5, 10, 38, 142.
Константинович Павло, генеральний осаула; XIV: 60.
Константинов Денис, боярський син; XIV: 60.
Константинополь, гл. Царгород.
Кописники, с.; XIV: 31.
Корець, м.; XVI: 34.
Корицький, ватажок; XV: 50, 62.
Коробка Федір; XV: 46.
Коровченко Грицько Карпович, полковник; XVI: 99, 106.
Королевець, м.; XIV: 23, 122.
Королевчане, городяне; XIV: 23.
Короп, м.; XV: 5, 92, 95; XVI: 10.
Коростнів, м.; XVI: 96, 128.
Корсунь, м.; XIV: 28, 32, 34, 35, 38, 45, 48, 52, 88; XV: 14, 29, 40, 64, 71, 73; XVI: 44, 45, 46, 54, 55, 63, 66, 67, 127, 130, 133, 136.
Корсуньці городяне; XIV: 36, 48; XVI: 66.
Косагов, стряпчий московський; XIV: 7, 8, 25, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 82, 83; XVI: 74, 75, 76, 114, 115, 136, 140, 175, 178.
Косенівка, с.; XIV: 44.
Коссов Сильвестер, київський митрополіт; XIV: 140.
Котельва, м.; XIV: 59, 70, 130; XV: 1, 2, 5, 7.
Кочубей Леонтівич Василь; XIV: 67, 183.
Кошовий Іван; XV: 44.
Красені, р.; XVI: 4.
Красній Колядин, м.; XVI: 9.
Краснобрід, м.; XVI: 25.
Красностав, м.; XVI: 21.
Кременчук, м.; XIV: 6, 7, 9, 64, 82, 83, 84, 99; XV: 53, 69; XVI: 60.
Кремль; XVI: 78.
Крилів, м.; XVI: 42, 61, 74.
Крилівці, городяне; XVI: 74.
Кричів, м.; XIV: 44, 83.
Криховецькій, генеральний судія; XIV: 48.
Крим, з.; XIV: 5, 32, 42, 76, 86, 92, 93, 94, 100, 101, 102, 103—105, 118, 123, 141, 146; XV: 3, 7, 14, 17, 18, 48, 56, 70, 83, 85, 100; XVI: 33, 34, 53, 54, 63, 76, 105, 133, 134, 178—182.
Кримці гл. Татаре.
Кролевець, м.; XV: 85.
Кропивна, м.; XV: 53.
Крупє, с; XVI: 21.
Крюков, воєвода царський; XVI: 98.
Кублицький Костя, полковник; XIV: 116; XV: 45.
Кубличі, м.; XIV: 56.

Куземин, м.; XIV: 59.
Кульган Ясько, козацькій полковник; XIV: 54.
Куменка полковник; XV: 94.
Куницькій, старостанемирівський; XV: 102; XVI: 98, 105, 106, 125.
Курск, м.; XV: 92; XVI: 2.
Курякин, Хведір Олексівич, князь; XIV: 16; XVI: 78.
Куранка, м.; XV: 50, 53.
Куяльник, р.; XVI: 2.

Л.

Лавра печерська, XV: 55, 73.
Лаврін, архидіакон; XV: 11.
Лагалецький, полковник; XVI: 61.
Ладижин, м.; XIV: 40 54; XV: 71; XVI: 14, 15, 56, 57, 59, 60, 62.
Ладижинці; XV: 72.
Лебедин, м.; XV: 25.
Левченко, козак; XVI: 101, 102.
Лежайський Михайло архимандрита; XVI: 7, 10.
Леонтієв, пристав; XIV: 68.
Лешковський, післанець; XV: 62.
Львів, м.; XIV: 40, 102, 109, 110; XV: 71; XVI: 17, 21 24, 25, 37.
Львов Микита, князь київський воевода; XIV: 51.
Львовяне; XVI: 21.
Либедь, р.; XV: 73; XVI: 34.
Лизогуб, калівецький полковник; XIV: 49, 84; XVI: 29, 31, 32, 34, 38, 42, 43, 44, 45, 48, 183.
Липова Долина, урочище; XV: 217.
Лисенко Іван, полковник; XVI: 1, 8, 44, 45, 66.
Лисиця Павло, полковник; XVI: 45, 49, 55, 62.
Лисянка, с.; XIV: 27, 35, 41, 44, 48, 58, 77; XVI: 45, 57, 61.

Литва (Литовська держава), з.; XIV: 20, 27, 110; XV: 77.
Лихачев Михайло, ключник; XIV: 63.
Лихачев Данило, воевода сеницький; XIV: 85, 122, 126.
Лобель, комендант; XVI: 26, 27, 32, 35.
Лодиженський Ефим, стольник; XIV: 92, 93—96, 97, 98.
Лонський Ілля, комендант; XVI: 21.
Лопатин, голова стрільців московських; XV: 11.
Лопухин Аврам, начальник московських ратників; XIV: 17, 21.
Лохвиця, м.; XIV: 22, 65; XV: 50, 53.
Лохвичане; XV: 55.
Лоев, м.; XIV: 143.
Лубенці; XIV: 31; XV: 45.
Лубин, м.; XIV: 84; XV: 25, 45, 53, 76, 85, 86.
Луговский; XV: 104.
Лужицький Хома комендант; XVI: 14, 15, 20.
Лукомля, м.; XV: 53; XVI: 132.
Лукомляне; XV: 55.
Лукиянович Семен, протопоп; XVI: 42.
Лучишки, с.; XIV: 65.
Лучка, карлик Бруховецького; XIV: 124.
Лівобереже, з.; XIV: 6, 9, 10, 58, 59, 78, 82, 83, 87, 129.
Лісовичі, м.; XIV: 56.
Любар, м.; XVI: 36.
Любеч, м.; XIV: 66, 143; XV: 69.
Люблин, м.; XIV: 110.
Любовицький Францішок, капітелян волинський; XVI: 22, 23.
Любомирський князь Юрій, польний гетьман коронний; XIV: 4, 51, 52, 54, 80.
Людвика, королева польська, жена Яна Казимира; XIV: 51.

Лютинка, с; XV: 53.
Лютенчане; XV: 55.
Лянскоронський, підкоморий:
XVI: 19, 20.
Ляхи, гл.; Поляки.

М.

Мазатепа, капітан; XV: 96.
Мазепа Іван, гетьман козацький;
XIV: 1; XV: 56; XVI: 33, 48,
51 53, 54, 55, 124, 141, 145,
180, 183.
Макарів, м; XV: 73.
Макарий, патріарх; XV: 55.
Македонія, з.; XV: 67.
Макуха Ігнат, полковник; XVI:
33
Мала Росія, з.; XVI: 6.
Манасій, єпископ; XV: 67, 68.
Манфос, осаула; XV: 45, 49.
Маньківка, м.; ХНІ: 58.
Марієнбург, м.; XIV: 34, 54, 108.
Мартинович Артем, полковник;
XIV: 89, 116, 121.
Матвій, післанець; XIV: 140.
Матвієв Артамон, боярин; XV:
21, 24, 28, 65, 86, 89, 91, 92,
99; XVI: 70, 71.
Махмет Гирей, хан татарський;
XIV: 4, 86, 87, 146, 147.
Маценко, полковник; XV: 44.
Маховській Севастіян, полковник;
XIV: 6, 26, 27, 28, 29, 32, 34,
44, 45, 87, 88, 99, 104.
Мгарський, монастир лубеньський;
XIV: 126, 130.
Мглин, м., XVI: 82.
Медведівка, м.; XVI: 58, 75, 97.
Медвин, м.; XIV: 41, 42; XVI:
45.
Межибіж, м.; XV: 70; XVI: 64,
128, 130.
Меліт Ахмет паша, великий
везир; XIV: 140.
Мен, м.; XIV: 89, 115.

Меркулов Федір, сотник; XV:
110.
Метадій, єпископ; XIV: 57, 69,
70, 72, 73, 74, 75, 76, 89, 90,
115, 118, 119, 120, 127; XV:
3, 8, 9, 12, 14, 19, 24, 25, 87,
102.
Мехмет, султан; XIV: 137.
Мещеринов, стрілецький голова;
XV: 12
Микита, п'ятдесятник; XVI: 84.
Миклашевський; XV: 87, 88,
Миколаївський, монастир; XV: 5.
Милешко, полковник; XIV: 5.
Милославський Іван Михайло-
вич, боярин; XVI: 78.
Минск, м.; XV: 41.
Миргород, м.; XIV: 39, 75, 82,
84; XV: 50, 53.
Миргородці; XV: 34, 45.
Митрофан, чернец; XV: 11.
Митрошка, стрілець; XVI: 84.
Михаил, цар московський; XIV:
91.
Михаил, (Вишневецький), король
польський; XIV: 50; XVI: 11, 12.
Михайлів Іван, дяк; XIV: 61.
Михайлович Микита, післанець;
XIV: 140.
Михайленко Федько, військовий
писар опісля полковник; XIV:
117; XV: 94; XVI: 90.
Мітродора, мати Дорошенкова;
XVI: 101.
Михайленко Павло, писар пол-
ковий; XVI: 54.
Млів, м.; XIV: 40
Млівці, городяне; XVI: 66.
Многogrішний Василь, брат геть-
манів; XV: 5, 6, 19, 94, 105,
109, 110.
Многogrішний Демян, полковник
чернігівський; XIV: 1, 48, 66,
80, 129; опісля гетьман Укра-
їни; XV: 1, 2, 4, 7, 10, 14,
16—19, 21, 22, 24, 28—30, 34,
36, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 47,

- 49, 58, 63, 64, 66, 70, 73, 76, 78, 79, 80, 84, 85, 87, 88, 89, 91—97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 112; XVI: 2, 6, 8—10, 80, 88.
- Мовчан Хведор, полковник сердюцький; XVI: 63, 83, 91.
- Могила Петро, митрополіта; XV: 55; XVI: 117, 170.
- Могилевскій (Мигалевскій) Константин, грек; XIV: 85, 86.
- Могилів, м.; XIV: 24, 25; XV: 12, 59, 69, 70, 72, 102.
- Мойсей, пророк; XIV: 147.
- Мокриєвич Карпо, писар генеральний; XV: 89, 91, 92, 93, 95, 97, 99; XVI: 1, 8, 9, 10, 88, 90.
- Молдавани, нарід; XV: 41.
- Монастирище, м.; XIV: 12.
- Монастирчане, городяне; XIV: 12.
- Мондживевскій, ватажок польскій; XVI: 4.
- Мончелівка, м.; XV: 53.
- Москаль, нарід; XIV: 5, 8, 9, 11, 15, 17, 20—23, 31, 32, 38, 48, 60, 63, 64, 66, 68, 70, 72, 78—81, 84, 85, 87, 88, 93, 95, 97, 98, 111, 113, 117, 119, 120, 122, 123, 127—129, 132, 133; XV: 1, 2, 16, 19, 22, 27, 43, 46, 50, 79, 84, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 104, 106; XVI: 9, 52, 53, 119, 123, 126, 170, 176, 177, 185—189.
- Москва, м.; XIV: 7, 9, 10, 15, 27, 42, 43, 48, 57, 59, 60, 61, 63, 65—68, 71, 72, 74—76, 78, 83—86, 89, 90, 92, 93, 97—99, 109, 112, 123, 127, 133, 137; XV: 12, 15, 19, 23, 24, 26, 29, 30, 37, 45, 50, 52, 54, 56, 57, 64, 66, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 99, 100, 101, 106, 112; XVI: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 27, 28, 30, 40, 44, 48, 53, 54, 55, 69, 71, 72, 76, 77, 83, 86, 87, 88, 91, 93, 94, 95, 104, 111—116, 140, 143.
- Москва (Московська держава), з.; XIV: 6, 8—10, 15, 23, 42, 44, 55, 64, 66, 69, 72, 73, 77, 80—86, 88, 90—92, 100, 105, 106, 109, 113, 115—117, 119, 120, 126—128, 130, 133, 143—146; XV: 4—11, 17, 20, 27, 28, 39, 40, 42, 43, 45, 50, 58, 61, 80, 82, 86, 89, 94, 96, 97, 101, 104, 110; XVI: 1, 12, 27, 28, 38, 49, 57, 65, 79, 81, 171, 175, 179—183, 190.
- Московщина (Россія), з.; 1, 3, 5, 6, 13, 17, 18, 19, 25, 31, 42, 55, 61, 80, 81, 86, 87, 90—92, 100, 107, 110, 113, 118, 119, 127—129; XV: 5, 7, 8, 16, 21, 39, 50, 57, 58, 78; XVI: 48, 52.
- Мотовилівка, с.; XIV: 49, 50, 51, 53, 56, 57, 58, 60; XVI: 44.
- Мошни, м.; XIV: 25, 38; XVI: 42.
- Мошьяне, городяне; XIV: 38, 66.
- Метів, м.; XIV: 54.
- Мугамед IV., султан; XVI: 11, 29.
- Музудьмане; XVI: 22.
- Мунгали, с.; XV: 112.
- Мурад Гирей, хан; XVI: 113, 145.
- Мурашка, польскій полковник; XIV: 48, 80.
- Мурашка Андрій, ватажок найманців; XV: 49, 96; XVI: 50, 56, 57.
- Мустафа Паша; XVI: 16, 57.
- Мухамед-Ага, кримскій гонець; XIV: 92.
- Н.**
- Надинівка, с.; XIV: 65.
- Насташки, м.; XVI: 63.

- Насташківці, городяне; XVI: 66.
 Ордин-Нащокин Богдан, царській припоручник; XIV: 81, 117, 120; XV: 8, 9, 51, 67.
 Негребецький Павло, богослов; XVI: 169.
 Незабитовський, польській полковник; XIV: 34.
 Незамай Юрій, військовий суддя; XIV: 68; XV: 27.
 Немирів, м.; XIV: 64, 106, 128, 133.
 Неплюєв, стольник; XVI: 130, 133.
 Нестеренко Андрій, полковник; XV: 94.
 Нестеров Опанас, стольник; XV: 31.
 Нехайка, с.; XIV: 66.
 Неслов Грвгорій; XV: 79, 80, 83, 86, 90, 91, 95, 100—102; XVI: 37.
 Никитин Грицько; XVI: 103.
 Никон, патріярх; XIV: 99, 119, 128.
 Ничипор, арматний писар; XV: 24.
 Ничипуренко Калиник, полковий осаула; XVI: 50.
 Ничипуренко Ясько, стародубський міщанин; XVI: 84, 85.
 Новгород-Сіверський, м.; XIV: 16, 19, 20, 63, 64, 65; XV: 29, 53.
 Новгород Нижній; XVI: 189.
 Новгородці, городяне; XIV: 20.
 Ногайці, орда; XVI: 40.
 Нові Млини, м.; XIV: 16, 32, 101.
 Новий Санжарів, м.; XVI: 2.
 Новицький Ілля, полковник; XVI: 67, 77, 78, 91.
 Носач Тиміш, прилуцький полковник; XIV: 48.
 Нужний Пархим, військовий теперальний осаула; XIV: 7.
 Нужний, конотопській сотник; XIV: 16, 32.
 Нуреддин, салтан татарській; XIV: 86, 87, 101, 141; XV: 71, 73, 132, 134; XVI: 145.
 Нўжинь, м.; XIV: 13, 44, 51, 59, 64, 66, 71, 87, 89, 114, 115, 119, 120, 121, 131; XV: 2, 4, 5, 6, 9, 11, 20, 21, 31, 36, 37, 57, 79, 90, 91, 95; XVI: 89.
 Німці (Германе), наїд; XIV: 52, 59, 107, 125, 144; XV: 70.
- О.**
- Обида Степан, запорожець; XV: 56.
 Обухів, м.; XIV: 41.
 Обтїв, с; XIV: 65.
 Овдієнко, полковник; XIV: 46.
 Огарев Овсій, воввода; XIV: 68, 123, 125, 126; XV: 44.
 Одовський, князь Микита, боярин; XVI: 79.
 Олександр Македонський; XV: 96.
 Олексій Михайлович, царевич опісля цар Росїї; XIV: 62, 81, 91, 106; XV: 6, 17, 38, 39, 55, 57, 58, 69; XVI: 51, 69, 72.
 Олексїєнко; XV: 62.
 Олексїєвич Тимохвій, полковник стародубський; XVI: 84.
 Олистратенько, гонець; XIV: 3.
 Олишевка, м; XIV: 13.
 Олишевський, військовий судя; XV: 13, 14.
 Ольшанський Хведор; палїй; XVI: 38.
 Ольшевський, підканцлер коронний; XVI: 13.
 Омельник, м.; XV: 53.
 Опара Степан, полковник ведмедівській; XIV: 50, 53, 54, 55.
 Опошня, м.; XIV: 131; XV: 1, 25, 53; XVI: 142.
 Ордин Нащокин, Опанас, царській любимець; XIV: 81, 82, 92.

- Орель, р.; XVI: 142, 171.
Орина, с.; XVI: 21.
Орлик Филип, генеральний пясар, опісля гетьман; XIV: 148.
Орлівка, м.; XVI: 50.
Ортеменко, зять Сірка; XVI: 53.
Осман-ага; XIV: 140, 142.
Осман-Чауша, урядник султанський; XIV: 138, 141.
Остапе, м.; XV: 53.
Остер, м.; XIV: 11, 12, 13, 58, 64, 66, 121, 123; XV: 20, 79, 180.
Остер, р.; 11, 115.
Остренко, Семен, полковник гадяцький; XIV: 84; XVI: 8.
Острог, м.; XV: 58, 61, 62.
Остряне, городяне; XIV: 11, 12, 123.
Острянин Лесько, полковник стародубський; XIV: 44, 56, 85.
Очаків, м.; XIV: 38, 139.
- П.
- Павло, грек, товмач; XIV: 141; XV: 55; XVI: 32.
Паволоч, м.; XIV: 32; XVI: 35, 64.
Паісій, патріарх; XV: 106.
Палій, полковник; XIV: 88.
Палчовський Серапіон, еромонах; XVI: 38, 40, 41.
Папрок, р.; XIV: 11.
Партеій, патріарх царгородський; XIV: 73, 74, 140.
Пац, литовський гетьман; XIV: 16.
Пелех, отаман; XV: 62.
Пенкин, офіцер від рейтарів; XIV: 95.
Перебийніс, полковник; XVI: 15.
Переволочна, м.; XIV: 6, 92; XV: 53; XVI: 147.
Перекоп, м.; XIV: 7, 8, 103, 140.
Перемишль, м.; XIV: 109; XV: 41.
Перша-Пришиба, урочище; XIV: 93.
Перхуров, царський післанець; XVI: 112, 113, 114.
Переяслав, м.; XIV: 23, 30, 31, 51, 58, 59, 64, 65, 66, 70, 75, 79, 84, 85, 86, 87, 89, 110, 112, 113, 145; XV: 2, 6, 14, 20, 21, 31, 32, 33, 37, 96; XVI: 44, 46, 48, 50, 54, 57, 87, 136, 140.
Переяславці, городяне; XIV: 23, 79, 85, 86, 112.
Петрановський, полковник; XV: 10, 58, 63; XVI: 23. 6.
Петренко, суддя; XVI: 48.
Петро Олексієвич, великий князь; XVI: 6.
Петриченко, господар волоський; XVI: 36.
Пещана, м.; XV: 53.
Пиво-Запольський, польський полковник; XV: 8, 73, 83, 106; XVI: 35, 36.
Пилипча, кошовий отаман; XIV: 25.
Пиньск, м.; XIV: 83.
Пирогівка, с.; XIV: 20.
Пирятин, м.; XV: 10, 50, 53.
Пирятинці; XV: 55.
Підгайці, м.; XIV: 5, 101, 102.
Підгурський, писар полковий; XVI: 81.
Пилис Филип, полковник; XV: 45.
Побоже, сторона; 49, 63, 67, 84.
Погар, м.; XV: 17 57; XVI: 82.
Погорилівка, с; XIV: 65.
Подимов Гаврило підполковник; XV: 13, 14.
Подобня, отаман; XIV: 40.
Поділе, сторона; XIV: 40 87, 101; XV: 55, 70, 71, 72; XVI: 11, 14, 22—24, 27, 29, 36, 57, 104, 137.
Подністриянина, сторона; XVI: 49; XVI: 13, 34.
Покурниця, с.; XIV: 65.

Покуть, сторона; XIV: 101.

Полонне, м.; XV: 69.

Полоцк, м.; XIV: 111.

Полтава, м.; XIV: 7, 64, 70, 75, 92, 95, 98, 116; XV: 53; XVI: 2.

Полтавець, козак; XV: 62.

Полтавці, городяне; XIV: 75; XV: 34, 45.

Полуботок Леонтій, суддя полковий; XV: 33, 94, 106; XVI: 8, 74, 75, 76, 87, 102.

Полуботок, генеральний бунчужний; XVI: 64, 89, 90.

Польща (Корона, Річ Посполита) з.; XIV: 3—6, 22, 25—27, 29—31, 33, 35, 50—53, 55, 77, 80, 81, 85, 88, 90—92, 99—101, 104, 106, 117—119, 126—128, 133, 141, 145, 148; XV: 7, 13—17, 23, 29, 51, 52, 58, 62, 65, 70, 74, 77, 78, 82, 88, 160; XVI: 2, 3, 4, 12, 17, 21, 23, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 47, 49, 52, 53, 55, 57, 64, 67, 79, 83, 96, 105, 168, 170.

Подієв, сторона; XIV: 43, 51, 58, 101; XVI: 35, 76.

Половецький, шляхтич; XV: 107.

Полонне Мале, м.; XVI: 58.

Поляки, нарід; XIV: 5—22, 24, 25, 27, 28, 30—40, 42—51, 53, 57, 62, 64, 70, 77, 78, 80—83, 87, 88, 91, 92, 100—104, 107, 108, 110, 111, 113, 114, 117, 120, 123, 127, 129, 139, 140, 141, 142, 144—148; XV: 1, 6, 8, 9, 13, 15, 16, 22, 23, 30, 32, 42, 45, 52—54, 58, 61, 65, 68, 70, 72, 73, 74, 76—83, 88, 89, 90, 94, 97, 98, 99, 102, 104, 106; XVI: 3, 11, 12, 14, 15, 17, 27, 31, 37, 40, 43, 45, 49, 50, 52, 55, 56, 61, 64, 65, 66, 69, 72, 79, 83, 91, 96, 97, 99, 111, 113, 140, 171, 175.

Полянський Василь; XV: 31.

Попкевич, полковник; XV: 27.

Попович Іван, бунчужний; XIV: 139.

Порсуков, царський гонець; XV: 36.

Портянка, післанець; XV: 58.

Потапенко Левко, товариш; XVI: 42.

Потоки, м.; XIV: 67; XV: 53.

Потоцка Тереса; XVI: 20.

Потоцький, коронний гетьман; XIV: 4, 142—144; XV: 2.

Потоцькі, родина; XIV: 101.

Почеп, м.; XIV: 66, 82, 91.

Правобереже, з.; XIV: 34, 58, 83, 96, 114.

Правобережці, козаки; XIV: 98, 112; XV: 46.

Пражмовеский, коронний канцлер; XIV: 3, 5, 16, 32; XVI: 11.

Преоровський, полковник; XVI: 52.

Прибужчина, сторона; XIV: 37.

Придністрянщина, сторона; XIV: 37, 39, 40.

Приклонський, воевода миргородській; XIV: 121; XV: 44.

Придука, м.; XIV: 13, 87; XV: 43.

Прилучане, городяне; XIV: 58.

Прокопович Сава, писар військової; XVI: 8, 89, 99, 100.

Протасєв Хведір, стольник і воевода гадацькій; XIV: 42, 48, 49, 70, 85.

Псьол, р.; XIV: 22.

Путивель, м.; XIV: 16, 20, 68, 85; XV: 2, 41, 85, 86, 89, 91, 92, 93, 95, 96; XVI: 4, 27.

Пушкар (Пушкаренко), полковник; XIV: 110, 131.

Р.

Рагозин, воевода з Остра; XIV: 121, 123.

- Радзівевскій, післанець польскій; XIV: 100.
- Радивилівський, ігумен; XVI: 168.
- Разин Стенька, ворохобник; XIV: 128; XV: 68; XVI: 73, 100.
- Радивил, князь; XIV: 143.
- Радочинський, військовий суддя; XIV: 54.
- Райч-Думитрашко, козак; XIV: 68, 114, 116, 118; XV: 13, 14, 29, 44, 47, 50, 54, 79, 83, 84, 86, 89, 92, 94, 96, 103, 110; XVI: 7, 30, 31, 32, 42, 44, 51, 52, 53, 88, 90, 183, 187.
- Ракович, військовий товариш; XVI: 144.
- Ракушка Роман, дозорця; XV: 57, 101, 102.
- Рашівка, м.; XV: 25, 53.
- Рашівці; XV: 55.
- Рашків, м.; XIV: 25, 47, 57; XV: 71, 72; XVI: 64.
- Рашківці, городяне; XIV: 47.
- Рахнів, с.; XIV: 47.
- Ревутинці, с.; XIV: 65.
- Ревуцький, каменецький староста; XVI: 19.
- Реч-Посполита, гл.; Польща.
- Решетилівка, м.; XV: 53.
- Ржевскій Іван Іванович, воевода ніжевський; XIV: 119, 120, 121; XV: 4, 9, 19, 80, 90, 95; XVI: 2, 76, 119, 120, 125.
- Ржищев, м.; XIV: 7, 10, 24; XVI: 44, 63, 134, 196, 337.
- Ріг Іван, кошовий; XIV: 103, 104, 105.
- Рокитна, м.; XIV: 28; XVI: 63.
- Романовскій, гонець Методіїв; XV: 9.
- Ромен; XIV: 12, 65; XV: 25, 49, 50, 53, 106
- Роменці, городяне; XIV: 12.
- Ромодановскій, воевода московскій; XIV: 9, 10, 17, 19, 20, 31, 39, 130, 131; XV: 1, 4, 7, 15, 22, 24, 26, 33, 35, 36, 37, 38, 49, 50, 57, 58, 92, 112; XVI: 2, 8, 27, 28, 32, 41, 44, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 65, 67, 70, 78, 82, 92, 106, 108, 110, 118, 120, 126, 147, 180.
- Росава, р.; XV: 40, 47; XVI: 34.
- Рось, р.; XV: 47.
- Рославець Петро, полковник стародубскій; XVI: 80, 88, 90, 91, 95.
- Рославлев, ротмістр російський; XV: 7.
- Рославченко Петро, полковник; XV: 54, 80, 89, 91, 92.
- Россія (Москва, Московска держава), з.; гл. Московщина.
- Рошиць, рехмістр; XIV: 104.
- Рублівка, с.; XVI: 142.
- Русь, з.; XVI: 25.
- Русини (Рускій нарід); XIV: 4.
- Руске князівство (Русь, Україна), з.; XIV: 3.
- Ріпнин, воевода; XIV: 42.

С.

- Савва, сотник чигиринський; XIV: 131.
- Савин Михайло піддячий; XV: 53, 76, 77, 78, 98, 109.
- Савич Семен, післанець; XIV: 144.
- Савлуков, київський воевода; XIV: 58.
- Сагайдачний, кошовий; XVI: 78.
- Салам Гирей, салтан буджацкій; XIV: 32.
- Салет Гирей, салтан буджацкій; XIV: 32.
- Саломет Гирей, салтан татарскій; XIV: 86, 87.
- Салтикова-Дівниця, м.; XIV: 13, 14, 15.
- Салтиков Петро, боярин; XIV: 61, 63, 65.

- Самара, р.; XVI: 143, 183, 184.
Самарин, стольник; XV: 93.
Самбір, м.; XV: 41.
Самовидець, літописець український; XV: 2.
Самойлов, думний дяк; XV: 68.
Самійлович Іван, полковник і гетьман козацький, XIV: 1, 43, 116, 122, 126; XV: 48, 84, 91; XVI: 7, 11, 27, 28, 30, 32, 35, 36, 38, 39, 41, 57, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 84, 86, 89, 91, 95—98, 103, 105, 111—126, 127—134, 136—142, 143, 146, 172, 175, 180, 181, 190.
Самійлович Григорій, XVI: 191.
Самсонду Баша; XVI: 16.
Санжарів новий, м.; XV: 53.
Санжарів старий, м.; XV: 53.
Сапіга Павло, литовський гетьман; XIV: 16.
Сапіга Ян, польській коронний писар; XIV: 1.
Сафонович Теодозій, ігумен михайлівського монастиря; XV: 11.
Свинин, майор московській; XIV: 35, 39, 40.
Свіязів Іван, стряпчий; XIV: 33.
Саднів, с.; XV: 4, 5, 10, 85; XVI: 190.
Сейм, р.; XVI: 4.
Селегінск, м.; XV: 112.
Селім Гирей, хан; XV: 70, 71; XVI: 12, 16, 114.
Семен, царевич; XIV: 61.
Семенівка, с.; XVI: 27.
Семен, протопоп; XV: 24, 87, 88, 90, 107.
Сенча, м.; XV: 53.
Сенчане; XV: 55.
Серби, нарід; XIV: 56, 114, 131; XVI: 40.
Сербін Іван, брацлавській опісля уманській полковник; XIV: 44, 46, 47, 59, 67, 131; XVI: 43.
Серединка с.; XIV: 65.
Серет, р.; XVI: 20.
Серпухівська царина; XIV: 61.
Сібір, з.; XIV: 3, 67, 68; XV: 29, 43, 86, 96, 101, 110, 111; XVI: 29, 31, 93, 98, 138, 191.
Сівск, м.; XV: 28, 30, 41, 59, 90, 92, 93; XVI: 190.
Сивас, турецькій вожд; XVI: 16.
Силич; XV: 98; XVI: 33.
Силка, полковник; XIV: 110.
Симашка, сотник; XIV: 115.
Синиця, м.; XIV: 88; XVI: 62.
Сіверщина, з, (Сіверська земля); XIV: 21, 23, 44.
Сіножатській, шляхтич; XIV: 118.
Сірко Іван, кошовий отаман; XIV: 7, 8, 24, 25, 27, 32, 34, 35, 37, 38, 42, 44, 49, 102—105; XV: 18, 49, 70, 71; XVI: 2, 3, 4, 7, 9, 26, 53, 54, 65, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 93, 94, 98, 99, 100, 105, 113, 130, 133, 140, 142.
Січ (Запороже); XIV: 7, 8, 42, 89, 92, 93, 96, 97, 102, 103, 118; XV: 2, 43, 44, 56, 62, 64, 66, 90; XVI: 54, 68, 73—75, 105, 133, 140, 176.
Січовики (запорожці), військо; XIV: 8, 92, 93, 94, 103, 104, 131; XV: 2, 3.
Скворцов, подячий; XV: 92, 95.
Скибне, с.; XIV: 121.
Скидан, полковник козацький; XIV: 24.
Скуратов Петро, стольник; XIV: 9, 10, 30; XV: 16, 27, 44; XVI: 42.
Славяне, племя; XIV: 106.
Слуцк, м.; XIV: 83; XV: 82.
Смирнов Тарас, прапорщик; XV: 27.
Смоленський, м.; XIV: 43, 68, 72, 143.

- Сміла, м.; XIV: 34, 41, 66; XV: 53; XVI: 52, 55, 63.
- Снітин Олексій, офіцер рейтарський; XIV: 95.
- Собіський Ян, гетьман коронний опісля король польській; XIV: 4, 5, 20, 23, 24, 32, 34, 36, 101, 104, 195, 107; XV: 58, 65, 70, 82; XVI: 11, 14, 21, 25, 34, 36, 37, 52, 64, 96.
- Сож, р.; XV: 69, 76, 96.
- Сокирна, с.; XIV: 31; XV: 3.
- Сокульники, с.; XIV: 4, 5.
- Соколівка, с.; XIV: 46.
- Солицев, ротмістр вартовий; XV: 12.
- Солонина, полковник; XV: 29, 78, 79, 80, 83, 85, 89; XVI: 4, 6, 7, 44, 83, 84, 86.
- Сомко Яким, наказний гетьман; XIV: 3, 116, 131; XV: 98; XVI: 71.
- Сороки, м.; XVI: 55, 167.
- Сорочинці, м.; XV: 25, 53.
- Сорочинчане; XV: 55.
- Сосниця, м.; XIV: 15, 16, 24, 89, 115; XV: 5, 17, 86, 92, 95, 97, 99, 101, 102, 103.
- Софія, царівна; XIV: 63.
- Софонович, ігумен Михайлівсько-го киевського монастиря; XIV: 50; XVI: 69.
- Соха Іван, полковник; XIV: 93, 124,
- Сочава, м.; XV: 42.
- Ставищане, городяне; XIV: 35, 37, 39, 41, 44, 45.
- Ставище, м.; XIV: 6, 27, 35, 36, 39, 40, 44, 45.
- Стайки, м.; XVI: 44.
- Станиславський Іван, ігумен межигорський; XV: 11.
- Стародуб, м.; XIV: 41, 48, 66; XV: 80, 81, 82, 84.
- Стародубці, городяне; XIV: 48.
- Стахорській, генерал-майор; XIV: 52, 53, 54, 58, 105.
- Стеблів, м.; XIV: 34; XV: 49; XVI: 34, 44.
- Стеблівці, городяне; XIV: 34.
- Степанів Михайло, полковник; XV: 94.
- Стіна, м.; XV: 70, 71.
- Стралковській, полковник польській; XIV: 87.
- Страсбух, полковник царській, чужинець; XIV: 31, 32.
- Страх, козак; XIV: 97.
- Стріль Пилип, полковник; XIV: 35.
- Стрішнев Іродіон Матвієвич, боярин; XVI: 78.
- Стичинський, полковник прилуцький; XIV: 58.
- Суботів, с.; XIV: 34, 58; XVI: 75.
- Суджа, м.; XV: 27, 28.
- Сулешов, ханський підручник; XVI: 145.
- Сулимка (Судима), полковник; XIV: 27, 28.
- Суми, м.; XV: 25.
- Суховієнко, писар січовий; XV: 2, 4, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 26, 43, 57; XVI: 3, 61, 125.

Т.

- Тадій, прапорщик; XV: 51.
- Тамара, грек; XIV: 70.
- Танєєв Олександр, голова стрілецький; XV: 77, 79, 81, 83, 84, 87, 88, 96, 98, 100, 104, 109.
- Тарасенко Кіндрат, післанець; XV: 58, 63; XVI: 75, 92.
- Тарасівка, м.; XIV: 41; XVI: 45.
- Татаре (Орда, Кримці), нарід; XIV: 4, 5, 7, 8, 12, 24, 31, 40, 42, 44, 48, 50, 53, 59, 81, 83, 85, 87, 88, 91, 92, 94, 97, 99, 105, 107, 108, 109, 111, 113, 130, 139, 142, 143, 144;

- XV: 3, 7, 13, 14, 17, 18, 20, 26, 38, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 52, 55, 67, 70, 71, 72, 73, 78, 88, 97, 101, 110; XVI: 2, 12, 14, 15, 21, 22, 24, 25, 27, 39, 45, 47, 50, 51, 52, 53, 55, 59, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 95, 101, 115, 116, 120, 124, 131, 140, 146, 175, 177, 179—185.
- Тележинський, польскій вожд; XIV: 12.
- Темниченки, запорожці; XVI: 53.
- Тернопіль, м.; XIV: 4.
- Терпигорев, голова стрілецький; XVI: 51, 58, 60, 61.
- Тетера Павло, гетьман козацкій, XIV: 3—8, 12, 13, 20, 21, 28, 30, 31, 33, 34, 39, 41, 44, 47, 48, 49, 50, 54, 148; XV: 62; XVI: 61.
- Тиманівка, м.; XV: 70, 71.
- Тихий Семен, козак; XV: 94, 97; XVI: 70, 71.
- Тобольск, м.; XV: 111; XVI: 189.
- Толстой Андрій, воєвода чернігівський; XIV: 122, 123, 126; XV: 4; XVI: 9.
- Томашів, м.; XVI: 25.
- Томск, м.; XV: 27.
- Торговця; XIV: 42, 44, 17, 88; XVI: 67.
- Трауерніхт Опанас, генерал-майор; XVI: 106, 108.
- Трахтемирів, м.; XV: 60.
- Трикач, ватажок; XIV: 13, 15.
- Триполе, м.; XIV: 7; XVI: 44.
- Тростянець, м.; XV: 72; XVI: 58.
- Тростяниця, м.; XIV: 40.
- Трубецький, воєвода київський; XIV: 27; XVI: 34, 38.
- Трубчевск, м.; XVI: 91.
- Трущенко; XVI: 134.
- Тукальскій Осип, білорускій єпископ, опісля митрополіта; XIV: 5, 27, 33, 34, 54, 108, 109, 115, 116, 118, 130; XV: 8, 10, 11, 25, 38, 39, 68, 94, 105, 106, 108, 110; XVI: 37, 39, 40, 41, 59, 67, 167, 169.
- Тульчин, с.; XV: 72; XVI: 55.
- Тупик, м.; XIV: 83.
- Туптало Сава, сотник; XVI: 37.
- Тур Олексій, ігумен монастиря миколаївського; XV: 11.
- Туреччина (Порта), з.; XIV: 99, 100, 101, 102, 105, 106, 113, 118, 119, 128, 138, 139, 140, 145; XV: 40, 41, 42, 43, 50, 56, 58, 61, 64, 67, 74, 76, 84, 103, 107; XVI: 11, 13, 21, 23, 28, 29, 33, 36, 37, 40, 47, 53, 56, 63, 67, 73, 79, 96, 97, 98, 115, 125, 130, 168, 170, 181, 183.
- Турки, нарід; XIV: 7, 97, 100, 102; XV: 1, 3, 29, 31, 32, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 46, 66, 67, 71, 105, 110; XVI: 11, 14, 15, 24, 26, 29, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 47, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 61, 63, 64, 67, 68, 69, 73, 83, 99, 100, 103, 105, 109, 111—116, 119—120, 127—133, 136—140, 144, 146.
- Туровець Сацько, запорожець; XIV: 35, 40.
- Тягинь (Бендери), м.; XIV: 25.
- Тяпкин, посол московскій в Крим і в Туреччину; XVI: 110—112, 113, 115—117; XV: 9; XVI: 144—146.
- Тяємни, р.; XV: 18; XVI: 58, 59, 109.

у.

- Углицький Теодозій, ігумен видубицький; XV: 11.
- Угорщина, з.; XVI: 57.
- Угри, нарід; XIV: 143, 144, 147, 147.
- Україна, Русь-Україна, з.; XIV: 1, 3—6, 9, 10, 20—25, 27,

30—32, 35, 36, 41, 43, 44, 46, 49—56, 60, 61, 66, 68, 69, 71, 78, 74, 77, 78, 81—85, 87—93, 98, 101, 102, 105—117, 120, 121, 123, 126—128, 132, 133, 137, 142, 144, 148; XV: 2—7, 13—20, 22—24, 27, 29—31, 33, 35—40, 44, 45, 46, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 62, 69, 71, 72, 74—76, 81, 86, 90, 93, 94, 96, 97, 98, 106, 109—112; XVI: 1, 2, 3, 4, 6, 10—14, 22, 24, 26, 27, 30, 33, 34; 36, 38, 39, 40, 44, 47, 49, 52, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 68, 71, 73, 74, 77, 79, 80, 83, 92, 93, 96, 98, 100, 103, 105, 111, 114, 126, 130, 134, 142, 146, 167, 172, 190.

Українці, Українці Русини, на-
рід; XIV: 3, 8, 12, 15, 16, 21,
25, 30, 31, 33, 39, 47, 49, 58,
60, 66, 68, 70, 72, 77, 79, 85,
88, 89, 91, 99, 105, 112, 114,
119, 120, 122, 127, 129, 133;
XV: 1, 14, 16, 21, 22, 24, 25,
28, 30, 32, 33, 39, 42, 43, 46,
50, 51, 56, 58, 71, 73, 76, 77,
93, 97, 98, 112; XVI: 1, 3, 32,
35, 36, 48, 50, 63, 64, 65, 68,
80, 94, 98, 102, 103, 114, 115,
126, 131, 140, 141, 142, 144,
170, 172, 186, 189.

Умань, м.; XIV: 35, 38, 39, 40,
41, 42, 44, 50, 143, 144; XV:
11, 14, 47, 48; XVI: 26, 32,
57, 58, 60, 62, 70.

Уманець Пилип, полковник, XV:
91, 94; XVI: 44.

Устжицькій Адам, маршалок
конфедераційного звязку; XIV:
52.

Уцтивця, м.; XV: 53.

Ушаков, сотник; XV: 89.

Ушня, с.; XV: 9, 10.

Ф.

Фан Фрастен, полковник інжи-
нер; XVI: 106,

Федівко Василь, генеральний
осаула; XIV: 60.

Федір-Олексієвич, цар; XVI: 72,
83.

Филимонович Максим, протопіп
ніжинський; XIV: 71, 130;
XV: 19; XVI: 80.

Филярет, єпископ смоленський;
XIV: 72.

Франція, з.; XVI: 28.

Фролов Евстрат, царський дяк;
XIV: 69, 74, 79.

Фрол Міняєв, отаман донських
козаків; XVI: 68, 69.

Х.

Хазеки, султанша; XVI: 19.

Халчинський Яков, піи в Ста-
родубі; XVI: 82.

Ханенківці; XV: 49.

Ханенко Михайло, полковник
уманській опісля гетьман;
XIV: 5; XV: 47, 49, 51, 56,
57, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 71,
84; XVI: 2, 3, 11, 14, 15, 20,
24, 26, 32—36, 47, 63, 69.

Харків, м.; XIV: 42; XVI: 53,
146.

Хвастів, м.; XIV: 28, 51, 88;
XVI: 27, 44.

Хитров Яков, думний дворянин
опісля воевода в Полтаві,
XIV: 41, 48, 70; XV: 19, 21;
24.

Хици, с.; XIV: 66.

Хлопов Кирило, воевода москов-
ського царя; XIV: 7, 10, 84.

Хмельницькій Богдан, гетьман
України; XIV: 26, 30, 34, 36,
47, 49, 71, 91, 110, 137, 140;
XV: 1, 2, 6, 18, 21, 22, 28,
35, 41, 55, 74, 83, 87; XVI:

15, 32, 66, 67, 68, 79, 80
Хмельницький Юрій (Хмельни-
ченко) син Богдана, гетьман
козацький опісля архимандрита
(Гедеон) і митрополита киев-
ський; XIV: 15, 33, 34, 54,
108, 118, 119, 148; XV: 34,
47, 49, 97, 98, 100, 101, 104,
115. 129—133, 136—140.

Хмельницький Тиміш, син Богда-
на; XIV: 47, 48, 57.

Хмельницький Степанко, пасинок
гетьманів; XVI: 67.

Хованський, князь; XVI: 147.

Хорол, м.; XV: 53

Хорутівка, с.; XIV: 66.

Хотин, м.; XV: 6; XVI: 36, 37.

Христинівка, с.; XVI: 26.

Ц.

Царгород, м.; XIV: 73, 74, 100,
140, 141; XV: 49, 57, 70; XVI:
32, 97.

Цар, полковник ладжинській;
XIV: 54.

Цецорське урочище; XIV: 4.

Цісарський Іван, генеральний о-
бозний; XIV: 60.

Цицура Тимофей, знаменитий,
XV: 27.

Ч.

Чаадаєв, окольничий і наміст-
ник Муромський; XIV: 31, 51.

Чауси, м.; XV: 12.

Чауш Ахмет, посол; XVI: 12.

Чауш Баши-Ага; XVI: 16.

Чарнецький Степан, воевода ру-
ський опісля киевський; XIV:
4, 12, 17, 19; 24, 26, 31, 32,
33, 37, 39—41, 44—46, 80;
XVI: 61.

Чарторія, м.; XVI: 35.

Чеқановський, гонець Шеремете-
ва; XIV: 109.

Челибей, мурза; XIV: 130.

Чемориси, татаре польські; XVI:
58.

Червона Русь, з.; XVI: 25, 61.

Черкаській Яков, князь; XIV: 16.

Черкасків Муцалович Кастулий;
XVI: 115, 116, 118.

Черкаси, м.; XIV: 31, 41, 45,
84; XVI: 42, 44, 50, 52, 54,
59, 60, 61, 75, 127, 133.

Черкаські, городяне; XIV: 82.

Черкашениця Василь полковник
глухівський; XIV: 21.

Черкес Атанас, грек крамар;
XVI: 57.

Чернигів, м.; XIV: 44, 64, 66,
126; XV: 2, 4, 6, 10, 12, 20,
21, 32, 37, 79, 81, 82, 85, 20,
94, 100, 107, 108; XVI: 90,
190.

Чернигівці, с.; XV: 72.

Чернявський, суддя; XVI: 67, 91.

Черняк Лесько, осаула гене-
ральний; XVI: 8, 188.

Чернуха, м.; XV: 50, 53.

Четвертинівка, с.; XVI: 15, 25.

Четвертинський, князь Юрій;
XVI: 184.

Чечельник, м.; XV: 71.

Чигирин, м.; XIV: 30, 31, 32,
34, 41, 52, 53, 54, 55, 57, 75,
87, 89, 100, 118, 126, 131, 140;
XV: 2, 10, 14, 18, 25, 26, 27,
31, 40, 44, 46, 48, 53, 68, 70;
XVI: 14, 26, 29, 31, 33, 34,
38, 42, 44, 46, 48, 50, 51, 52,
53, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 68,
69, 72, 74, 75, 76, 77, 87, 89,
92, 95, 98, 99, 106, 127—133.

Чигиринці, городяне; XIV: 31,
75, 82; XVI: 51, 59, 75, 99.

Чириков Осип, воевода перея-
славський; XIV: 112, 121.

Чіп, отаман; XIV: 40.

Чорне море; XIV: 138.

Чорний лєс; XIV: 123; XVI: 101.
Чорнобиль; XVI: 96.
Чорногородка, м.; XVI: 44, 96.
Чортомлик, р.; XV: 43.
Чугай, полковник; XVI: 131, 132.
Чудаїв, м.; XIV: 80; XV: 61,
114.

Ш.

Шабельники, с.; XVI: 115.
Шагін-ага, посол татарській;
XIV: 147.
Шакловитий, думний дяк; XVI:
185.
Шаргород, м.; XIV: 5; XV: 72;
XVI: 50.
Шаркевич, ігумен; XV: 53, 87,
102, 107.
Шведи, нарід; XV: 61.
Швейковський Володимир, ене-
рал; XVI: 1, 91.
Швеція, з.; XVI: 28.
Шекермень, м.; XIV: 94.
Шептаківська, волость; XIV: 65.
Шереметев Петро, воевода; XIV:
10, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 77,
81, 93, 98, 107, 108, 109, 121,
122, 123, 126, 129; XV: 3, 7,
8, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 28,
40, 45, 56; XVI: 144, 146,
Шерин Гирей, салтан Калга;
XIV: 101.
Шестаков, піддячий; XV: 93.
Шийкевич Захар, генеральний
писар; XIV: 60, 65, 66, 67,
68; XV: 27.
Шилов Василь, голова стрілець-
кий; XV: 46; XVI: 84.
Шимаківський Юсько, генераль-
ний бунчужний; XIV: 60.
Ширинбей, володар кримський;
XIV: 103.
Шимак, м.; XV: 53.
Шматковський, протоїп; XIV: 21.
Шполовці, с.; XVI: 129.
Шулька, осаула; XVI: 35.

Шулька Матвій, полковник;
XIV: 35; XVI: 97.
Шумейко, полковник; XV: 80.
Шумівський, коронний підскар-
бій; XVI: 22.
Шумлянський, єпископ львів-
ський; XVI: 33, 34, 64.
Шумський, полковник; XVI: 37.
Шунявський, післанець; XV: 62.

Щ.

Щаслива брама; XIV: 100.
Щербак Богдан, генеральний о-
саула; XIV: 60, 67, 84, 85.
Щербатов, князь; XIV: 85, 86,
185.
Щоголів Симеон, піддячий; XV:
81, 83, 98, 102, 109; XVI: 30,
31, 32.
Щуренко, полковник; XVI: 42.

Є.

Єгипет, з.; XV: 55; XVI: 61.
Єзекїл, чернець Кліва кирилів-
ського монастиря; XV: 3.
Єнисейск, м.; XVI: 190 191.
Єремївка, м.; XV: 53.
Єрмія, ігумен; XV: 21.
Єрмолаєнко, полковник перея-
славський; XIV: 57, 59, 66, 79,
84.

Ю.

Юдин, піддячий царський; XVI:
101, 102, 103,
Юриїв Грицько, карачевець; XVI:
84.
Юриїв Опанас; XVI: 84.

Я.

Яблонів, м.; XV: 53.
Яблоновський, рускій воевода;
XIV: 45, 48, 49, 52.
Яворський, полковник; XVI: 33, 57.
Ягольниця, м.; XVI: 19.
Яготин, м.; XVI: 65.

- Язловець, м.; XVI: 20.
- Яковенко Микола, генеральний
хоружий; XIV: 60.
- Якубенко, чернець; XIV: 116.
- Якушкин, післанець московский;
XIV: 93.
- Ямполь, м.; XV: 70, 72.
- Яненко (Ханенко), наказний
гетьман; XIV: 62; XVI: 63,
70, 71, 100, 103.
- Яненченко, шурина Дорошенків;
XVI: 45, 130—146.
- Ян Казимір, король польский;
XIV: 3, 4, 13, 50, 51, 145;
XVI: 11.
- Янчарка, с.; XVI: 75.
- Яремевко Ярема; XV: 33, 87.
- Яреськи, с.; XV: 53.
- Ярополч, с.; XVI: 103.
- Ярослав, м.; XIV: 109.
- Ярошенко; XV: 62.
- Ярошня, м.; XV: 53.
- Яруга, м.; XV: 70.
- Ясинський Варлаам, ігумен
братський; XV: 11; XVI: 170.
- Ясси, м.; XVI: 98.
- Ястржембский Петро; XVI: 20.
- Яценко, тесть Дорошенків; XVI:
92.
-

Спис помічених в XVI. т. Рус. Іст. Бібліотеки важніших похибок друкарських.

стор.	ряд	12 з долу	зам.	на обід	має бути	на обід.
10	11	"	"	від царя і	"	від царя:
"	15	"	"	утікли	"	утікла
"	28	" 6 з гори	"	Дороженка	"	Дорошенка
"	28	" 17 з долу	"	Дороженка	"	Дорошенка
"	32	" 7 "	"	стеріг ся	"	стеріг ся.
"	50	" 13 "	"	листя	"	листу
"	51	" 13 з гори	"	Всім и	"	Всі ми
"	53	" 8 з долу	"	зарештували	"	заарештувати
"	53	" 14 "	"	Самійловичу	"	Самійловичу.
"	53	" 19 "	"	що До рошенків	"	що Дорошенків
"	60	" 2 "	"	з Запорожа-ями	"	з Запорожцями
"	60	" 4 "	"	Дніпро	"	Дніпра
"	63	" 3 з гори	"	Степан Бутенко і	"	Степан Бутенко,
"	65	" 11 "	"	перейшла	"	перейшли
"	67	" 19 з долу	"	немучого	"	немучого
"	69	" 3 "	"	приїхала	"	країна
"	69	" 8 "	"	Архиеписком	"	Архиепископ
"	71	" 9 "	"	рокоти	"	роботи
"	76	" 5 з гори	"	повернуть ся	"	повернуть ся.
"	78	" 5 "	"	кленоди	"	клейноди
"	87	" 6 з долу	"	жовтня	"	жовтня,
"	191	" 9 "	"	Дніпро	"	Дніпро,
"	105	" 6 "	"	товаришів	"	товаришів,
"	105	" 13 "	"	Уманцями	"	Уманцями
"	107	" 1 з горн	"	обозів	"	обоз із
"	108	" 5 "	"	кількадень	"	кілька день
"	108	" 3 з долу	"	в т і к а ч а	"	в т і к а ч а.
"	110	" 9 з гори	"	положена	"	положено.
"	110	" 3 з долу	"	була	"	було.
"	115	" 20 "	"	Буга	"	Бога
"	116	" 4 "	"	семейі	"	семені
"	121	" 19 "	"	соткі	"	сотні
"	124	" 19 "	"	вранцівійско	"	вранці військо
"	128	" 14 з горн	"	Жаботни	"	Жаботин
"	129	" 11 "	"	Шполовцями	"	Шполовцями
"	141	" 12 "	"	Головнину	"	Головину

НБ ПНУС

249301

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА виходить у Львові.

Передплата на оден том брошурований без пересилки 1 р. 20 кр., з пересилкою франко 1 р. 25 кр., — рекомандованою 1 р. 35 кр. Передплата на два томи оправні в англійське полотно з золоченим витиском з пересилкою рекомандованою 3 р. 10 кр., без пересилки 2 р. 85 кр.

РУСКОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ вийшло доси :

- Том I. **Істория Руси** Стефана Качали, ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.)
- Том II. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. I, ціна 2 р. (з пересилкою 2 р. 10 кр.).
- Том III. **Княжий Період України-Руси** до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайского Т. I, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том IV. **Княжий Період України-Руси** Д. Іловайского до князювання Данила Галицького Т. II, ціна 1 р. 80 кр. (з пересилкою 1 р. 85 кр.)
- Том V. **Монографії до історії Галицької Руси** М. Смирнова, М. Дашкевича і Д-ра І. Шараневича, ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.).
- Том VI. **Істория Великого Князівства Литовского** В. Антоновича і Д. Іловайского, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том IX. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. II. **Богдан Хмельницький** том I, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.).
- Том X. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. III. **Богдан Хмельницький** том II, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том XI. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. IV. **Богдан Хмельницький** том III, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том XII. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. V. **Богдан Хмельницький** том IV, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том XIII. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. VI. **Гетьманованне Івана Виговського і Юрія Хмельницького**, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.).
- Том XIV. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова ч. I. **Гетьманованне Бруховецького** ціна 1 р. 40 кр. (з пересилкою 1 р. 45 кр.).
- Том XV. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова ч. II. **Гетьманованне Многогрішного**, ціна 1 р. 30 кр. з пересилкою 1 р. 35 кр.
- Том XVI. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова ч. III. **Гетьманованне Самійловича**, ціна 1 р. 50 кр. з пересилкою 1 55 кр.

Друкують си :

Том XVII: **Мазепа**, історична монографія М. Костомарова.

Передплату найлучше пересилати переказом під адресою : **Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, ул. Академічна Ч. 8.**

НБ ПНУС

249301